

№ 5 (73), 2015
Қыркүйек-қазан / September-October

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Қуәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан
2015

ҚҰРЫЛТАЙШЫ / УЧРЕДИТЕЛЬ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы / редакционная коллегия

док., проф. М.Йылдыз (А.Ясауи университеті); ф.-мат. г.д., проф. У.Әбдібеков (А.Ясауи университеті президенті); док., проф. М.Қуталмыш (А.Ясауи университеті, Түркістан); док., проф. Т.Раимбердиев (А.Ясауи университеті, Түркістан); док., проф. А.Ювалы (Кайсері университеті, Кайсері); ф.г.д., проф. А.Ахматалиев (Қырғыз Ұлттық академиясы, Бішкек); ф.г.д., проф. Ж.К. Бакашова («Манас» университеті, Бішкек); ф.г.д., проф. К.Алламбергенов (Өжніяз атындағы пед.институт, Нүкіс); т.г.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана); ф.г.д., проф. Б.Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия мем.университеті, Абакан); ф.г.д., проф. Н.Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары); ф.г.д., проф. М.Х.Идельбаев (Ақмола атындағы Башқұрт мем. университеті, Уфа); ф.г.д., проф. В.Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс федералді университеті, Якутск); ф.г.д., проф. М.Закеев (ТР Ұлттық академиясы, Казан); ф.г.д., проф. А.Кайдар (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы); ф.г.д., проф. И.Кыласов (Мәскеу); ф.г.д., проф. Д.Кенжетай (Евразия университеті, Астана); док., проф. Я.Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы, Үрімші); ф.г.д., проф. Х.Миннегулов (Казан); ф.г.д., проф. К. Мусаев (РҒА Тіл білімі институты, Мәскеу); ф.г.д., проф. М. Мырзахметов (Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы); ф.г.д., проф. М. Жұраев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет институты, Ташкент); ф.г.д., проф. А.Тыбыкова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай); ф.г.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік университеті, Нальчик); ф.г.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн); ф.г.д., проф. Л. Хребцик (Прага); ф.г.д., проф. Г.С.Кунафин (БҰҒА корреспондент-мүшесі, Уфа)

Бас редактор
ф.г.д., проф. Қ.ЕРГӨБЕК
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
ф.г.к., доцент Б.ӘБЖЕТ
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

SAHİBİ / OWNER

Носа Аһмет Үесеви Улусларарасы Түрк-Казак Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

Doc., prof. M.Yıldız (University of H.Yasavi, Turkestan); Dr. mat. n., prof. U.Abdıbekov (University President of H.Yasavi, Turkestan); Doc., prof. M.Kutalmysh (University of H.Yasavi, Turkestan); Doc., prof. T.Raimberdiev (University of H.Yasavi, Turkestan); Doc., prof. A.Yuvaly (University of Kayseri, Kayseri); Ph.D., Professor A. Ahmatalliev (Kyrgyz National Academy, Bishkek); Ph.D., Professor Zh.K.Bakashova (University of "Manas", Bishkek); Ph.D., Professor K.Allambergenov (ped.institui named Azhniyaz, Nukis); Doctor of History, Professor D. Qydyralı (President of the Turkic Academy, Astana); Ph.D., Professor B.Butanaev (Khakassia State University named N.F.Katanova, Abakan); Ph.D., Professor N.Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary); Ph.D., Professor M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Akmulla, Ufa); Ph.D., Professor V.Illarionov (North-Eastern Federal University Ammosov, Yakutsk); Ph.D., Professor M.Zakiev (TRAN, Kazan); Ph.D., Professor A.Kaydar (Instiuit of linguistics named A.Baitursynov, Almaty); Ph.D., Professor I.Kyzlasov (Moscow); Ph.D., Professor D.Kenzhetay (Eurasia University, Astana); Doc. prof. Ya.Kumaruly (Gum. Academy of Sciences, Urimshi); Ph.D., Professor H.Minnegulov (Kazan); Ph.D., Professor E.Musaev (RAS Institute of Linguistics, Moscow); Ph.D., Professor M.Myrzahmetov (KazNPU Abaya, Almaty); Ph.D., Professor M.Zhuraev (Institute of Language and Literature named Alisher Navoi, Tashkent); Ph.D., Professor A.Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai); Ph.D., Professor M. Ulaov (Kabardino-Balkar Research Institute of Language, Literature and History, Nalchik); Ph.D., Professor K.Rayhl (University of Bonn, Bonn); Ph.D., Professor L. Hrebitsek (Prague); Ph.D., Professor G.S.Kunafin (BSU, academician of the International Turkic Academy, a member of the Writers' Union of Russia and Belarus, Ufa).

Editor-in-chief
Dr. Prof. Kulbek ERGÖBEK
International Kazakh-Turkish university
named H.A.Yasavi
Turkistan/Kazakhstan

Associated editor
Dr. Prof. Bakht ABZHET
International Kazakh-Turkish university
named H.A.Yasavi
Turkistan/Kazakhstan

УДК 902

**НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РУНИЧЕСКОЙ
ПИСЬМЕННОСТИ В ХОНГОРАЕ (ХАКАСИИ)
NEW MONUMENTS TO QYRGYZ RUNIC WRITING IN HONGORAY
(KHAKASIYA)**

В.Я.БУТАНАЕВ*

Резюме

Работа посвящена предварительному описанию новых памятников древнетюркской рунической письменности, найденных в 2015 году на территории Хакасии.

Ключевые слова. Древнетюркская письменность, руны, енисейские кыргызы, стелы, плиточки для обучения письму.

Summary

Work on the preliminary description of the new monuments runic writing yenisey qyrgyz.

Key words: Turc qwriting, runes, yenisey qyrgyz. Steles.

Одним из высших достижений культуры енисейских кыргызов является создание рунической письменности. В степях Хакасии сохранилось около сотни памятников «кладбищенской поэзии» VII–IX вв. н. э.

В августе 2014 года при паспортизации памятников древности в долине реки Абакан по заданию Хакасского национального музея (директор А.И. Готлиб) археологами под руководством Ю.В. Тетерина была обнаружена неизвестная ранее стела с древнетюркскими письменами. Она лежала у подножия горы Уйтаг на 64 км. с левой стороны по трассе Абакан - Аскиз. Согласно хакасским легендам гора Уйтаг названа в честь легендарного героя Одженбега, погибшего в битве с врагами в данной степи.

В апреле этого года на место расположения находки к подножию горы Уйтаг выехал проф. В. Бутанаев, который осмотрел памятник и выяснил его историческое значение. Последний

* доктор исторических наук, профессор, Хакасский государственный университет им.Н.Ф.Катанова. Абакан/Республика Хакасия.

Doctor of historical sciences, Professor, State University of Khakassia named N.F.Katanov. Abakan / Republic of Khakassia, e-mail: astai@khakasnet.ru, astai@khakasnet.ru

представляет обелиск с древнетюркскими письменами, поставленный в честь кыргызского героя, жившего в 8-10 вв. н.э. Он относится к очень редким находкам. Подобный памятник письменности, имеющий с двух сторон крупные надписи, на территории Хакасии был обнаружен археологом А.Н. Липским 46 лет тому назад в долине реки Уйбат. Он был прочитан впервые проф. В.Я. Бутанаевым [1, 149-153]. Ныне указанная уйбатская сабра (т.е. стела с надписью) находится в Хакасском национальном музее.

Девятого июня 2015 г. проф. В.Я. Бутанаев доставил из степи долины Абакана в Хакасский национальный музей эту новую неизвестную ранее каменную стелу с кыргызской рунической письменностью.

Уйтагская каменная стела весит около полторы тонны, длина 2,5 м., ширина 50 см., толщина 46 см. Она сглажена со всех четырех сторон. Этот камень представляет бывшее окуневское изваяние (II тыс. до н.э.) с мало заметной антропоморфной личиной, обрамленной в верхней части солнечными лучами. На вершине памятника виден солярный знак.

В центре передней плоскости стелы имеются две короткие строки одна над второй, перед которыми вырезана тамга в виде двух параллельных изогнутых дуг в виде крыльев, соединенных посередине глубокой линией (текст «а»). Длина линии 10 см., ширина размаха дуг 15 см. Подобные тамги на известных памятниках кыргызской письменности Енисея ранее не встречались. Однако они до сих пор бытуют среди тамговых знаков тюрков Хонгорая. Аналогичные родовые тамги под названием «харахус танма» - т.е. орлиная тамга имела у сеоков кеджин (букв. беркут), бельтыр (букв. метисы), чыстар (букв. черневые) и под названием «пага танма», т.е. лягушечья тамга у сеоков хобый и сайын [2].

За тамгой следуют две короткие строки, верхняя длиной 22 см., состоит из пяти крупных знаков. Высота рун 5 см. Нижняя строка состоит из трех знаков, длиной 14 см. Руны верхней строки глубоко прорезаны и четко читаются: «Кюнгил ат(ы)», т.е. его имя Кюнгил. Нижняя строка прорезана не совсем четко. Предположительное чтение: «сонч».

На правой боковой стороне находятся три строки кыргызской письменности длиной 71 см. со знаками, несколько разрушенных временем (текст «б»). Верхняя строка состоит из 22 плохо сохранившихся букв, высотой 4-5 см. Средняя строка состоит из 19

знаков и нижняя из 20 рун. Письменные знаки читаются плохо. В начале первой строки можно прочесть слово «эрдем», т.е. доблесть, затем «эрим» - мой воин и предположительно «адырылдынгыз» - вы отделились (т.е. скончались). В других строках также читаются только отдельные слова (см. приложения).

На обратной стороне памятника, лежавшей ранее лицом на поверхности земли, находятся три строки, расположенные по бокам. Первая строка длиной 60 см. состоит из 11 знаков высотой 4 -7 см. (текст «в»). Две другие строки находятся с другого бока. Длина их составляет 120 см., высота знаков 3 - 4 см. (текст «в», «г»).

Кроме уйтагского памятника письменности, в этом году на берегу острова Гладкий по реке Енисей на территории Усть-Абаканского района Хакасии была найдена каменная плитка с рунической надписью. Ныне она хранится в национальном краеведческом музее города Абакана. Длина 17 см., ширина 16 см., высота букв 3 -4 см. Надпись состоит из пяти хорошо читаемых знаков. Она гласит: «огын йер», т.е. место обучения (текст «д»). По всей видимости, такие плитки применялись в школах, в которых дети обучались кыргызской грамоте.

Хонгорские фольклорные материалы донесли до нас память о древнем письме и об учебных пособиях, применявшихся в старинных школьных учреждениях. По поводу обучения грамоте у хакасов бытуют следующие загадки: «пиши-пиши ручка, записанный след (т.е. букву) не испортишь, познавший письмо китайчонок (т.е. ученик) выпущенную стрелу («огын», т.е. знания) не забудет». В других вариантах говорится: «пиши- пиши грифель, написанный след не испортится, видевший его простачок выпущенную стрелу не испортит»; «пиши-пиши дощечка для письма, написанный след не испортится, смотревший его китайчонок выпущенную стрелу не забудет» [3, 334-335]. В данных примерах слово ручка, дощечка для письма или грифель обозначается по-хонгорски словом «пан» и несомненно связано с древнетюркским «бан» — доска (для письма), а второе - «чыны» отождествляется с понятием китаец, что свидетельствует о большом культурном влиянии Китая. Оба термина ныне забыты и сохранились только в указанных загадках.

В хонгорском героическом эпосе выдающиеся богатыри с рождения владеют грамотой: «отчетливо понимают, громко читают» тексты. Письмо и письменность передается термином «пичик», который является монголизированной формой древнетюркского

«битиг» - книга, надпись.

Великие книги хранились в сундуках эпических героев. Они с древнейших времен передавались из поколения в поколение. Грамотность была характерной чертой только для богатырей - ханов. Простые люди письмом не владели.

В 1969 г., при моей работе над прочтением уйбатского памятника письменности в музей зашла пожилая женщина В.И. Марьясова 1917 г. рождения, из деревни Листвягово (по-хакасски «Инзее»). Эта деревня находится в устье реки Туба, впадающей в Енисей под горой Тепсей, как раз напротив острова Гладкий. Она мне поведала невероятную историю. В. И. Марьясова была сама родом из пашенных татар (т.е. оседлых хонгорцев) из княжеского рода кыргызы. На горе Тепсей находилась их родовая пещера. При входе в родовую пещеру с двух сторон, по ее рассказу, стояли каменные львы. Когда ей было лет десять, то ее отец Иван (по-хонгорски Хароол) и дедушка Никифор (по-хонгорски Чыко) обучали юную Марьясову древней кыргызской грамоте, которая была похожей на знаки уйбатского памятника. Буквы древнего письма были вырезаны у них на серебряных пластинках, аналогичных, как теперь становится ясным, на найденную в этом году плитку. В 1929 г. при раскулачивании зажиточных Марьясовых, ее отец и брат отца спрятали два сундука с серебряными вещами в родовой пещере в горе Тепсей. Вход в эту пещеру они замуровали. Поньше эти серебряные пластинки с письменами находятся там. В ее маловероятный рассказ тогда я не поверил. Но в дальнейшем, при работе с архивными документами, мне встретились сведения о том, что действительно Марьясовы относятся к хонгорцам княжеского кыргызского рода [ГАКК. Ф. 303. Оп. 1. Д. 11]. Кроме того, в Минусинском краеведческом музее им. Н. М. Мартянова действительно находятся два каменных льва найденные на горе Тепсей. Необходимо отметить, что на этой горе имеются много надписей древнетюркского рунического письма, прочитанные тюркологом С.Г. Кляшторным.

Вполне возможно, исходя из указанных сведений, что знание древнетюркского рунического письма сохранялось у кыргызской аристократии вплоть до вхождения Хонгория в состав России. Например, в 1701 г. при заключении мира с Российским государством хонгорские князья составили договор «за их татарским письмом», которое было непонятно русским переводчикам. К началу XVIII в.

делах Красноярской воеводской канцелярии накопилось кыргызских «одиннадцать писем, которые писаны на бумаге, да одно письмо на бересте, а подлинно оных писем перевести на русское письмо в Красноярске некому» [4, 24]. К большому сожалению, Красноярская канцелярия в 1705 г. сгорела.

В этом сообщении эстампаж рунических надписей сделал художник Хакасского национального музея В. Агеев. Прорисовки части писем выполнены художником В. Кызласовым (см. приложения).

В целом надписи стелы с Уйтага читаются очень плохо. Чтение и перевод этого памятника древнетюркской письменности ждут ученых тюркологов.

Примечания

1. Бутанаев В.Я. *Новая Уйбатская сабра*. // Ученые зап. ХакНИИЯЛИ. Абакан, 1973. вып.18, сер.фил.№2. с.149-153.
2. Бутанаев В.Я. *Степные законы Хонгорая*. Абакан, 2004.
3. Бутанаев. В.Я., Бутанаева И.И. *Мир хонгорского (хакасского) фольклора*. Абакан, 2008.
4. Бутанаев В.Я. *Этническая история хакасов XVII – XIX вв.* // Материалы к серии «Народы Советского союза». Вып. 3. Хакасы. М., 1990.

^Y T M 7 } }
X > ^

(текст „а“)

(текст „8“)	
≡ ⊗ Ⓚ Ⓛ Ⓜ Ⓨ Ⓩ ⓑ	^ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓛ ⊗ Ⓧ Ⓨ 1.
Ⓛ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓨ ⊗ Ⓛ ⊗ Ⓜ	Ⓜ ⊗ Ⓛ ⊗ Ⓧ ⊗ Ⓩ ⊗ Ⓜ 2.
⊗ Ⓛ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓨ	Ⓜ ⊗ Ⓛ ⊗ Ⓧ ⊗ Ⓨ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓨ 3.

Ⓜ > ⊙ ^ : Ⓜ ⓑ ⓑ Ⓜ Ⓛ Ⓜ Ⓛ
Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ
Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ
(текст „6“)

Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ
^ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓛ ⊗ Ⓧ ⊗ Ⓨ
(текст „2“)

Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ ⊗ Ⓜ
(текст „9“)

УДК 494.402

**ОБ ЭТИМОЛОГИИ И СЕМАНТИКЕ ЭТНОНИМА МОНГОЛ
ABOUT ETYMOLOGY AND SEMANTICS OF ETHNONYMS THE
MONGOL****Н.МЫНБАЕВ*****Резюме**

В статье рассматривается этимология этнонима и топонима «монгол», показывается ареал его распространения; дается историография этого термина, приводятся точки зрения исследователей на этот счет, утверждается, что монголы, татары, меркиты и т.д. один народ (Плано Карпини). Автор убежден в том, что термин монгол имеет тюркское происхождение. В конце статьи он приходит к выводу о том, что монгол не является этническим термином, это политический термин, несет в себе идеологический смысл, результат имперских замыслов Чингис-хана в смысле «Мәңгілік Ел».

Ключевые слова: этимология, семантика, этноним, монгол.

Summary

In the article is concerned with the problems of the etymology of the ethnonym and toponym "mongol", shown is the natural habitat of his distribution; given is the historiography of this term, the points of view of researchers are brought on that score, it becomes firmly established that mongols, tatars, merkitas etc. are one people (Plano Carpini). An author is sure that a term a mongol has turkic origin. At the end of the article he comes to the conclusion that a mongol is not an ethnic term, it is a political term, carries in itself ideological sense, the result of imperial intentions Chingiz-han in sense of "Mәngілік Ел".

Key words: etymology, semantics, ethnonym, the mongol.

Этноним монгол известен всему миру большей частью благодаря завоевательным походам великого полководца тринадцатого столетия – Чингис хана. Возникновение народа и происхождение этнического имени монгол имеет своеобразную историю. Остановимся подробнее на этом термине. Известно, что на земном шаре насчитывается около двадцати монголоязычных народов, которые именуют себя монгол. С учетом этнических групп, эта цифра доходит до тридцати трех.

В энциклопедическом издании отмечено, что "Монголы историческое название всех народов, говорящих на монгольских

*

доктор филологических наук, зам. директора Института гуманитарных исследований ЮКГУ им. М. Аuezова. Шымкент/Казахстан.

Doctor of philological sciences, a deputy of director of Institute of humanitarian researches is the South-Kazakhstan humanitarian university the name of M.Auezova, Shymkent/Kazakhstan, e-mail: annurtas@mail.ru

языках: халха (монголы МНР), монголы КНР дурсян, ту или монгоры, дауры, буряты, калмыки и др." Основная их масса халха монголы живут в МНР, включая дарингатов и мангатов составляют – 755 тыс. человек (данные 1962г.); здесь живут ойраты, которые имеют в своем составе дурбэтов, баятов, захчинов, олетов, торгутов, также в Монголии проживают дархаты, урянхайцы, буряты. В бывшем СССР отмечены только буряты и калмыки, в Китае монголы, дунсяне, монгоры(ту), дахуры, баони. Кроме того есть мелкие монголоязычные группы. Это сарт-калмаки в Киргизии, моголы в Афганистане, шира-югуры(юйгу) КНР, которые подвержены сильной ассимиляции» [1, 503]. К сказанному необходимо добавить, что на территории современного Узбекистана проживает в нескольких населенных пунктах Заминского и Бахмальского районов Джизакской области, этническая группа, которая имеет самонаименование – муғул.

В существующей литературе о монголах мы наблюдаем более десятка фонетических вариантов термина монгол: маңғұл, моал, монгоры, монк-гол, мунгащци, мунгак, монгкоху, монго, мунгу, мунгал, мэнью, мэнва, менгут, мангус, могол (моғол), мугул (муғул), мыңқол.

От термина монгол, возникли названия государственных образований: Монголия (XIII век, период Чингис хана), с 1921 года Монгольская народная республика. Моголистан («Моголистан, феод. государство, осн. в сер. XIV в. потомком Джагатая Тоглук-Тимуром. Тер.: Вост. Туркестан, Семиречье, Юж. Сибирь и др. В Восточном Туркестане просуществовало до 70-х годов XVI века). Империя Великих моголов (основанная Бабуром в 1526 году, просуществовала до 1858 года, т.е. до завоевания Индии англичанами.).

От слова монгол на территории Узбекистана и Северного Таджикистана возник макротопоним – название горы Моголтау. В энциклопедическом словаре написано: «Моголтау, горы на правом берегу р. Сырдарья. Выс. до 1624 м. на Сырдарье в отрогах Моголтау – Фархадская ГЭС» [2, 829].

В "Естественной истории племен и народов" Фр. Гельвальда о монголах есть такие сведения: «Между тем из всех народов высокой Азии монголы бесспорно самые могущественные и сильные, и если бы между ними явился новый Темучин, то они могли бы овладеть Китаем и даже быть может целой Азией. Их прежние походы при Темучине (Чингис-хан). Темире (обыкновенно называемом Тимурленом) и Бабере (основатель индийского государства) достаточно показывают,

что они способны совершить чудеса под предводительством талантливого человека, который сумел бы воодушевить их» [3, 735]. Как видим, Фр. Гельвальд Темура и Бабура также причисляет к монголам.

Относительно происхождения народа и этимологии термина существуют различные точки зрения. К примеру, Н.Я.Бичурин (Иакинф) считает что монголы носили народное название Дулга "Дом Тугю, по монгольски называется Дулга [тукуе] [4, 220]. Е.Кычанов " пишет, что на той территории, где расположена нынешняя Монгольская народная республика на рубеже нашей эры жили гунны, этнические потомки которых (тюрки, монголы, самодийцы) [5, 9].

Существовала также версия по которой монголов именовали термином *цзубу*. Л.Л.Викторова, констатирует, что в ряде работ (Х.Пэрлээ, Н.Ижжамц) принята гипотеза Ван Говэя, который полагал, что цзубу в "Ляоши" служит для замещения названия "Татары" (Викторова, 1980: 163). Из этого следовало, что термином цзубу обозначали монголов. По версии Г.Е.Грум-Гржимайло после разгрома Уйгурского ханства, оставшиеся пустыми земли заселились татарами, пришедшими с востока; их называют цзубу в "Ляоши". Так как китайские авторы из государства Сун называют монголов татарами (дада), то, следовательно цзубу были монголами» [6, 146].

По утверждению Л.Н.Гумилева, китайский исследователь Ли Фанцзюнь выяснил, что этноним цзубу, встречающийся в "Ляоши", является транскрипцией, тибетского названия ираноязычных согдийцев, которых тибетцы в своих хрониках называли тогда сог-по (народ Согда)". Поэтому автор заключает, что "сог-по описательный термин тибетского происхождения, и означал пастухи или кочевники". А, что касается цзубу, то, оно явно не этническое название". Многие китайские историки в том числе Фэн-Шэн-шун считает "цзубу коллективным названием многих срединноазиатских народов; восточные цзубу по его мнению, это джалаиры и татары, западные - найманы, северные - керанты, но кто такие северо-западные он не знает". Суммируя данные ряда источников, Л.Н.Гумилев заключает, что найманов (тикинов, потомков древних тюрок) меркитов, ойратов, басмалов, далиди, шато, дансянов, всех их кидани называли цзубу, а китайцы - дадань, т.е. татары" [7, 76-77].

Плано Карпини и Гильом де Рубрук употребляют в своих сочинениях форму моал и монгал: «Есть такая земля среди стран Востока, которое именуется монгал. Это земля некогда имела четыре

народа, один назывался Йека-монгал, т.е. великие монголы, второй назывался Су-монгал, т.е., водяные монголы, сами же себя они именовали Татарами от некоей реки, которая течет через их страну и называется Татар, третий народ назывался Меркит, четвертый Мекрит. Все эти народы имели одну форму лица один язык, хотя между собою они разделялись по областям и государствам» [8, 37].

Л.Л.Викторова пишет, что "хунны были генетически тесно связаны с населением Ордоса, Западной Монголии и Тувы, что они были этническими предками тюрок и уйгуров. Все эти племена и большей частью сяньби приняли участие в формировании монгольского народа [9, 174]. Н.Я. Бичурин констатирует, что сяньби – это хунны, оставшиеся под властью китайцев (4, 225).

Из приведенных высказываний следует: монголы – есть тюрки. Подкрепить этот тезис нам поможет еще историческая логика и научная этимология.

Исторически установлено, что термин монгол обретает известность и закрепляется как этноним в XIII веке. Л.Л.Викторова солидарна с этим мнением: "трудами многих исследователей установлено, что все современные монгольские народы сформировались после XIII-XIV вв. Рашид-ад дин приводит исключительно интересный факт, о формировании монгольского народа. Он свидетельствует: "племена, которых ныне называют монгольскими, но которых имя в сущности не было монгол, так как это название они предъявили после эпохи их (монголов)". Летописец перечисляет эти племена: Джалаир, Татар, Тумгапык, Тумет, Сунит, Меркит, Тулас, Булагачин, Керемучин, Толенгут, Торгут, Хори, Кестеми, Сухайт, Урасут, Ойрат, Баргут, Урянха, Хорхан. Далее он пишет: "племена также из сонма степняков, к которым в недавнее время перешло имя Монголов – это Кераит, Найман, Онгут, Тангут, Бекрин, Кыркыз" [10, 7-8]. Список перечисленных племен явно свидетельствует о том, что все эти племена – тюрки. Следовательно, наша версия тюркского происхождения монголов имеет под собой веские аргументы. Самый важный аргумент - это генеалогическая классификация языков мира. По этой классификации, признанной большинством выдающихся ученых-лингвистов, современный монгольский язык относят к алтайской семье. Этот факт однозначно свидетельствует о тюркских корнях данного народа.

Теперь попробуем определить научную этимологию термина монгол. Возможно, одним из первых пытался это сделать Рашид ад-дин. Автор, происхождение монгол выводит от слова мунгаыщци

"низложив", отсюда "низложенный". Кроме того автор предлагает происхождение от монгольского мунгак "глупый", "тупой" [10, 12]. Абулгази несколько смягчает толкование Рашид-ад-дина, обратясь к общепюркскому мунды "печальный" [11, 168]. Авторы предлагают форму монк-гол как исходную. И.Н.Березин считает монгол производным от исчезнувшего слова монгкоху, означающим "низложенный", "низверженный". По другой версии автора появляется толкование монгол от монго "глупый" [12, 274].

Однако с точки зрения исторической логики, такие попытки объяснения слова монгол противоречат реалии времени и духу пассионарного подъема народа. Слово монгол, без всяких сомнений, должно было обладать позитивной семантикой.

Как можно принять негативные толкования, когда в термин монгол современники чингисхановского периода вкладывали особый идеологический смысл. К примеру, Сокровенное сказание торжественно повествует: "Чингис хан принялся учреждать порядок и законы для своего огромного народа, на твердые столбы ставил царство и державу, милостиво давал рукам работать свое, а ногам свое. Росло счастье и благополучие его народа и достигло такой степени, что никогда не пользовались таким счастьем и благополучием подданные кагана". Далее здесь же находим безоговорочное объяснение происхождения термина монгол, предъявленное народу самим каганом: "Над всеми поколениями, живущими в войлочных кибитках Чингис хан отселе провозгласил единое имя монголов. Имя было такое блестящее, что все, с пробуждающимся национальным чувством стали гордиться им. Все предводители родов и племен становятся вассалами Монгольского хана и приобретают имя монголов" [13, 168].

Приведенные цитаты подтверждают верность нашей мысли о том, что слово монгол должно было нести в себе положительную информацию, символизировать собой величие и могущество. И, что немаловажно, понятным с семантической точки зрения для всего населения, объединенного под имперской властью Чингис хана. В связи с этим, символичны процитированные Санан Сеценом слова Чингис хана на Курултае 1206 году: "Этот народ биде (монголы), который несмотря на все страдания и опасности, которым я подвергался, храбростью и упорством и приверженностью примкнул ко мне, который, с равнодушием перенося радость и горе, умножал мои силы, я хочу, чтобы этот, подобный горному хрустало, народ биде, который во всякой

опасности оказывал мне глубочайшую верность, вплоть до достижения цели моих стремлений, - носил имя "кеке монгол" и был самым первым из всех живущих на земле!" "С этих пор, - прибавляет Санан-Сецен, — народ этот (численность которого при Чингис-хане достигала 400000 душ) получил название коке монгол" [14, 71-72]. Преемственность наблюдается в сочетании "коке монгол". Сравните в древнетюркских памятниках: кок тюрк "небесные тюрки" т.е. "небоподобные", "неборожденные".

Б.Я.Владимирцов также приводит слова Чингис-хана на Курултае "1206, подчеркивающие пафос времени и исторической ситуации: "Вечно синее небо повелело мне править всеми народами. Покровительством и помощью неба, я сокрушил род керейт и достиг великого сана. Моими устами говорит Мэнкэ Кеке-Тенгрин" (Вечно Синее Небо). В девятиножное белое знамя вселяется гений хранитель рода Чингиса, это "сульде" — знамя будет оберегать его войска, водить их к победам, покорит все страны, потому что Вечное небо повелело Чингис-хану править всеми народами. Чингис царствует Силою Вечного Неба (Мэнкэ-тенгрин кючин-дур) [15, 48].

Следует обратить особое внимание на это сочетание: Мэнкэ-Тенгрин//Мэңгі Тәңірім "Мой Вечный Всевышний". Представляет интерес первое слово данного сочетания. Это слово встречается в древнетюркских текстах в форме бэнгу//мэнгу «вечный». Переданная русской графикой форма Владимирцова - Мэнкэ близка оригиналу, сравните с казахским словом мэңгі «вечный». Оно сохранилось во многих современных тюркских языках в неизменной форме и в исконном значении - «вечный».

Из изложенного, на наш взгляд, напрашивается научная этимология, которая логически соответствует и исторической и языковой ситуации эпохи. Таким образом, этимологически слово монгол тюркского происхождения. Наиболее вероятная первооснова слова сочетание - мэңгі+ел. Семантика сочетания мэңгі ел "вечное племя, народ". Прилагательное мэңгі//мэңгу "вечный" присуще многим современным тюркским языкам. Современные тюркские языки заимствовали традиционное мэңгі из древнетюркского языка. В древнетюркских памятниках это слово употреблялось в форме бэнгу. Взаимозаменяемость б//м известное явление в фонетике тюркских языков. Например, В древнетюркском памятнике читаем: "Өтукен йыш олурсар, бэнгу ил тұта олуртачы сен, түрк бүдун тоқ ("Если ты будешь держать свой народ в Отукене, как вечное племя, то народ будет всегда

в достатке”) [16, 238].

Все высказанное выше позволяет заключить: термин монгол, написанный кириллицей - фонетически трансформированная форма сочетания мэнгі ел «вечное племя, народ».

Абай Кунанбаев передает данное слово, на наш взгляд, в более приближенной к оригиналу форме. Он употребляет написание маңғұл [17, 156].

Рашид-ад-дин, зафиксировавший в точности сведения из "словонадежных" источников, синтезирует народную память о том, что монгол – искусственный термин и прежде монголы были тюрки. Он заявляет о том, что турецкие (тюркские) племена: Джалаиры, Татары, Ойраты, Онгуты, Кераиты, Найманы, Тангуты и прочие, из которых у каждого было определенное имя и собственное прозвание, все называют себя монголами, для **придания себе славы** (следует особо обратить внимание на выделенное выражение – М.Н.) между тем как, в старину отказывались они от этого имени, и потомки их, ныне существующие, так воображают, что они уже издревле именуются и принадлежат к имени монголов, однако это не так, потому что в древнее время они были из числа племен турецких (тюркских – М.Н.) степных племен".

Л.Н.Гумилев, также подтверждает идеологическое, "искусственное" происхождение термина монгол, и, что это был "народ-войско", "Орда", образца древнетюркского каганата. Сменив кличку "цзубу" на гордое имя "монгол" они ничего не проиграли... [7, 98].

Верность отмеченной мысли обосновывает и Грумм-Гржимайло: "Когда Чингис хан в 1206 г. принял название "монгол" как официальное для своих подданных, то соседи по привычке некоторое время продолжали называть монголов татарами. В таком виде слово "татар", как синоним слова "монгол", попало в восточную Европу и привилось в Поволжье, где местное население в знак лояльности хану Золотой Орды стало называть себя татарами. Зато первоначальные носители этого имени - кераиты, найманы, ойраты и татары стали именовать себя монголами" [6, 146].

Все изложенное выше позволяет заключить: термин монгол не является этническим, это искусственный политический термин несущий идеологическую нагрузку, применен как объединяющий и цементирующий племена всей Чингисовской империи. Впоследствии сила идеологии способствовала превращению искусственного политического термина в этнический термин, которым именуют сейчас в основном жителей Монгольской народной республики. Известно, что

многие этнические группы, на других территориях также именуют себя монголами. В то же время, к монголам себя причисляют некоторые этнические группы: моал, монгоры, монго, мунгал, могол (могол), мугул (мугул) и др.

Однозначно весомым подтверждением обоснованности нашей гипотезы, т.е., «искусственного», политического происхождения термина монгол, являются языковые закономерности в ономастике сформулированные В.А.Никоновым. По определению ученого существуют следующие закономерности возникновения имен собственных: позитивность, негативность, рядность, калькирование, народная этимология.

Расшифруем рядность, так как в нашем случае, это наиболее показательная закономерность. Термин монгол, если его принять как этническое название, то он не вписывается в этнонимическую систему, т.е., в этнический "именник" племен Центральной Азии. По закону рядности в ономастике, ни одно название не возникает случайно, а оно возникает в определенном ряду, по существующим языковым нормам. Иначе говоря, по определенному шаблону, в котором выделяются языковые морфемы. Для сравнения можно привести ряд древних этнонимов, таких как Татар, Джалаир, Авар, в которых можно выделить формант ер//ар; Огуз, Икирас, Сулдус и др., в которых есть формант -з//с (возможно -ас); Кият, Кунграт, Керейт, Олхонут, Онгут, Тангут – этнонимы с формантом -т; Уйсін, Хун, Албан, Суан, Найман – этнонимы с формантом -ен.

В связи с вышеизложенным, напрашивается вывод: термин монгол не имеет в своем составе этнонимические морфемы, присущие другим этнонимам, т.е., не вписывается в этнонимический ряд. Данный факт явно свидетельствует об искусственном происхождении слова монгол, что термин, по сути политический, несет идеологическое содержание. Слово монгол - результат имперских замыслов Чингис хана. Поэтому в этнонимической системе Центральной Азии (в среде этнонимов) мы не встречаем этнонимы с формантом -л.

Таким образом сочетание мэнгі ел «вечное племя» является первоосновой термина монгол. Думается, мы представили веские аргументы в пользу такого заключения. Напомним, сочетание мэнгі//бэнгу ел «вечный ел» традиционно присуще тюрскому миру с древнейших времен. Трансформация мэнгі ел в монгол с фонологической точки зрения не вызывает серьезных возражений, так как возникновение диалектов, на их основе новых языков закономерно

вызывает различные фонологические процессы. Примеров множество. Итак, слово монгол возникает как политический термин, но с течением времени становится этническим термином.

В заключении необходимо резюмировать: этнические имена собственные разделяются на три группы. Первую группу составляют самонаименования. Семантика этой группы слов безоговорочно имеет позитивную окраску. Типологическая универсалия в этнонимии является научно обоснованным доказательством верности данного тезиса. Вторую группу составляют инонаименования. В большинстве случаев, инонаименования обладают негативным значением. Примером могут служить этнонимы: бурут, таджик, немец, калмык, курама, халадж и т.п.. Причина этого явления кроется в ксенофобии. Но тем не менее инонаименования могут прижиться и войти в именник народов мира.

Третью отдельную группу составляют политические термины. Например: монгол, узбек и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Большая советская энциклопедия*. М., 1974, т. 16, с. 503.
2. *Советский энциклопедический словарь*. М., 1999, с. 829.
3. Гельвалд Фр. *Естественная история племен и народов*. СПб, 1883, с. 735.
4. Бичурин Н.Я. *Собрание сведений о народах обитающих в Средней Азии*. Т. I., М. - Л., 1950, с. 220.
5. Кычанов Е.И. *Жизнь Темучина, думавшего покорить мир*. Бишкек, 1993, с. 9.
6. Грумм-Гржимайло Г.Е. *Западная Монголия и Урянхайский край*. Л., 1926, с. 146.
7. Гумилев Л.Н. *В поисках вымышленного царства*. М., 1992, с. 76-77.
8. Джовани дель Плано Карпини. *История монголов*. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. М., 1957, с. 37.
9. Абай. *Шығармаларының екі томдық толық жинағы*. Т.2, Алматы, 2002, с.156
10. Абул-Гази. *Родословная туркмен*. Пер. Кононова А.Н. – М.-Л., 1958.
11. Березин И.Н. *Примечания к переводу Рашид ад-дина*. Сборник летописей. История монголов. СПб., 1868, с. 274.
12. Викторова Л.Л. *Монголы. Происхождение народа и истоки культуры*. М., 1980, с. 163.
13. Владимирцов Б.Я. *Чингис-хан*. Петербург-Москва-Берлин, 1922, с. 48.
14. Козин С.А. *Сокровенное сказание*. М., - Л., 1941, с. 168.
15. Малов С.Е. *Памятники древнетюркской письменности*. М.-Л., 1951, с. 238.
16. Рашид ад-дин. *Сборник летописей. История монголов. История Чингис хана до восшествия его на престол*. Труды Восточного отделения археологического общества. XIII, СПб., 1868.
17. Эренжен Хара-Даван. *Чингис-хан как полководец и его наследник*. А-А., 1992, с. 71-72.

**ТҮРІҚТАНУШЫ ҒАЛЫМ І.КЕҢЕСБАЕВТЫҢ САҢ ЕСІМДІ
ТҮРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ**
SCIENTIFIC VIEWS TURKOLOGIST I.KENESBAEV'S WITH
NUMERALS OF PHRASEOLOGY

Н. ҚОШАНОВА*

Түйіндемe

Фразеологизмдер сөйлеу және жазба тілде бағалауыштық қызметімен ерекшеленіп, өзіндік бейнелі, эмоционалды-экспрессивті жағынан айтушы мен тыңдаушы арасында жай хабарласу, ойды көркем жеткізу ғана құралы емес, түрлі сезімдік жақтарына әсер ету мүмкіндігіне ие болатын бірліктер ретінде танылады. Мақалада қазақ фразеологиясының теориялық мәселелерін қазақ тіл білімінде алғаш қалыптастырған, жеке пән ретінде негізін салған түріктанушы ғалым академик І.Кеңесбаевтың тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін сан есімдер туралы ғылыми көзқарастары талданады.

Кілт сөздер: қазақ фразеологиясы, сан есімді тұрақты тіркестер, *үш, жеті, тоғыз, қырық* сандарымен келген фразеологизмдер, этимология.

Summary

Phraseological units recognized not only as tools which have their own specific assessed function of expressing emotional-expressive moods of speaker and listener but also as units that have their influence to the different senses of the speaker and listener. The article considers I.Kenesbaev's, who was the founder of theoretical issues of Kazakh phraseology, scientific views according the numerals which frequently met in set phrases.

Key words: Kazakh phraseology, enumerative set phrases, set phrases which come with numerals like three, seven, nine, and forty, etymology.

І.Кеңесбаев қазақ фразеологиясының теориялық мәселелерін қазақ тіл білімінде алғаш қалыптастырды, жеке пән ретінде негізін салды. XX ғасырдың екінші жартысынан басталған қазақ фразеологиясының зерттеу арналары ғылыми сараланып, тілдік деректерге қарай тармақталып, күні бүгін фразеология ғылымының зерттелу аясы кеңейді.

Қазақ фразеологиясының ғылыми пән ретінде қалыптасуы мен дамуы алдымен ұлт тілінің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты. Қазақ халқының дәстүрлі шешендік сөз өнерінің алтын тұғыры болған

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.

Candidate of Philological sciences, Associate Professor, International Kazakh-Turkish University named Ahmat Yassawi. Turkistan-Kazakhstan, e-mail: nkowanova@mail.ru

мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер, тұрақты метафоралар қай кезде болмасын кез-келген тілдің алдында тұрады.

Фразеологизмдердің мұндай ерекше қасиетіне қазақ тіл білімінде І.Кеңесбаев ертерек назар аударған. Фразеологизмдерден қорғаған докторлық диссертациясынан басталған, кейін «Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары» (Халық мұғалімі, 1946. №1-2,39-42-бб., №3-4, 42-50-бб.) және орыс тілінде жарық көрген «О некоторых фразеологизмах в казахском языке» (Изв. АН КазССР. №135. Сер.филолог.и искусствовед., Вып. 1-2, Алматы, 1954, С.6-27) деген мақалаларында жалғасын тапқан ғылыми зерттеулер қазақ фразеологиясының бастапқы теориялық діңгегі деуге болады.

Қазіргі қазақ тілінің фразеология саласының негізін қалаған І.Кеңесбаевтың қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінің өзі тек қазақ тіл білімі үшін емес, түркітану ғылымы үшін үлкен табыс [1]. Осы еңбекте фразеологиялық бірліктің қыр-сыры жете зерттелмегенімен, фразеологиялық бірліктердің грамматикасы арнайы сөз болады. Қазақ тілінің тұрақты тіркестерінің құрамын, құрылысын сөз ете отырып, сол тұрақты тіркестердің қалыптасуына сан есімдердің, оның ішінде *үш, жеті, тоғыз, қырық* сандарының ролі ерекше екенін баса көрсетеді: «Тұрақты тіркестердің біршама бөлігі, мақал-мәтелдер жеті, үш, тоғыз, қырық сияқты сан есімдермен келеді. Бұл сөздердің белгілі бір тізбек, тіркестерге түп қазық болу себебі халықтың ежелгі дәуірдегі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатыр. Тұрақты тіркестер ішінде бұл сөздер нақтылы сан мағынасында қолданылуы шарт емес. Мысалы, жеті ғылым тілін біледі, қырық ру дегендерде нақты саннан гөрі «көп» деген ұғым бар» [1, 612].

Бұл сан есімдердің тұрақты тіркестерде ұйытқы болу қасиеті басқа сөздермен келген тұрақты тіркестер сияқты емес, бұл сандар сан-мөлшерлік қызметін көп жағдайда жойып алады. Олар белгілі бір нәрсе, құбылыстардың ұғымдық символы ретінде қолданылады. Бұлардың біршамасы халықтың наным, түсініктерінен туғандығын акад. І.Кеңесбаев бертін келе бұл ұғым, түсінік дерексізденіп, екінші бір салаға ауысқан деп есептеп, *ит* сөзімен келетін алыстыққа тікелей қатысы болмаса да, *ит арқасы қиянда* дегеннің алыстық ұғым баламасы болғанын мысалға келтіреді: «... *жеті атасынан түк көрмеген* дегенде *жеті* сөзі де уақыт, мезгілдің шартты көрсеткішіне айналған. *Жеті басты жалмауыз, жұт жеті ағайынды* дегендегі *жеті* сөзі де жалпы көптік ұғымына айналып кеткен. Демек, бұл сандар біршама сан мағынасын сақтай отырып, өзге ұғымға да

икемденіп, екі түрлі қасиетке ие болған».

Көне дәуір салт-санасының ізі сақталған *жеті* сөзімен жасалған нақыл сөз, тақпақ, мақал т.б. тұрақты тіркестер көптеп кездеседі.

Ескі салтымыздағы балгерлік, бақсылық, діни ұғымның әсері қазақ халқында да болған. Қазақ құмалақ ашқанда, *Жетіскенге беретін жеті әліп* тіркесін қолданады. «Әліп» сөзі басында «білу, тану» деген мағынаны білдірген. Мұндағы «жетіскен» деген мағына құмалақтың «жеті әліп» боп келуіне итермеші болып тұр. «Балгердің «сәуегейлігіне» шын құлай сенетін адам жетіскенге беретін жеті әліпті құмалаққа тізе бүгуі даусыз. Мұндай сенім-нанымға ұйыған жұрттың *жеті қабат жер, жеті қабат көк* дегенді шығарып алуына да таңырқауға болмайды» деген ғалымның пікірі ары қарай «Бұл тұрақты тіркестер мифологиялық, астрологиялық ұғымнан хабар беріп тұр. Жерді ұстап тұрған «көк өгіздің мүйізін» деп білген халық өзінің ойын жетімен байланыстыруы бұл сан есімнің халықтың атам заманғы өмірінен, санасынан аздап болса да дерек бола алатынын көрсетеді», - деп жалғасады. Әрине, бұл тұрақты тіркестерден қазақ халқының аспан әлемінен де хабары мол екендігін көрсетеді. *Жетіқарақшы* жұлдызын жеті санымен байланыстыра атауы, бұл санның киелі екендігін көрсетеді. Көзге түртсе көрінбейтін түнді қазақ неге *жеті түн* немесе *жеті қараңғы түн* дейді. *Жетіқарақшыны таныған түнде адаспас* деген тіркес те өте жиі кездесіп отырады. «Діни ұғым, магиялық санның *жеті* сөзіне байланысты екендігін *жеті бүзірік әулие* немесе *жеті шәріп* деген тіркестер де көрсетіп тұр. Жеті шәріп деген мыналар: 1. Мәкке (Меке) шәріп; 2. Мадине шәріп; 3. Бұхар шәріп; 4. Шам шәріп; 5. Хатым шәріп; 6. Құддыс (Мысыр) шәріп; 7. Кәлем шәріп. Дін иелерінің: «Кәлем шәріп мұсылманға бұйырған, ол аспаннан арнайы түскен жеті кітаптың бірі» деп жүруінде негіз жоқ. Осы жетінің ислам дінімен, Мұхамбет Пайғамбармен үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын дінді уағыздаушылар біле ме екен? Кәлем шәріп «аспаннан түспестен» бұрын Мұхамбет Пайғамбар тумастан әлденеше ғасыр бұрын «жеті» санымен ұласқан ұғым-нанымның сырын «молдекемдер» білмесе керек», - деп ғалым І.Кеңесбаев жеті санының халық үшін киелілік мәнде жұмсалуды мұсылман дініне ұласып тұрғанын байқамай, «молдекемдерді» негізсіз кінәлайды, әлде бұл кінәлау кеңестік идеологияның әсері болар. Жеті санының ой-санадан мықтап орын алғаны сондай, бірнәрсені шығарғаннан шыққан күш деп білсе, адам түңілерлік етіп, жеті санын қосып, қазақ ат қойып,

айдар тағып алады; жалмауыздың, айдаһардың ең зорын қазақ «жеті басты жалмауыз», «жеті басты айдаһар» дейді.

Бұл санға байланысты көзқарас халық арасында қалыптасып, салт, заң болып кеткен. Оған мысал: *жеті атадан әрі ғана қыз алысу заңы*. Араға жеті атаны салып, құда түсу әдеті Тәукенің тұсында шығып, заң ретінде қалыптасып, содан бері ғасырлар бойы сақталып келген. Бұл дәстүр салтты ислам дінін қабылдаған елдер шарифатқа тура келтіріп алған; сөйтіп, *жеті* сөзі Пайғамбардың хадисіне шарпуын тигізген. Бертін келе алыс жақындықтың өлшемі де осы жетімен өлшеніп, ең болмағанда, әр рудың адамы жеті атасын – бергі шежіресін білуге міндетті болған. Осыдан барып, *жеті атасын білмеген мұрт (жеті атасын білмеген кәпір)* деген сөз қалған.

Жалпы, қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер құрамындағы «*жеті*» деген сөз 7 сан есімімен лексикалық мағына жағынан, әрине, адекватты емес, «о баста», «ежелден», «қашаннан», «арғы аталарынан бері қарай» деген мезгілдік ұғымды беріп тұр, екінші сөзбен айтқанда, ең алғашқы тікелей мағына орнына басқа бір ұғым пайда болып отыр: алғашқыдағы шекті сан беретін, бертін келе «шексіз» немесе шартты түрде, әйтеуір бір «көп сан» ретінде айтылып тұр. Бұл тәрізді құбылмалы өзгермелілікті тілдің лексикалық саласының басқа тарауларынан да байқаймыз. Көп тілді білетін, көп халықтың әдет-ғұрпын білетін кісіні халық жеті ғылымның тілін біледі деп келеді. Мұндағы «ғылым» деген «білім» мағынасында емес, «ел», «жұрт» мағынасында» [1, 612].

Жеті сөзі бір топ мақал-мәтелдермен ұласып жатыр: жетіге келгенше, жерден таяқ жейді; алып алты, жеп жеті болмайсың; Жетімнің құрсағы жеті қабат; Кедейдің жеті қаңтары бар т.б.

Осы мақал-мәтелдердің шығуы қазақ халқының өмір тәжірибесінің қорытындысы іспетті: баланың жерден таяқ жеуі жетімен байланысты келуі де кездейсоқ емес сияқты. Баланың сана-сезімін, естияр болуын, аяқ баса бастауын жеті жастан бері қарай есептеуде өмір шындығы бар. Алып *алты, жеп жеті болмайсың* дегенде алып асып, жеп жетісіп қалмайсың дегенді білдіреді. «... жеті болмайсың дегеннің «кемеліне келу, баю» сықылды мағынасы бар. Бұл санды негізгі шек деп есептегенде, жеп жеті болмайсың деген тіркестің қазіргі тіліміздегі семантикалық ролі бізге түсінікті болуы керек. Қалың мал мөлшері кей жерде қырық жеті, он жеті, отыз жеті болып өлшенген. Біреудің қыз туса, кейде қырық жеті құтты болсын деу дағдысы болған. Мұндағы бір ескеретін нәрсе, малдың жалпы мөлшері

жоғарыдай, жетіге бітіп келсе де, құдандалы кісілердің алыс-берісінде сан мөлшерінен асып түсу немесе ол межеден кем түсу бола береді. Осыған қарағанда, жеті сөзінің тікелей лексикалық мағынасы дәл осы жерде сақтылып тұрған жоқ. Әйтеуір осыны «ырым» еткені болмаса, үнемі жетіні тәптіштеп, қалың малды беруде сол жетіге жеткізу шарт емес. Бұл да болса, жеті санының жай шартты ұғым ғана болғанын көрсетсе керек».

Жеті бағзы уақыт өмірдің аңшылық, ит жүгірту, құс салуға қатысты салаларынан да орын тепкен: ит – жеті қазынананың бірі дейді. Ол жеті қазынаға мыналарды жатқызады: 1) жүйрік тазы, 2) қыран бүркіт, 3) перен (берен) мылтық, 4) сұлу қыз немесе әйел, 5) жүйрік ат, 6) ер жігіт, 7) ілім-білім [1, 613-614]. Акад. Ә.Қайдар жеті қазына тіркесіне этнолингвистикалық тұрғыдан талдау жасай келіп: «... халық ұғымындағы сегіз қырлы, бір сырлы жігітке қажетті байлық-қазынаға көбіне-көп: а) жүйрік ат, ә) қыран бүркіт, б) құмай тазы, в) берен мылтық, г) өткір кездік, ғ) ау-жылым, д) қандауыз қақпан жатады және оларды былайша таратып бағалайды: жүйрік ат – адамның қаны немесе қанаты, қыран бүркіт – жігіттің қуаты, құмай тазы – берік сенімі, берен мылтық – оты, өткір кездік – сұсы, ау-жылым - әдіс-айласы, қандауыз қақпан – серті. Ескі наным-сенім бойынша осы жеті қазына жігіт адамның қолында түгел болса, оның бағы жанады, арманы орындалады» [2, 47].

Жеті сөзімен келетін діни ұғымдағы тұрақты тіркестердің күнделікті өмірде кездеседі: өлген кісіні жеті күннен кейін құран оқытып, жетісін беру сияқты.

Жәңгір ханның баласы Тәуке ханның қазақтың сол кездегі халықтың салт-санасын, әдет-ғұрпын мемлекет тілегіне сай етіп, шаруашылық пен саясаттың жаға ағамына үйлестіріп алған заңы «Тәукенің Жеті жарғысы» деп аталған. Тәуке хан мен оның билері Төле, Әйтеке, Қазыбектердің ежелден келе жатқан қазақтың кәдесі мен әдет-ғұрпын жинастыра келіп, оның қазақ халқына тиімділерін, ең бастыларын, елді билеуге керек жақтарын алып, заң етіп, оны «Жеті жарғы» деп атауының өзінің сыры сол жеті сөзінің киелілігінде, өйткені бұнда жеті сөзімен, ұғымымен байланысты ешнәрсе жоқ.

«Әрине, «жеті» дегенге әрдайым дін, немесе миф, тотем арқау болды деген пікірлер бар. Бірақ, біздің топшылауымызша, кей жағдайда мәселенің осы ұшығы шындық өмірден елес беруі де шүбәсыз», - деп ғалым І.Кеңесбаев өзінің жеті санының тұрақты

тіркестер құрамында кездесуінің бірден-бір себебі – ескі діни наным-сенімдер сарқыншағы деген пікіріне үзілді-кесілді қарсы шығады.

Түркі тілдердің біршамасында жеті сөзі «апта» дегеннің орнына қолданылады, қазақтың өзінде де жетісіне бір рет, жетісін беру сияқты тұрақты тіркестер осы «апта» сөзінің орнына қолданылып тұрғанын көрсетеді.

Проф. Р.Авакова үш санының символдық мәнін халықтың ерте кезден түрлі құбылыстарға баға беріп, олардың кейбір қасиеттеріне ерекше көңіл бөліп, оларға бақылау жасауынан туындауымен байланыстыра келіп, үш санымен келген тұрақты тіркестердің мәнін түсіндіруде қазақ тілінің фразеологиялық тіркестерін бірден-бір зерттеуші ғалым І.Кеңесбаевтың еңбегінің ролі зор екенін баса көрсетеді [3, 77].

І.Кеңесбаев үш сан есімімен келетін тұрақты тіркестер де ескі салтқа қатысты екенін айта келіп, «Ешбір басы бірікпейді» деген мағынада «үш қайнатса сорпасы қосылмайды»; «ешбір ойына кіріп шықпаған» деген мағынада «үш ұйықтаса да түсіне енбеген» деп келеміз. «Ер кезегі үшке дейін» деген мақал да бар. Ертегілерде: Біреудің үш баласы болыпты немесе хан үш қайтара сұрапты сияқты тұрақты тіркестер жиі кездесетіні белгілі, - деген мысалдармен түсіндіреді. - «Жан алу», «жан беру» сияқты дәстүр көп елдерде болған. Бұл әдет қазақта да болды. Ертеде «жан беруге» тура келсе, дүние салған ардақты бір кісінің моласына барып, одан үш рет айналып, «жалған айтсам, осы кісінің аруағы ұрсын» деп қарғанған. Мұндайда «жан беруші» айыпқа тартылған кісі емес, ол кісінің үш ата алыстығы, бар жақын туысы болуы шарт болған. Туыстығы үш атаға жеткен кісінің сөзі әшкереленіп, жаман қылығы жұртқа аян, сенімсіз болса ғана, айыпқа тартылған кісінің басқа туысы жан беретін болған», - деген ескі салтты мысалға келтіреді [1, 615].

Қазіргі қазақ тілінде тоғыз санының символдық мағынасынан туындаған көптікті, толықтықты, молшылықты білдіретін тұрақты тіркестер кездеседі.

Тоғыз сөзімен келетін қазақтың болсын, басқа да түрік халықтарына қатысты салтқа қатысты туындаған тұрақты тіркестерді ескі салтымыздың сарқыншағы деп қарамағанымыз жөн. Өйткені қазіргі кезде осы тоғызға қатысты салтымыздағы жол-жоралғылар өмір салтымызда қолданылады. Ғалым І.Кеңесбаев тоғыз санына қатысты жасалған тұрақты тіркестерді ескі салтымызға қатысты деп былай түсіндіреді: «Тоғыз сөзінің қазақтың ескі салтынан орын тепкенін, бір

рудың екінші руға, бір кісінің екінші кісіге төлейтін сыйлығының, кейде айыбының «бір тоғыз», «үш тоғыз», «тоғыз тоғыз» болып келуі толық айқындайды».

Тоғыз туралы сенім ырым-салт монғол халқында өзгеше орын тепкен. Ханға арналатын сыйлық, берілетін тарту «бір тоғыз», не «үш тоғыз» болған. «Бабур-намеде» түркі елдеріндегі бұл салт, әдеттер сол монғолдан ауысып келген деген пікір айтылады.

Қ.Халидов өзінің белгілі «Тауарих хамса» деген кітабында түркі, монғол халықтарының тоғыз ұғымына байланысты мынадай пікір айтады: а) монғол, қалмақтардың ескі сенімі, діни ұғымы бойынша аспан тоғыз қабат болады, құдай оның ең соңғы тоғызыншы қабатында тұрады, солай болғаннан кейін «бас патша» (құдай) сықылды одан төменгі «жер патшасы» (хан) да сол жолмен, сол тәртәппен орын тебуге тиісті. («Бас падишаһ хаки кидин бүйлә фиғіл садир ол дисе падишаһ мажасинің тәртібі дәхи у тағлимә муафік тоғыз болмақ лазим») дегенді келтіреді; ә) тоғызға байланысты заңның (әдет-ғұрыптан орын теуіп, біреуге сыйлық беру, біреуді жазалау т.б.) Шыңғыс ханнан басталатынын көрсетеді; б) «хан» деген атақ тоғыз атадан бері осы лауазым сақталып келе жатқан кісіге ғана телінген, соның салдарынан Әмір Темірге хан атағы берілмеген дейді. Әмір Темір көп жерді өзіне қаратып, қанша көп елге үстемдік жүргізсе де, жоғарғы «тоғыз ата» деген негізгі қағидаға сай келмегеннен кейін, ол «хан» делінбей, «мырза шаһ» деп аталынған дейді; в) «тоғыз» жайындағы дәстүр менұғым ертеде Россияға да шартпуын тигізіп, кей халықтарда қарадан хан сайлайтын болса, ол кісі осы дәрежеде алдымен тоғыз жыл қызмет істеуге міндетті болған дегенді айтады [1, 616].

Ғалым Қ.Тәжиев осы тоғыз санымен қалыптасқан «киелілік» араб, монғол халқынан ауыспаған, көне түркілік ұғымда да болғандығын бірнеше ғалымдардың пікірлерімен дәлелдейді [4, 12].

Қырық сан есімімен келетін тұрақты тіркестер қасиеті туралы алғаш ғылыми пікірлер акад. І.Кеңесбаев еңбектерінде талданған. «... ескі сеніммен ұштасып, қазақ тілінен де қоныс тепкен: қырқына шыдаған соң, қырық біріне де шыда; баланың қырқынан шығуы; өлген кісінің қырқын беру, т.б. Түркі елдерінің біразында көз тиген баланы қырық ожау не қырық қасық сумен шомылдырды, ертегілерде қырық күн ойын, қырық күн тойын жасады, ханның қырық уәзірі болыпты, қырық күн жол жүріпті деген фразеологиялық бірліктер жиі айтылады. Сойылған мал етінің борша-боршасын шығарып, жілік-жілігімен

бөлуді қырық жілік дейді. Әйелдер ірі қараға қаһары түсіп, кейігенде ой, қырық жілік болғыр! Деп қарғайды. Қазақ фольклорында қырық сан қалмақ деген сөз бар. Мұндағы қырық сан деген тоқсан екі баулы өзбек деген сықылды ру санын көрсеткен болу керек» [1, 616].

Қазақ ертегілерінде ұшырасатын *бойы бір тұтам, сақалы қырық тұтам, тазшаның қырық өтірігі* сықылдылар халықтың санасынан ертеден орын тепкен сөз орамдары да бұл санның да «әншейін» сан емес, бір кезде «киелі» мөлшер екендігін көрсетеді. Қазақ қырық күн шілде деп жаздың нағыз аспан айналып жерге түсер ыстығын айтады. Үш ай жаздың ыстығы осы қырықпен біте қоймағанмен, ол сан бұл жерде негізгі бір өлшем болып тұр. Бағзы уақыт қыстың да қақаған үскірік аяз мезетін осы «қырық» санымен өлшеу салты болған.

Қырық санымен келген тұрақты тіркестер - жақсы ата жаман балаға қырық жылдық азық, қырық жамау немесе қырық құрау, қыз қырық жанды, қырық пышақ болды т.с.с. «көп» мағынасында қолданылып жүрген қырық санының санау тарихымыздың қырыққа келіп шектік сипатқа ие болуының салдары деп білуімізге болады.

Акад. І.Кеңесбаев жеті, қырық, үш, тоғыз тәрізді сөздердің тіліміздің қазіргі сатысындағы қолданылу тәртібін осы күнгі семантикасын, стилистикалық функциясын тексерудің өзі ол сөздердің этимологиясын білуге жол ашатынын, осы күнгі лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасы ол сөздердің өткен тарихына айғақ бола алатынын, ал осы сан есімдердің беріліп жүрген этимологиясының дұрыс-бұрыстығын анықтау болашақтың мәселесі екендігін баса көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кеңесбаев І. *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі*. А.: Ғылым, 1978
2. Қайдар Ә. *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. Алматы, 1998
3. Авакова Р. *Фразеологиялық семантика*. А., Қазақ униv., 2002.
4. Тәжиев Қ. *Киелі сандардың генезисі және эпикалық жырлар мен жыраулар поэзиясындағы көркемдік қызметі*. Түркістан, 2004.

**Т.ҚОРДАБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТҮРКІТАНЫМДЫҚ
ЖЕЛІЛЕР**
TURKIC PROBLEMS IN T.KORDABAYEV'S WORKS

Г. ЖЫЛҚЫБАЙ*

Түйіндемe

Қазіргі қоғамымыздың әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени, рухани өміріндегі түбегейлі өзгерістер адамгершілік құндылықтарды жаңаша көзқараспен салмақтауды қажет етеді. Осыған байланысты ұлттық мәдениетіміз бен ғылымымыздың көрнекті өкілі Т.Қордабаевтың ғылыми-тілтанушылық мұраларын ұлттану мәселелерімен ұштастыра зерттеу, тілді зерттеудегі ұстанымының ұлттық филологиямыздың тарихында да ерекше назарда болғандығын ескеру жайы – бүгінгі тілтанымның көкейкесті мәселесі деп есептейміз. Мақалада ғалымның грамматика, әдеби тіл, тіл тарихына қатысты еңбектері, мектеп немесе жоғары оқу орындарына арналған оқулықтары мен оқу құралдарындағы тартылған түркітанымдық желілер қазақ тіл білімінің мол мұрасы ретінде танытылады.

Кілт сөздер: түркітану, қазақ тіл білімі, ғылым тарихы, зерттеулер, синтаксистік құрылыс.

Summary

Great changes in social, economic, political, cultural and spiritual life of the modern society pave the way to consider moral values with new viewpoints. Due to this fact, we regard that the significance of investigating scientific and linguistic heritage of T.Kordabayev, an outstanding representative of the Kazakh culture and science, in a close relationship with the matters of nationalizing is an actual problem in current linguistic studies.

The scholar's works which deal with Grammar, literary language, History of language and also his books dedicated to the secondary and High schools with Turkic elements are recognised as a huge heritage of Kazakh linguistics.

Key words: Turkish studies, Kazakh linguistics, History of science, syntactic structure.

Т.Р.Қордабаевтың түркітану саласына қатысты жазған еңбектері ғалым еңбектерінің бір бөлігі болып табылады. Қазақ тіл білімінің шежіресіне айналған Т.Қордабаев XX ғасырдың 80-жылдарында қазақ тілін зерттеу мен оқытудың өзекті мәселелері төңірегінде «Қазақ тіл білімінің даму, қалыптасу жолдары» атты еңбек жазды. Автор еңбекте жазылған және жарық көрген мезгілдері сталиндік репрессияның

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
Candidate of Philological sciences, Associate Professor, International Kazakh-Turkish University named Ahmat Yassawi. Turkistan-Kazakhstan.

жалыны бәсеңдей қоймаған тұсы болғандықтан, халық жауларын дәріптеп отыр деген үрейлі атаққа душар болмас үшін қазақ тіл білімінің негізін қалаушылар А.Байтұрсынов, Е.Омаров, Х.Досмұхамбетов, Қ.Кемеңгеров, М.Дулатов т.б. туралы пікір айта алмағандығына қынжылады. Бұлардың ішінде А.Байтұрсыновтың қазақ тіл білімі үшін еткен еңбегін зор бағалайды: «Ол – қазақ тілі туралы ғылымның негізін қалап, қабырғасын көтеруші, оның барлық мәселелері жайында да алғашқы пікір айтушы болатын. Сондықтан Ахаң еңбектерінсіз ғылымымыз тарихы туралы мәнді бірдеме айта алмай – жалғандық болар еді» деп, автор халық жауы А.Байтұрсыновтың атын атамастан «20-жылдарда жарық көрген еңбектерде» деп көрсеткенін айтады [1, 4].

Қазақ тіл білімінің тарихын екі кезеңге бөліп қарастырған ғалым бірінші кезеңге арғы ғасырлардан бастап 1917 жылға дейінгі дәуірді, екінші кезеңге қазан төңкерісінен кейінгі кезеңді жатқызады. Мұндағы алғашқы кезеңді қазақ тіл біліміне жанама ғана қатысы бар жалпы түркілік көне дәуір еңбектерінен бастағандығын Т.Қордабаев: «Ол еңбектерді қазақ тілі, қазақ тіл білімі тарихымен ұштастырғанға таңдануға, ...өзімізді көнелендіруге құмарлықтан деп қарауға болмайды. Ол – тарихтық жалғастық», - деп түсіндіреді [1, 11]. Осы кезеңде жазылған еңбектерге тән өзгешелік тіл білімі салаларын, әр саланың өзіне тән объектілерін даралап сөз етпей, бірін екіншісінің құрамында қарап араластырғаны, әрі бұл еңбектер қазақ тілін білмейтін, мейлінше нашар білетін орыстарға арналғандығы деп көрсетеді.

Ғалым Т.Қордабаев қазақ тіл білімінің қалыптасуы қазақ тіліне жанама қатысты зерттеулер және тікелей ана тілді зерттеулермен байланысты. Еңбекте қазақ тіліне жанама қатысты зерттеулерді араб тілді зерттеулер, еуропа тілді зерттеулер деп екі салаға бөледі.

Ғалымның түркітану мәселелері туралы еңбектеріне «Тарихи синтаксис мәселелері», «Тарихи грамматика мәселелері» (автордың бірі), «Түркология ғылымының даму тарихына», «Түркология және қазақ тіл білімі» атты оқу құралы мені оқулықтары, монографиясы және әр кезеңде баспасөз беттерінде жарияланған ғылыми мақалаларын жатқызуға болады.

«Тарихи синтаксис мәселелері» атты монографиясында [2] қазақ тілінің жазба ескерткіштеріне тоқтала келіп, ескерткіштердің синтаксистік құрылысына жалпы шолу жасайды. Бұл еңбекте Қадырғали Қошымұлының «Жамиғ-ат тауарих», Әбілғазы Баһадүрдің

«Шежіре түрік» шежірелері мен XVIII ғасырда қазақ тілінде жазылып сақталған хан, би жарлықтары, қатынас қағаздар, арыздар мен мәлімдемелердің синтаксистік құрылысына талдау жасайды. Еңбектерде оның зерттелуі, жарияланымы сияқты жалпы мәлімет беріліп, фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктері қазіргі түркі тілдерімен салыстырылып, ғылыми мысалдармен дәлелденген. Шығармалардың синтаксистік құрылысы ретінде шылаулар синтаксисі, сөз таптарының сөйлем мүшесі болу және сөйлемде бір-бірімен тіркесу қасиеттері, сөйлем мүшелері, құрмалас сөйлем мәселелері әр еңбекке қатысты талданған.

XV-XIX ғасырлардағы қазақ тілінің синтаксистік құрылысын зерттеген еңбектерде қазақ тіл білімінің қалыптасуына табысты еңбек еткен ғалым, түрколог Т.Қордабаевтың «Тарихи синтаксис мәселелері» (1964) еңбегі түркологиялық сипатта ерекшеленіп тұрады.

XVI ғасырда жазылған «Жамиғ-ат тауарих» (авторы - Қадырғали Қошымұлы) Т.Қордабаевтың айтуы бойынша, «... жазба материалдардың қай тілге жататынын, оны жазған автордың тайпасы, ұлты, мекені шешпейді, ескерткіш тілінің қазіргі тілге жақындық дәрежесі, оған ұқсастық шамасы, грамматикалық құрылысындағы бірлігі шешеді» делінеді. Сол себепті еңбек «Тарихи синтаксистік мәселелері» деп аталған.

Тілдің әр дәуірдегі синтаксистік құрылысын зерттеу - тарихи синтаксис үшін маңызды мәселе. Т.Қордабаев сөзімен айтқанда, «...тарихи синтаксис жазба ескерткіштер тілінің синтаксистік құрылысын зерттегенде, төмендегі негізгі мәселелер тұрғысынан қарау керек. Олар: сөз тіркестері, олардың тіркесу амал-тәсілдері; сөйлем мүшелері, олардың формалық құбылыстары, құрамдары, орналасу, басқа мүшелермен байланысу жолдары; сөйлем құрылыстары, олардың мағыналық және структуралық типтері, оларға жай және құрмалас сөйлемдер, т.б. түрлері жатады [2, 19].

Синтаксистік жүйе тілдік деректерге сүйенсек, тарихи тұрғыдан жетіліп отыратын, белгілі даму тарихы бар тілдік жүйе болып табылады. Қазіргі синтаксистегі сөйлем мүшелері, түрлері, олардың бір-бірімен байланысу жолдары онша көп өзгеріссіз жазба нұсқаларда көрініс табады.

Ғалым Т.Қордабаев жай сөйлем синтаксисін сөз еткенде, жай сөйлем «Жамиғ-ат тауарихтағы» ең негізгі және ең көп кездесетін синтаксистік бірлік және үнемі ықшамды, аз сөзділігіне баса назар аудартады: «Шығармада («Тауарихта») кездесетін сөйлемнің негізгі

түрі - жай сөйлем. Ол құрылысы жағынан *толымды, толымсыз* және *жалаң, жайылма* түрлерінде кездеседі», - дей келе, толымсыз сөйлемдердің бастауышы жасырын тұратынын, толымсыз сөйлемнің басқа түрлері кездеспейтінін, ал бір бастауышқа ортақтасып, біріне-бірі тіркесіп келе беретін толымсыз сөйлемдер жиі ұшырасатынын айтады [2, 70].

Ғалымның зерттеп отырған жазба ескерткішінде сөйлем мүшелерінің барлық түрлері кездеседі. Мүшелері морфологиялық жағынан да, басқа мүшелерімен синтаксистік қатынасы тұрғысынан да қазіргі әдеби тілімізге өте ұқсастығы аңғарылады. Сөйлемнің негізгі ұйытқысы - бастауыш пен баяндауыш, әсіресе баяндауыш. «Тауарихтағы» тұлғалық белгісі жағынан бастауыштың қазіргі тіліміздегіден еш өзгешелігі жоқ, яғни атау тұлғаның жай, тәуелді және жекеше, көпше түрде қолданылуы. Демек, «Тауарихта» бастауыштар сөз табы жағынан әр түрлі: зат есімді бастауыш, сан есімді бастауыш, есімдіктен болған бастауыш, есімшеден болған бастауыш. Аталған бастауыштар құрамы жағынан жеке сөзден болса дара, екіден көп сөзден болса күрделі бастауыштар болып келеді.

Т.Қордабаев «Тауарихта» екіден артық сөздерден құралған күрделі бастауыштың кездеспейтінін, оның есесіне бірыңғай бастауыштар өте көп қолданылғанын мысалдар арқылы дәлелдей түседі: Ерінің қарындашлары, ағалары, інілері иығылып келіп айдылар. Ата-анасының оты, юрты, малы, туары қарасы, үй тірлігі кішік ұғлыға қалор.

Ғалым сөйлем сайын кездесіп отыратын негізгі мүше - баяндауыш. Баяндауыштың есім сөзден болған түрі де, етістіктен болған түрі де кездеседі, - дейді. Т.Қордабаевтың айтуынша, «Тауарихта» баяндауыштың дара түрінен гөрі күрделі баяндауыш әлдеқайда көп қолданылады.

Күрделі баяндауыш түрінде жиі кездесетін, әсіресе есім мен етістік аралас күрделі сөздер. Қазіргі қазақ әдеби тілімізде есім сөздерге көмекші қызмет етіп тұратын *е, де, бол* тәрізді үш-төрт ғана етістік бар екені белгілі. Ал тарихи ескерткіште есім сөздерге көмекші болатын етістіктер саны әлдеқайда көп және есім сөздер септік жалғауларының кез келген түрінде тұрып-ақ олармен күрделеніп айтыла береді [2, 74]. Мысалы: *Қауым Оғұз игірмі төрт ұрұғ болды. Кәюк хан Өктай ханның ұлұғ ұғлы ерді. Яйқу алаша байлұғ ерді, Тоқо андин алашарақ ерді. Ол - Шыңғыс ханның заманида ерді.*

«Тауарихта» есім сөздердің барлығы да әр қилы етістіктерді көмекші тұлға етіп, сөйлемнің күрделі баяндауыш қызметінде жұмсалған.

Ғалым еңбегінде сөйлемнің тиянақты баяндауышы қызметінде етістіктерді мынадай тұлғаларға бөледі:

1. Жедел өткен шақ тұлғалы. Бұл тұлғалы баяндауыш дара және күрделі түрде де жиі ұшырасады. Мысалы: Сегіз юз нофер шықты.

2. -ор, -өр, -үр, -үр, -ар, -әр, -ыр, -ір екінші тұлғасы.

Мысалы: Аларның атлары бұ тұрор. «Тауарихта» -ор, -өр, тұлғалары жиі қолданыс тапқан.

3. -ғай, -гәй үшінші тұлғасы. Бұл тұлға түркология әлемінде (П.М. Мелиоранский. Краткая грамматика... II часть, 1897) ашық райдың келер шақты білдіретін тұлғасы, -деп саналады. Мысалы: Аның ұғланларын соң айғаймыз.

4. Баяндауыш етістіктің бұйрық рай тұлғасында айтылады. Мысалы: Ұлұғлар уа ләшкәр халқы баршасы сабыр қылсұнлар.

Т.Қордабаев сөйлемнің тұрлаусыз мүшелеріне тоқталып, олардың байланысы, синтаксистік қызметін саралайды: Оң ханның ұғлы яшырын Самоқа Сажан билән Шыңғыс ханға қасд етмәккә яман кеңәш қылды - бастауыш-баяндауыш, анықтауыш-бастауыш, анықтауыш-баяндауыш, мақсат пысықтауыш-баяндауыш, толықтауыш-пысықтауыш, толықтауыш-баяндауыш, сын пысықтауыш-баяндауыш: яшырын кеңәш қылды [2, 80].

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері тұлғалық жағынан да, синтаксистік қатынасқа түсу жағынан да қазіргі қазақ тілінің түп тарихы болғандықтан, үндесіп жатқаны байқалады.

«Тауарихта» кездесетін кейбір ауытқуларды есепке алмағанда, сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібі де тұрақты, бірдей деуге де болады.

Қорыта айтқанда, тілші түрколог ғалымның аталған еңбегі қазақ тілінің тарихи синтаксисін зерттеу еңбектерінің ішіндегі өзіндік қомақты, ғылыми тұжырымдық үлесі бар, тіл тарихын зерттеушілер үшін құнды туындыға жататыны сөзсіз.

«Тарихи грамматика мәселелері» атты еңбектің [3] бірінші бөлімінде Т.Р.Қордабаев Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарих» атты еңбегінің фонетикалық, лексикалық, кейбір морфологиялық ерекшеліктері талданады. Талдауда ғалым шежіренің фонетикалық сипаты ретінде дауысты, дауыссыз таңбаларына тоқтала келіп,

шежіренің қыпшақ тобына жататын тілге қатыстылығына байланысты тоғыз дауысты дыбыстың болуы, созылық дауыстының болмауы, сөз басында қатаң дауыссыздардың келуі, *бол, болды* етістіктерінде *б* дыбысы оғыз тілдеріндегі түсіп қалмайды, есімшенің *-ған, -ген* жұрнағындағы оғыз тілдеріндегідей *ғ, г*-нің түсіп қалмауы, жіктеу есімдігі *бәннің мен* түрінде берілуі сияқты фонетикалық белгілерді көрсетеді. Сол белгілер арқылы бұл ескерткіштің қыпшақ тобына жататын тілде жазылғандығын, соның ішінде ноғай тобынан гөрі половец тобына жақындығын айтады.

Шежіренің жоғарыда көрсетілген фонетикалық белгілеріне қарап, түркі тілдерінің қай тобына жататынына арнайы тоқталады: «Жамиғ-ат тауарихты» алғаш бастырып шығарушы И.Н.Березин оны татар диалектісінде, бірақ шығыс жазушыларына тән әдет бойына сөйлеу тілінде емес, кітаби тілде жазылған десе, оның негізгі тарауларын алғаш орыс тіліне аударған Шоқан Уәлиханов шежіре тілі қазақтар тіліне өте жақын дейді.

Шежіренің морфологиялық сипаты ретінде еңбекте кездесетін сөз таптары, олардың жасалу жолдары, формалық құбылыстары қарастырылады. Қарастырылған мәселелердегі ерекшеліктерді қазіргі тілдермен салыстырып, айырмашылықтарды ескерткіш жазылған кездегі дәуір тілінің морфологиялық сипаты ретінде көрсетеді. Өр сөз табына, жұрнақтар мен жалғауларға жеке-жеке сипаттама беріп, барлық мәселелерді мысалдармен дәлелдейді. Бір қызығы ескерткіштегі сөз таптарының жасалуына негіз болатын жұрнақтарға талдау жасалғанда, түрколог ғалымдардың пікірлерімен дәйектей отырып, ғылыми тұрғыдан терең талданады. Сондай-ақ, еңбекте шежіренің лексикалық сипаты да қамтылып, шежіреден үзінділер, ескерткіштің көшірмесінің бір нұсқасы берілген.

«Тарихи синтаксис мәселелері» еңбегі екінші кітабы есебінде жазылған «Қазақ жазбалары тілінің синтаксисі» еңбегінде тілдік фактілерді зерттей отырып, XIX ғасыр тілінің синтаксистік құрылысын жан-жақты ашып, бір бүтін етіп беруді көздейді. Тілдің тарихи синтаксисін зерттеуге байланысты теориялық мәселелер (тарихи синтаксистің міндет мен мақсаты, қазақ тілі тарихының, оның ішінде тарихи синтаксистің зерттелу жайы, тілдің синтаксистік құрылысын тарихи тұрғыда зерттеудің методологиялық негіздері мен әдістері, қазақ тілі көне жазба ескерткіштерінің жайы мен сипаты, т.б.) «Тарихи синтаксис мәселелері» еңбегінде қарастырылуы себепті бұл еңбекте дәуірлер арасындағы тілдік бірлік пен өзгешелік тарихи бірліктер салыстырыла беріледі.

Ғалымның өзінің пікірі бойынша, «XIX ғасыр материалдары статикалық күйде ғана алынған жоқ, ол өзінен бұрынғы замандар материалдарымен және қазіргі әдеби тіліміз фактілерімен салыстырыла динамикалық күйде беріледі. Сондықтан да, кітаптың өн бойында қажетті орындардың бәрінде де XIX ғасырдан арғы замандар материалдары да мол пайдаланылады. Ондағы мақсат – қазақ тілінің ХҮІ ғасырдан бері қарайғы синтаксистік құрылысында болған ең негізгі өзгеріс, құбылыстарды ашу еді» [3, 3-5].

Қазақ халқының құрамына енген рулардың, тайпалардың басым көбі көне замандардан белгілі болғанымен, олардың бас қосып бір халық ретінде өмір сүруін ғалымдар ХҮ ғасырдан бастап жүргендіктен, Т.Қордабаев та қазақ тілінің тарихи синтаксисін де ХҮ ғасыр тілдік ескерткіштері тілінен бастаған дұрыс деп есептейді.

Еңбекте ғалым тілдің дамуы жөніндегі теориялық мәселелерді жете қарастырып, тілдің жүйелілік қасиетін синхронды, диахронды байланыста зерттеу керектігіне баса назар аудартады. Тілді зерттеудің диахрондық жолы мен синхрондық жолы арасындағы қарым-қатынасты бір жақты түсінушілерді (Ф.де Соссюр және оның жақтаушылары) сынай келіп, А.С.Чикобаваның [4, 57] «Тілдің системасы әрқашан да тарихтың құзырында» деген пікірін қолдайтындығын меңзейді: «... тілдің системдік қасиетін жете түсіну үшін де тарих керек. Өткенде не болғанын және қандай болғанын білмей тұрып, тіл жүйесіндегі қазіргі бардың сырын жан-жақты білу мүмкін емес. Сондықтан да совет лингвистикасы историзмге ерекше мән береді. Сонымен бірге, тіл ғылымындағы синхрондық тәсілдің мәнін де төмендетпейді. Синхрондық сипаттау мен диахрондық зерттеуді өзара үйлесе алмайтын, қайшылықтағы тәсілдер деп санамайды, қайта бұл екеуі бірін-бірі толықтырып, бірінің сырын екіншісі аша түсетін тәсілдер деп есептейді» [4, 9-10].

А.А.Потебня, А.Мейе еңбектерінен келе жатқан тілдің салаластықтан сабақтастыққа қарай дамуы деген пікірді синтаксис туралы еңбектерінің бәрінде, әсіресе қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер туралы, құрмалас сөйлемнің түрлері және олардың дамуы туралы пікірлерінде қайталап отырады. Синтаксистік элементтердің дербестіктері, бытыраңқылығы, автономиялығы басым, бір-біріне тәуелсіз, мағыналарына қарай салаласа байланысатын болған. Кейінгі замандарда синтаксистік элементтерді сабақтастырушы дәнекерлердің пайда болуына байланысты бытыраңқылық жойылып, тілдің

синтаксистік құрылысы салаластықтан сабақтастыққа қарай дамыған және әлі де сол бағытта дамып келеді дегенді айтады.

Ғалым сондай-ақ синтаксистік құрылыстағы құбылыстардың себебін, бағытын айқындауда кең тараған екінші бағыт деп оны тілді қолданушылардың «үнемшілдікке» талпынуынан дейтін көзқарасты жақтаушылар екенін көрсете келіп, тілдің синтаксистік құрылысындағы құбылыстарға «үнемдеу» талабын негіз ету дұрыс болмайтынын атап өтеді [3, 14-15].

Ғалым Т.Р.Қордабаев өзінің синтаксис туралы еңбектерінде [5] синтаксистік құрылыстың жетілуіне жазудың шығуы, әдебиеттің туып, қалыптасуы үлкен ықпал еткенін, жазу тілі қалыптаспайынша тілдің әр алуан стильдік түрлері де, орамды, икемді, «маневрлі» синтаксистік құрылысы да болмақ емес екендігін басты назарда ұстайды.

XIX ғасырға дейін таза өз тілінде жазылған ескерткіштер өте аз болғанын, мұндай жағдай түркі тілдес халықтардың көпшілігінде кездесетін құбылыс екендігін, XIX ғасырға дейінгі, тіпті XIX ғасырдың өзіндегі жазба ескерткіштердің көпшілігі де жеке бір қауымдық (өзбек, түрікмен, қазақ деген мәнде) тілде жазылмай, жалпы түріктік әдеби тілде жазылғандығын ерекше атап көрсетеді [3, 17].

Т.Қордабаевтың 1985 жылы шыққан «Түркология ғылымының даму тарихы» оқу құралы 1992 жылы «Түркология және қазақ тіл білімі» деген атпен толықтырылып, оқулық ретінде жарыққа шықты.

Алғашқы оқу құралына қарағанда, екінші оқулықта түркі тілдерінің қалыптасу, даму жолдары Алтай дәуірінен ең жаңа түркі дәуіріне дейінгі кезеңдер, көне түркі, орта түркі жазба ескерткіштері толықтырылған. Жазба ескерткіштер қатарына көне түркі көне ұйғыр жазба нұсқалары, олардың зерттелуі, қысқаша құрылысы қарастырылса, орта түркі дәуіріндегі зерттеулер мен жазба ескерткіштері М.Қашқари, Өл-Замахшари, Абу Хайян, ибн Муханна, Мухамед ат-Түрки еңбектеріне тоқталады. Осы мәселелердің барлығы «Түркология және қазақ тіл білімі» оқулығында толықтырылады, жазба ескерткіштер Ж.Баласағұнның «Құтадғу білігі», А.Ясауидың «Диуани хикмет», А.Югнекидің «Ғибат ул хақайқ», сондай-ақ ғасырдағы «Жүсіп-Зылиха», «Гүлстан бит-түрки», «Оғыз наме» ескерткіштері туралы мәліметтер толықтырылып, еңбектерге толық сипаттама беріледі. Аталған оқулықта түркі тілдерінің классификациясы А.Ремюза, А.Самойлович, С.Малов, Н.Баскаков жіктеулерімен беріліп, қазіргі түркі тілдері бұлғар, оғыз, қыпшақ, қарлұқ, ұйғыр-оғыз,

қырғыз-қыпшақ бірлестіктері және олардың тілдеріне сипаттама берілген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қордабаев Т. *Қазақ тіл білімінің даму, қалыптасу жолдары*. А., 1995.
2. Қордабаев Т.Р. *Тарихи синтаксис мәселелері*. Алматы: Ғылым, 1964.
3. Қордабаев Т., Томанов М. *Тарихи грамматика мәселелері*. Алматы: Мектеп, 1975.
4. Чикобава А.С. Сб. *О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков*. М., 1960.
5. *Қазақ грамматикасы*. -Алматы: Мектеп, 1964; Қордабаев Т.Р. *Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі*. -Алматы: Санат, 1995; Балақаев М., Қордабаев Т. *Қазіргі қазақ тілі*. Синтаксис. -Алматы, 1966.

ӘОЖ 82:81-26;82:81'38

**«МАХАББАТНАМА» ДАСТАНЫНЫҢ ҚҰПИЯЛАРЫ
SECRETS OF EPOS "MAHABBATNAMА"**

Т. ЕҢСЕГЕНҰЛЫ*

Түйіндеме

Мақалада көне түркілердің «Махаббатнама» дастанын өткен ғасырдың екінші жартысында бірнеше түрколог ғалымдар арнайы зерттегені, кейбір ғалымдар осы дастанды таза өзбек мұрасы деген ұшқарылау пікір білдіргені айтылған. Қысқасы осы сала мамандары сол дастанның қыр-сырын тұтастай ашып, ғылыми қорытынды жасауға онша бармады. Осы құнды мұраны тасада қалдырмас үшін бұл мақалада «Махаббатнама» дастанының құрылысы, ақынның сол туындыны жасауда «гәзел», «мәснәви» сөздерін пайдалануының мәні, содан кейін барып «Махаббатнама» дастанын он бір хат етіп жасауы, Хорезмидің мына ғашықтық туралы жырды жазудағы мақсаты, ақынның жігіт хаттарына сұлу қыздың жауап қайтартпай қалдырудағы ниеті, шығарма концепциясы, дастандағы образды сөздер, көркемдік өрнектер, бойжеткеннің сөзбен жасалған портреттік бейнесі, жігіттің психологиялық тебіренісі, оның махаббат алдында тізе бүгіп, мәңгі ғашық болып қалу сыры – бәрі, бәрі осы шағын зерттеу еңбекте сығымдала жинақталып беріліп, ғылыми түйіндеу жасалынған.

Түйін сөздер: Көне мұрадағы махаббат жыры, халықтық эстетика, образды сөздер, портреттік бейне, түркілік дәстүр.

Summary

The article deals with investigation of ancient Turkic epic Mahabbatnama by scientists in the second half of the last century, some scientists had suggested that the epic is heritage of Uzbek culture. Experts of this field entirely revealed the originality of the epic, but didn't provide any scientific conclusion. In order not to leave this valuable heritage in the shadow, the article describes the structure of the epic, enters values of using the words "gazel", "mäsnavi" at creating the work, then the creation of the epic "Mahabbatnama" consisting eleven letters by the writer. The aim at writing this love epic is poet's intention to leave unanswered the letters of the young man. The article considers The concept of the work, the usage of figure words in the epos, art examples, the portrait of young lady given by words, psychological mood of fellow, his falling in love with the girl, the secrets of being in love and scientific conclusion to the epos are presented in the article.

Key words: love epos of the ancient heritage, national esthetics, figure words, portrait image, Turkic tradition.

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан/Қазақстан.
Doctor of philological sciences, International Kazakh-Turkish University named Ahmet Yassawi.
Turkistan-Kazakhstan. e-mail: etokbolat@mail.ru

Ежелгі дәуірден жеткен көне түркілердің «Махаббатнама» дастанын оқып болғаннан кейін кез-келген адамның ерекше толғаныста болып, өзінше тебіреніп, ой теңізіне шомылары сөзсіз. Себебі, бұл шығарма түркі тілдес халықтардың асыл мұраларының ішіндегі ғашықтық, сүйіспеншілік тақырыбына жазылған алғашқы жыр жауһарларының бірегейі. Былайынша айтқанда әлем әдебиетінің алтын қорынан орын алатын лирикалық дастан – махаббат балладасы.

Екіншіден, осы туынды сүйіспеншілікті ғана жырлаған бір жақты емес, көп қырлы, тынысы кең көркем дүние. Өйткені, мұнда адалдықты, адамгершілікті, әдептілікті, ақылдылықты және ежелден аты аңызға айналған ірі тұлғаларды қоса жырлайды. Үшіншіден, мына шығармада терең философиялық толғамдар сезімге ауыр жүк салып, айналаға өз ой-көзіңмен, өз болжамыңмен қарауға ықтиярсыз итермелейді. Төртіншіден, ақын махаббатты жырлай отырып, өмірдің өткінші әрі тым қысқа екенін айтып, бұл пәниде ешкімнің де мәңгілікке қалмайтынын еске салып, осы тіршілікке құштарлықпен қарап, барға қанағат етіп, тәубаға келуге мегзеу жасайды.

Қысқасы, бұл еңбекке қарап түйгеніміз: шынайы сүйіспеншілік, өмір кілті – мөлдір махаббат алдында адам түгелі айдай әлем бас иеді екен. Алғаусыз ғашық жүрек – өртті де, дертті де, жауды да, ажалды да тындамайтын күдірет. Себебі, ойлап қарасақ, осы дастандағы ғашық жігіт – қу қайықпен шалқар теңіздің дүлеймен арпалысқан жанкешті «балықшыға» ұқсайды. Демек, барлық өнер мен ғылымның тура көз тігіп, құпиясына үңілген объектісі – Өмір мен Адамның тікелей, бетпестік әрекеті осы шығармада лирикаға оралып, философиялық тереңдікпен жинақталып берілген.

Осы айтқанымызды жинақы етіп ғылыми негізде дәлелдеу үшін бұл шығармаға зерттеу жасап, өлең жодарын аударғанда ұйғырша, арабша жазылған түпнұсқаны басшылыққа алып, кейінгі орысша аудармаларды солармен салыстырып, негізгі нұсқалардағы ойды нақты беруге күш салдық. Сондықтан әңгіме барысында дастандағы өлең жолдарын пайдаланғанда осы шығарманың бірнеше нұсқасына сілтеме жасалынды. Бұл жырдың ішкі сырына үңілуде осы шығарманың сюжетін, құрылысын білу аса қажет. Онсыз мақсатқа жету мүмкін емес. Сонымен, әуелі дастан құрылысына талдау жасайық.

«Махаббатнама» поэмасын жазған тұлға негізгі тақырып – ғашықтық жырына қарай ауыспай тұрып бірінші кезекте жаратушы –

ұлы тәңірге тағзым етіп, содан кейін осы үлкен іске бет бұрғанын жырда:

Ұлық тәңірдің атын жаныма сақтап,
Жазайын махаббатнама жырын бастап,—

деп білдіреді [1, 128]. Мұнан әрі шығарманы жасаушы әлемді жаратушы – тәңірдің теңдесі жоқ құдірет екенін баяндайды. Оған дәлел келтіріп, дүниедегі барлық болмыс, зат, тірлікті сол жаратушы арнайы бір мақсатқа бейімдеп жасағаны және кез-келген заттан не істеймін десе де әлгі жарылқаушы құдіреттің өз еркінде екенін мәлімдейді. Одан соң ақынның өзі жасаған иесіне қарап:

Алла, Хорезми ақынға назарың сал,
Махаббатты көңілден сен азайтпа,—

деген ниетпен жалбарынады [1, 27].

Айрықша назар аударуды қажет ететін нәрсе – осы «Махаббатнама» дастанында Хорезми ақын бұл шығарманы жасауға себепші болған жәйттерден және сол мезеттегі өзінің көңіл сырын бәз қалпында өлеңмен білдіреді. Соның әсерінен «Махаббатнама» дастанының алғашқы жағы бірнеше тақырыптардан тұрады. Мысалға, осы шығарманың бірінші тарауына жататын – «Әуелгі көріскенін айтуы» атты тақырыппен берілген жырдың қысқаша мазмұны мынандай: Алтын Орда мемлекетінің ұлықтарының бірі Мұхаммед Хожа мейрам айының тамаша күндерінің бірінде кең алқапқа қатарлай қаптата шатырлар тіктіріп, жайласа отырып мәжіліс құрып, үлкен сауық-сайран жасайды. Бұл тойда әдетінше өнерге – әсем әуезге кең жол ашылады. Әрине, дүрілдеген думанды мерекеге Хорезми ақынның өзі де қатысады. Сол тойда ақын сұлу келбетімен, жоғары парасаттылығымен жұртты тәнті еткен бойжеткен қызға ерекше көңілі ауады. Ол жаңағы сұлу арқылы бітім-болмысын көркем сөзбен суреттеуге ыңғайланып, алғашқы өлең жолын:

Ей, қарағайдай менмен сұлу, жүзің неткен сүйкімді,
Сенің жүзіңе адам түгел, гүл таңырқар,—

деп бастап, сыршыл әсем жырды толассыз ұзақ-ұзақ төгеді [2, 120]. Осы сұлу қызға арналған өлеңге де «гәзел» деп тақырып қойылыпты

(гәзел – екі жолдан тұратын лирикалық өлең). Дастандағы мұнан кейінгі тақырып «Оқиғаның баяндап айтылуы» деп аталынады. Бұл жырда – осы тойдың иесі Мұхаммед Хожа ақын Хорезмидің зор дарындылығына бас иіп, оның даңғайыр, белгілі сөз шебері, парсы тілінде кітаптары бар екенін айтқаны жазылған. Әсіресе, Хорезмидің махаббатты жырлауда алдына жан сала қоймайтын шын жүйрік екенін білдіріп өзінің қасында бір қыс болып, жай-жағдайға түсініп, қанығып, ғашықтық жайлы жыр жазуға қолқа салады ақынға. Хорезми сол ұлықтың тілегін жан-тәнімен қабыл алады. Хорезмидің сол той үстінде нәсерлеткен жыры «Махаббатнама» дастаныныңда «гәзел» деген тақырыппен берілген. Мұнда да қайтадан ғашықтық жайлы сыр шертіледі. Одан кейінгі тақырып «Мәснәви» деп аталады. Осы тақырыппен берілген шағын ғана туындыда ақын өзінің шығарған махаббат туралы жырын сол ұлық соңына дейін тындап, үлкен ризалық білдіріп, оған шапан жауып, ерекше қадірлегенін танытады.

Жоғарыда аталған «мәснәви» сөзі – жұптас жолдардан тұратын өлең деген мәнді білдіреді. Бірақ жыр желісі үзіліп қалмайды. Әрі қарай сабақтаса жалғасады. Мысалға, әлгі Мұхаммед Хожа көрсеткен сый-сияпатқа шаттанған ақын тағы да сұлу жырды көмейінен түйдектей төгеді. Мұнысын да ақын «гәзел» деп бөлекшелей атаған. Осында да махаббат жайлы сыр ағытылады. Ақын сол лирикалық өлеңінің соңында бұл шығарманы жасауда алдына қойған мақсатын:

Осы дастархан басындағыларға айтарым,
Махаббатнаманы он хат қылдым.
Екі бабын қылайын һәм парсыша,
Атлас тон жарасар болса мәлім.
Әлқисса, әуелі бек сыйпатын баяндайын,
Одан соң хатымды бастайын,–

деп білдіреді [2, 128]. Хорезми ақынның өзі айтқандай, бек сыйпатын баяндайтын жыр – «Мұхаммед Хожа бекті мадақтау» деп аталады. Осы арнау жырында ақын:

О, арыстан жүректі, Қоңырат ұрығы,
Кіші жастан ұлықтардың ұлығы.
Бақыт – көзі, береке – кеніші,
Мұхаммед Хожа бек әлем қуанышы.
Еліміз жансыз тән еді бұрын сенсіз,
Шахтың шағы Жәнібек ханға етенесіз,–

деп бастап, Мұхаммед Хожаны одан бұрын өткен әлемге әйгілі батырлармен, даңқы аңызға айналған жомарттармен теңестіреді. Одан соң Хорезми «Жағдайды баяндап айтуы» деген тақырыппен жазылған жырында да бек Мұхаммед Хожаға қызықты, рахатты өмір, жүз елу жыл ғұмыр, таусылмас бақыт тілеп:

Мұхаммед Хожа бекті мақтап біттім,
Махаббатнаманы жазуға кірістім,–

деп ғашықтық дастанын жазуға біржола ден қояды [2, 89]. «Махаббатнама» дастанындағы негізгі бөлім – жігіттің қызға жазған хаттары. Бұл шығарманың осы маңызды саласы – он бір жеке-жеке тараудан, немесе он бір арнау өлеңнен тұрады. Мұндайда түсінбестік болмас үшін алдын-ала білдіреріміз: Хорезми ақын әуелде осы дастанды он арнау хатпен аяқтауды жоспарлаған тәрізді. Оған ақынның мына туындыны жазуды бастардағы: «Махаббатнаманы он хат қылдым» деген өлең жолы дәлел. Бірақ, шығарманы жазу үстінде ақындық дарындылық пен ой шеңберінің кеңеюінен болар, дастандағы арнау өлең он бірге жетіпті.

Дастандағы бірінші арнау хат – «Бастапқы нама» деп аталады. Осында ақын шығармаға арқау боған көркем қызды «Сұлулық әлемінің падишасы» деп атап, оның жүзін – наурыз мерекесіне, қасын – айға теңейді. Сол ару қыздың бетіндегі қара меңі алқызыл өңіне құйыла жарасып, сұңғақ бойы, қыпша белі, нәркес көзі, әсем күлкісі, гауһардай тісі бәрі-бәрі бір-бірімен үйлесім таба бірігіп, ажарлы бойжеткеннің көрікті келбетін бұрынғыдан да бетер нұрландырып жібереді. Осылай салыстыра суреттеу арқылы ақын оның ешбір жан тең келмес нағыз әсем ару екенін лирикалық өлеңмен оқшаулап көрсетеді.

Шығармадағы басты бейне – ару қыздың болмыс-бітімін жұрт есінен кетпестей етіп тұлғалай түсу үшін, әрі өзінің іштегі тұнған шын ғашықтық сырын айқын білдіру мақсатымен ақын:

Сұлулық әлемінің сұлтанысың, ей жаным,
Бастан-аяқ түгел жансың, ей жаным,–

деп ғашық жігіт оның айдай көркіне бас иіп, махаббат отының алауынан қалайыдай балқиды [2, 129].

Осы арада еске саларымыз, бұл дастандағы он бір арнау хат былайша қарағанда бір-бірінен онша айырмашылығы жоқ, әншейін ғашықтық жыр сияқты болып көрінеді. Содан да болар осы «Махаббатнама» дастаны жайлы сөз қозғағандардың көбісі әр арнау хатын өзіндік ерекшелігіне, мазмұнына онша назар аударма қоймаған. Расында да бұл көлемді шығарма – лирикалық дастан, ғашықтық хаттары. Осы туындыға сырттай шола қарағанда әр намадан сюжет іздеу қажетсіз сияқты болып көрінеді. Ал шығарманың құрылысына зер салсақ, әр арнау хат жеке-жеке түйнделген махаббат лирикасы.

Сонымен бірге, «Махаббатнама» дастанындағы әр өлең жолына, ондағы әр сөзге үңіле қарап, салмақтасақ, дүниенің телегей-теңіз ұлылығы осы туындыдағы қос шумақтарға сығылысы сиып, сиқырлы суреттер самсап тұрғанын қапысыз байқаймыз. Бұл дастандағы әлгіндей ерекше даралықтың сыры неде? Өйткені ақын осы жырдағы жақұттай жұтынған жетістіктердің бәрін көзге көрінбей, бейғам көңілге онша елене қоймайтын нәзік лирикаға әсемдей орап жеткізген. Бұл дастандағы осындай көркемдік ерекшелікті жинақтай білдірсек, бұл осы шығармадағы лирикалық қуаттың күштілігі деп тану керек. Өйтпесе әр арнау хаттың өзіндік айтпақ сыр-толғауы мол-ақ. Оған нақты дәлел келтіру үшін дастандағы екінші хатты оқиық. Бұл сөз еткелі отырған екінші нама:

Сәлемімді гүлге жеткіз, ей, таң самалы,
Ай – құлы, жұлдыздар – қызметшісі болып жүрген.
Сәлем де сүйгеніме шын көңілден,
Көзімнің сүрмесімен жаздым мұны, –

деген өлең жолдарынан басталады [1, 130]. Шығармада махаббат алауына өртенген ғашық жігіт сүйгеніне деген мөлдір сағынышын әлі ешкім жұтып үлгірмеген таң самалы арқылы жолдайды. Осының өзі бірнеше бейнелер салынған ғажайып суреттер тізбегі деуге келеді. Демек, екі жолдан құралған өлеңге ғашық жігітінің ұнатқан аруына арнаған, тағатсыз жүрегіне симай кернеген бүкіл ақыл-ойы түгел жайласып кеткен.

Одан әрі сұлуын аңсаған жігіт өзінің оттан ыстық махаббатын бір ауыз сөзіне ділгір ғашығына арнайды да және сол сүйгенін аңсап, дәрменсіз күйге түскен қайғылы жүректің мұң-шерін рақымсыз, опасыздар да естісін, төрткүл дүниеге түгел жайылсын деп аһ ұра жар

салады. Мұнан кейінгі өлең жолдарында ғашық жігіт: ажары айдан асқан сұлуыма, өмірімнің негізгі тыныс-тірлігі болатын аңсаған аруыма осы айтқандарымды бүкпесіз жеткізші, – деп жалбарынады самал желге.

Екінші арнау хатта ғашық жігіт сүйгенінің көрікті келбеті, нұрлы жанары, оймақтай аузынан шыққан әрбір сөзі, қылымсыған кербез жүріс-тұрысы есінен кетпей ауыр азапқа салғанын білдіреді. Тіпті қыздың есігінің алдындағы, оның ізі түскен топырағы оған бақыт сыйлар керемет дәру сияқты танылады. Сол сұлу қыздың қимылын, іс-әрекетін көзбен көрген адамның бәрі бақытты екен. Бірақ, жігіт сол ғашығына өз қолы жетпейтінін білдіреді. Солай ұйғарса да оны құлай сүйген жігіт:

Көңілге өзгенің мейірін жуытпан,
Жырақ кетсем де сізді ұмытпан.

Жүремін кездесуге әрдайым талаптанып,
Түн қанша ұзақ болса да таң атар,–

деп тұманды арман қиялына шомылып, алдағы күндерден үміт үзбейді [1, 133]. Екінші арнау хаттың соңында Хорезми «Мәснәви» деген тақырыппен тағы да жыр толғайды. Мұнда махаббат жалынына шарпылған жігіт ғашық жүректің мұң-шерін басу үшін шарапқа қол созады. Сондай жағдайдағы мұңлықтың көңіл-күйін ақын:

Аһ ұрғанда жалыным көкке ұшты,
Сүйіктімнен айрылу күйдірді өзегімді.
Ойлап тұрсам, сабырдан жақсысы жоқ,
Енді білдім, бұл жолда сабыр да жоқ,–

деп баяндап, ол үшінші арнау хатты жазуға кіріседі. Бұдан туар пікір – «Махаббатнама» шығармасындағы әрбір арнау хаттың мәніне жете назар аудару аса қажет-ақ. Сонымен, осы дастандағы мөлдір махаббатты, ғашықтық сырын және өмір болмысын, заман тынысын қоса суреттеген арнау хаттар әлгіндей әдіспен бірден-бірге жалғасып, сөйтіп он бір нама жазылған. Хорезми «Махаббатнама» шығармасындағы соңғы арнау хатты жазып біткеннен соң «Құдайға құлшылық ету» деген тақырыппен тағы сол жырын жалғастыра түседі.

Мұнда ақын жасаған иеге табынып, өзінің жан-дүниесінің таза, көңілінің кірлемей, ластанбай, адал сақталуын тәңірден жалбарына тілейді. Сөйтеді де ол: «Қате көп кетті мен құлыңнан, кешіре гөр» деп құдіретті құдайға жалбарынады. Ақын осы жырында имангершілікті жанына жалау етіп ұстап, алладан өзін азғындық әрекеттен сақтап, желеп-жебеуін сұрайды. Хорезмидің осылай тәңіріне тағзым ете отырып, өткен күндерін ой елегінен өткізіп, «жаңылыс басқан тұсым жоқ па?» деп өзіне-өзі есеп беруі – ақынның биік парасатты, ірі тұлға екенін байқатады.

Хорезми құдайға құлшылық ете, сиына отырып, тағы да бек Мұхаммед Хожаны аузына алып, оған «сені тәңірі мұратыңа жеткізсін» деп жырға қосып бата береді. Дастандағы «Қыйт'а» деген тақырыппен берілген шағын жыр шумағында Хорезми адамгершілік жайлы философиялық ой толғай келіп, өзі туралы:

Екі жүзділік торында құс емеспін қалатын,
Мен – құмаймын, сарайлардың үстінде қаққан биік қанатын.
Қандай қошаметті сұлтан болса болсын,
Мал үшін оны мақтамаймын,–

дейді [3, 103]. Бұл дарынды ақынның шын сыры болса керек. Жоғарыда аталған «Қыйт'а» сөзі – сол тұстағы поэзияның шағын түрі. Ал осы шығармадағы «Кітаптың соңы» деген шағын көлемдегі өлеңді оқып Хорезми Рауани «Махаббатнама» дастанын қай жерде, қашан жазғанын баяндайды. Дастан соңындағы «Хикаят» деген тарауда ақын адамгершілік жайлы ұзақ жыр толғап, сол өлеңінің аяғын:

Көкке сарай салам деп болма әуре,
Жұтым су мен бір түйір нан жетер саған,–

деп жұртты қанағаттылыққа шақырумен түйіндейді. Дастан жайлы ғылыми деректер. «Махаббатнама» дастаны бізге қалай жетті? Бұл жырды шығарған кім? Осы дастан қашан, қай жерде жазылған? Сол сауалдарға жауап қайтару үшін «Махаббатнама» дастанының бізге жеткен екі нұсқасының зерттелу жайына назар бұрайық. Бұл жырдың бір нұсқасы ұйғыр әрпімен, екіншісі арабша жазылған. Реті, хатқа түсуі бойынша ұйғыр әрпімен жазылған нұсқа бірінші болып табылады. Сондықтан алғашқы сөз кезегін сол нұсқадан бастаған жөн.

Осы дастанның ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасы жайлы алғашқылардың бірі болып сөз қозғаған әйгілі шығыстанушы ғалым, академик В.В. Бартольд. Ол 1924 жылы жазған «Британия» музейіндегі ұйғыр әрпімен жазылған жаңа қолжазба» деген шағын мақаласында: «Сол музейден бұған дейін бір-жар ғана еңбекпен танысқан едік. Мына ертедегі мәдени ескерткіштің табылуы, оның ұйғыр әрпімен жазылғаны, түркологияны дамытуда, мүмкін сүйсінерлік жетістік болар», – деп жазыпты (Бартольд В.В. Британия музейіндегі ұйғыр әрпімен жазылған жаңа қолжазба, Россия Ғылым академиясына баяндама. Шығыс әдебиеті сериясы. 1924, сәуір-маусым, 57-бет.).

Осы дастанның бірінші, ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасын орыс тіліне аударып, оны түпнұсқамен қатар жариялап әрі тілдік тұрғыда кең зерттеп, өз пікірін білдіріп, жеке кітап етіп шығарған белгілі шығыстанушы ғалым А.М.Щербак. Сол ғалым аударған орысша нұсқа қазақша тәржімаланып, 1967 жылы шыққан «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты кітапқа сол күйінде енгізілді. «Махаббатнама» дастанының ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасы көлемі жағынан осы шығарманың арабша нұсқасынан едәуір аз. Бұл нұсқа небәрі 254 бәйіттен тұрады немесе 508 тармақ. Дәлірек айтқанда, осы қолжазба арабша нұсқадан 63 бәйіт кем. Мынадай құнды мұраның бір-екі күн болса да бұрынырақ хатқа түсіп қалғаны қуанарлық жетістік. Осы тұрғыдан қарағанда бұл ұйғыр әрпімен жазылған нұсқа біздің жыл санауымыз бойынша 1432 жылы хатқа түскен.

Мұндағы ерекшелік – осы нұсқа «Махаббатнама» дастанын Хорезми жазғаннан кейін 79 жылдан соң қағазға түсіріліп сақталынған. Сонда бұл қолжазба араб нұсқасынан 77 жыл бұрын хатқа түскен. Осының өзін елеулі жетістік есебінде атауға болады. Мүмкін толық нұсқа – арабша қолжазба сол нұсқаға сүйене отырып толықтырылған шығар.

«Махаббатнама» дастанының ұйғыр нұсқасының екінші ұтымды жағы – осында, бұл қолжазбаны қай жерде, қашан, кімнің нұсқауымен кім жазғаны нақты көрсетілген. Мысалға, «Махаббатнама» дастанының ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасының ең соңында: «835 жылы, тауық жылы, раджаба айының басында Иезде қаласының Мир Джалал ад-Диннің бұйыруымен Мансур-бақшы жазды», – деп көрсетілген [1, 166].

Екіншіден, осы нұсқаның алғашқы бетінде ағылшынша жазылған сөзде – бұл кітаптың Мұхаммед шах тұсында (Парсы) сыйға тартылғаны, бірақ оны ешкім түсініп оқи алмағаны айтылған [1, 116].

Демек, осындай деректерге қарап отырып, мұндай аса құнды кітаптарды кезінде ел басшылары бір-бірімен жылы қарым-қатынас, тату байланыс жасау үшін сыйға тартқаны, соның нәтижесінде құнды мемлекеттік мүлік есебінде сақталынатыны аңғарылады.

«Махаббатнама» дастанының ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасы арабша жазылған «Махаббатнама» дастанынан қай жағынан болса да ештеңе айырмашылығы бар. Атап айтқанда, ұйғыр әрпімен жазылған қолжазба арабша нұсқадағыдай арнайы ретімен бірнеше арнау хаттарға немесе он бір намаға бөлініп жазылмаған. Әуелгі нұсқада жігіттің ғашығына арнаған лирикалық жырлары көбіне «сөз басы», «гәзел» деген тақырыптармен көрсетілген. Жинақтай білдіргенде, ұйғыр әрпіндегі нұсқада «Махаббатнама» дастаны жалпылама түрде жинақталып хатқа түсірілген.

Әйткенмен екі нұсқа арасында елеп көрсететіндей айырмашылық жоқтың қасы. Екі нұсқада да сол дастанның негізгі желісі тұтастай сақталыныпты. Әсіресе, осы шығармадағы адам аттары, дастанның қай жерде, қашан жазылғаны екі нұсқада да сол күйінде баяндалады. Бұл бағыттағы ойымызды түйіп айтқанда, «Махаббатнама» дастанының арабша қолжазбасы – ақын Хорезми жазған күйін мүмкіндігінше сақтаған толық нұсқасы деп сеніммен айтуға болады.

«Махаббатнама» дастанының арабша жазылған нұсқасы – Хорезми ақынның осы шығарманы жасаудағы көздеген мақсат, жоспары толық сақталынған, әрі сондай күрделі ниетінің жүзеге асқанын танытатын, ақын қаламынан туған жыр жолдары түгел жазылған, тұтастығы бәз қалпында бұзылмаған толымды көркем дүние. Бұл сөзімізге шығарманың құрылысынан және бұл нұсқа жайлы жинақталған деректерден біршама мәліметтер келтіруге негіз жеткілікті.

Бұл дастанның арабша нұсқасын хатқа түсіруші осы шығарманы түгел жазып болып, соңына «Тәмәм Мухәббатнаме – Ихорезми Сәнә 914» деп арнайы мәлімет қалдырыпты. Қазіргі жыл санау бойынша 1508-1509 жылдар аралығында хатқа түсірілген. Осыдан туар пікір – арабша хатқа жазған адам арада бір жарым ғасырдан астам уақыт өтсе де сол ел билеушіге ұсынылған қолжазбаны тауып алып көшіргені анық.

Сол сыйға ұсынылған қолжазбаның бірі ежелгі қала Сығанақта сақталуы әбден мүмкін. Сосын «Махаббатнаманың» арабша нұсқасы 473 бәйіттен тұрады. Мұны әр жолға айналдырғанда дастан 946

тармақтан құралған. Осы нұсқада парсыша жазылған өлең жолдары бар. Соларды ажыратып көрсеткенде дастанның 156 бәйіті парсыша, 317 бәйіті оғыз-қыпшақ тілінде жазылған. Хорезмидің өзі жыр шумағымен сездіргендей, ол екі тілде де еркін жазып, екі тілде де жүйрік шешен сөйлейтін болған.

Осы араб нұсқасын арнайы зерттеп, сыр-сипатын ашуда түрколог ғалым Э.Н.Наджиб елеулі еңбек сіңіріпті. Ол бұл нұсқаны ұйғыр әрпімен жазылған қолжазбамен салыстырып, соны пікірлер айтты, жеке кітап етіп шығарды (Хорезми. Мухаббатнаме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследование. Э.Н.Наджиба. Москва, 1961).

Сондай-ақ көрші республикалардан Б.В.Валиходжаев, С.Қасымов осы дастанды зерттеумен кезінде айналысты. «Махаббатнама» дастанының толық нұсқасы 1959 жылы өзбек тілінде жарияланды. Кейін, 1962 жылы Ташкентте осы көркем шығарма орыс тілінде жарық көрді. Алайда, ташкенттік ғалым С.Қасымов бұл дастанды таза өзбек халқының мұрасы деген ұшқарылау пікір айтты. Солай десе де белгілі түркологтар В.В.Бартольд, А.И.Самойлович, А.М.Щербак сияқты ғалымдар осы мұраның түркі тілдес елдерге ортақ дүние екенін нақты дәлелдеп берді.

Қазақ ғалымдарынан «Махаббатнама» дастанын зерттеуге Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, Р.Бердібаев, Ө.Күмісбаев, Ғ.Айдаров, М.Томанов белсене араласты. А.Қыраубаеваның аударуымен «Махаббатнама» дастаны 1985 жылы жеке кітап болып шықты. Түрколог ғалым А.М.Щербактың жазуынша «Махаббатнама» дастанының үшінші нұсқасы Стамбул университетінің кітапханасында сақтаулы [1, 126].

«Махаббатнама» дастанын айқын танып-білуде бұл шығарманың қай жерде, қашан жазылғанын анықтаудың маңызы айрықша зор. Өйткені, мұндай құнды қазына сол дәуірдің, сол ақын шыққан елдің мәдениетінің, әдебиеті мен өнерінің, жалпы әлгі ақын өмір сүрген ортаның әлеуметтік жағдайы қандай дәрежеге көтерілгенін бағдарлауға мүмкіндік береді. Сондықтан тарихи тұлғалар мен мәдени ескерткіштердің мезгіл-мекенін білудің маңызы ерекше мәнді. Әсіресе «Махаббатнама» дастанындай – лирикалық поэманың ежелгі дәуірде кім жазғанын, қай жерде, қай ортада, аймақта дүниеге келтіргені бізге белгісіз тарихи жұмбақ сырдың бетін ашты.

Осы дастанды зерттеген, шығарманың ішкі құпиясына үңіліп, талдау жасаған шетелдік түрколог ғалымдардың бәрі «Махаббатнама

дастаны Сыр бойында жазылғандығын мойындаған. Мысалға, шығыстанудағы әйгілі ғалымдар В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, В.В.Радлов, К.Г.Залеман, Э.Н.Наджип, А.М.Щербак, тіпті сол туындыны өзіне қарай тартқан өзбек ғалымдары С.Қасымов, Т.Жололовтар да бұл туындының Сыр бойында жазылып, дүниеге тарағанын растайды.

Бұлайша «Махаббатнаманы» зерттеген түрколог ғалымдардың барлығы бір ауыздан – дастанның Сырдарияның төменгі жағында туғанын растап қол қоюына басты себеп – сол шығарманы жасаған ақынның кемел даналығы. Әйтпесе мынадай лирика тілімен жазылған ұлы поэманың Сыр өңірінде туғанына күдікпен қарап, көрпені өзіне қарай тартушылар да табылар еді. Соны күні бұрын болжағандай Хорезми ақын осы дастанының соңында:

Махаббатнама сөзін біттім мұнда,
Бәрін де жаздым Сырдың жағасында.
Бұл дәптерім болып тұр Мысыр қанты,
Жеті жүз елу төртінші жылы аяқталды,–

деп жазыпты [3, 103]. Осы лирикалық поэманы, ондағы осы жолдарды оқыған Еуропаның кеудесі жоғары зиялылары түркі тілдес халықтардың көне мәдениетіне кішіпейілділікпен, құмарта қараған тәрізді. Сөйтіп, Хорезми ақын бұл әйгілі лирикалық дастанын Сырдарияның төменгі жағында жүріп жазып, махаббатқа жырмен мәңгілік ескерткіш орнатты. Есептеп қарасақ, бұл әлгі дастанның қазақ жерінде, Сыр бойында дүниеге келгеніне 640 жылдан асып барады. Бірақ оны ешкім де ескерер емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Щербак А.М. *Оғуз-наме. Мухаббат-наме*. М: Вост.лит. 1959.
2. *Оғуз-наме. Мухаббат-наме*. Алматы: Ғылым. 1986.
3. Хорезми. *Махаббатнама*. Алматы: Жалын. 1985.

ӘОЖ 818.992.71

ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНДЕГІ АЛТЫНОРДАЛЫҚ КІТАБИ
ӘДЕБИЕТТІҢ ДАМУЫ
DEVELOPMENT OF LITERATURE BOOK GOLDEN HORDE PERIOD

С. ЕРГӨБЕК*

Түйіндемe

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғ. басында қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым өкілдері кезең әдебиетіне мол жеміс берген, дәстүр қалыптастырған қаламгерлер болды. Олар қазақ әдебиетін тақырыптық, жанрлық және көркемдік тұрғыдан байытуға мол үлес қосты. Бүгінгі таңда олардың мұрасын «діни-ағартушылық әдебиет», «қиссалық әдебиет» секілді атап жатады. Өкілдерін «шайыр», «нәзирашыл ақын», «діни ақын» атайды. Мақалада түркітанудағы кітаби әдебиеттің қайнар бастауы алтынордалық әдебиетте жатқандығы сөз болады.

Кілт сөздер: түркі өркениеті, алтынордалық әдебиет, кітаби әдебиет, кітаби ақын, дәстүрлі жазба әдебиеті.

Summary

The representatives of the religious educational tendency of Kazakh literature of the second part of XIX century and beginning of XX century wrote a lot of labor and formed a new tradition. They made their contribution on developing thematic and genre sphere of Kazakh literature. Nowadays we name their heritage as “religious educational literature” and as “Qissaiq literature”. The representatives are called as “shair”, “naziraic bard” or “religious bard”. The article considers the literature of Golden Horde as a cradle of “Kitabic literature” in Turkology.

Key words: Turkish civilization, the literature of Golden Horde, Kitabic literature, kitabic bard, traditional written literature.

Дәстүрлі жазба әдебиет өкілдері – кітаби ақындар дәуіріне сай өте сауатты, діни, молда ақындар болды. Сондықтан да олардың жырлаған басты тақырыбы дін болды.

Олардың қаламынан Мұхаммет Пайғамбардың өмірі мен пайғамбарлық қызметін арқау еткен «Мұхаммед Пайғамбар», «Қисса анхазірет Расулдың Миғражға қонақ болғаны», «Қисса Мұхаммед Расул Алланың дәрул пәниден дәрул бақиға рихлат еткен мәселесі», «Назым Сияр Шәриф» секілді көптеген шығармалар туды. Сол секілді Мұхаммет Пайғамбардан соң халиф болған төрт шарияр: Әбубәкір

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
Candidate of Philological sciences, Associate Professor, International Kazakh-Turkish University named Ahmat Yassawi. Turkistan-Kazakhstan.

Сыддық, Хазірет Омар, Хазірет Оспан, Әзірет Әлілер туралы жырланған көптеген қиссалар да ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында өнімді еңбек еткен кітаби шайырлар шығармашылығы арқылы дүниеге келіп ел ішіне көптеп таралып жатты. Әсіресе мұсылман жұрты үшін көп қайрат көрсеткен әрі палуан, әрі батыр, алып күш иесі Әзірет Әлінің ерлігімен қатар терең ақылын, мол білімін танытатын, оның көпірлерге қарсы аттанған ғазуат-жиһад соғыстарын жырлайтын қиссалар өз алдына бір төбе. Олар: «Қисса Салсал», «Әзірет Әлідің соғысы», «Қисса Сейітбаттал», «Дариға қыз», өте көлемді, «Бабалар сөзі» жұзтомдығының тұтастай екі томын қамтыған – «Ғазуат Сұлтан» атты тізбекті (циклды) жырлар қиссасы т.б. Сондай-ақ бүкіл ғұмырын діни қиссалар жырлауға арнаған діни, кітаби қиссашыл ақындар Мұхаммет Пайғамбар мен әзірет Әлі ұрпақтарының өмірі мен дін ислам жолындағы қайраткерлігі мен ерліктерін жырлауға да баса назар аударды. Олар бұл тақырыпта да талай-талай көркем туындылар жаратты. Қиссалар галереясын тудырды. Олардың қатарында «Қисса уақиға Кербала үшбу-дүр», «Мұхаммед Ханафия», «Қисса Мәлікаждар» секілді көптеген шығармаларды атауға болады. Мұхаммет Пайғамбарға серік болып, оған көп қолдау, діни соғыстарда ерлік көрсеткен, шаһид болған сахабалар жөнінде де көптеген қиссалар бар. Сондай шығармалардың көрнекті бір үлгісі ретінде «Әмір Әмзе» қиссасын айтып кетуге болады.

Кітаби ақындар өздерінің нәзіралық туындыларын өздері мектептер мен медреселерде оқулық не хрестоматия ретінде оқып өскен діни мәтіндерден алып жырлағаны анық. Сонымен бірге, түркі, арабы, парсы кітаптарынан да көп шығармаларды қорытып, қайта жырлап отырған. Ғылымда «түркі», «шағатай» аталып жүрген тарихи тілдік тұрғыдан алғанда, бір бірінен аздап айырмашылығы да бар, түрік халықтарының ортағасырдың ескі әдебиеті үлгілерін қайта жырлау, сол дәстүрде тудыру, арап, парсы өлең өлшемдерінде өлең жазу аталған дәуір ақындарының шығармашылық дәстүрі өзіндік ерекшелігі болды. Бұл дәстүрден Семей медресесінде оқыған Абай да тыс тұрмаған. Оның «Шығыс ақындарынша» аталып беріліп жүрген бір шумақ өлең жолы ұлы ақынның кітапханасынан хабар берсе, «Иузи рәушан» аталатын өлең ақынның шығыс ақындарынша жырлауымен қатар, «түркі» әдеби тілінде оқуы мен жазуын қатар танытып отыр. Сол секілді «Әліпби» өлеңінің жазылу үлгісі, өлең өлшемі шығыс поэзиясы өлең өлшемін қолдануын көрсетеді. Ұлы ақын Абайдың

шығыс әдебиетіне ден қойып, «Әзім әңгімесі», «Масғұт» секілді шығармалар жазуы - оның шығармашылығының кітаби қиссашылдық және нәзирагөйлік қыры.

Кітаби ақындар, әсіресе, ортағасырлық ортаазиялық және алтынордалық «шағатай», «түрки» әдебиет материалдарын қайта жырлауға ерекше ден қойды. «нәзира», «нәзирашыл» демектің мәнісі де, мәні де осында. Ескі әдебиет үлгілерін қайта жарату, әрі тілдік, әрі әдеби дәстүр тұрғысында қайта тірілту. Демек, ескі жазба әдебиет дәстүрін жалғастыру. Ғалым А.Қыраубаева: «Нәзира тәсілінің негізгі жанры – қисса. Қиссаның өзіне тән стилі, қалыпты желілері, шарттылықтары болады... Қазақ әдебиетіндегі қисса-дастан жанрының түп-төркіні ХІІІ-ХІV ғасырлардағы түркі әдебиетінен бастау алады» [1, 130], - дейді дәстүр жалғастығы жөнінде. Сондықтан да ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасыр басында ерекше өркендеген қазақ қиссалық әдебиетін дәстүрлі жазба әдебиет және кітаби ақындарды қазақтың дәстүрлі жазба әдебиет өкілдері ретінде тануға болады.

Кітаби ақындар оқып өскен, тәлім алған, кейін қайта жырлаған, рухани үдерісін жалғаған ойшыл ғұлама ақындар мен олардың туындылары қатарында Жүсіп баласағұнның «Құтадғу білік», «Ахмет Жүйнекидің «һибату-л хакайық», Ахмет Ясауидың «Хикметтері», Сүлеймен Бақырғани шығармалары және алтынордалық нәзиралық туындылар Күл Ғалидың «Қисса Жүсібі», Рабғузидің «Қиссау-л-әнбиясы», Хусам Кәтибтің «Жұмжұмасы», Құтыптың «Хұсрау уа Шырыны», Сайф Сараидың «Гүлстан би-т-түркіі», Махмуд бин Әли Кердерінің «Нәһжу-л-Фарадисін» (Жұмаққа апаратын жол) атауға болады. Аталған шығармалардың басым бөлігі - діни шығармалар.

Жалпы адамзат баласының өркениет тарихында анық аңғарылатын жәйт – көп елдің жазу мәдениеті, жазба әдебиеті дінге байланысты туындап отырғаны. Үлкен түрколог ғалым Э.Н.Наджиптің «Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литературы» (Түркістан, «Тұран», 2007) атты еңбегінде түрік халықтары тілдері мен түрік тілді әдебиеттердің дүниеге келуі жөнінде мынадай ойлар айтады. Ойын сол дәуірлерде түрік тектес халықтар ұстанған дінге қатысты өрбітеді. Түрік тектес халықтардың жазу мәдениетінің де олар ұстанған түрлі діни ұстанымға байланысты туындап отырғанын аңғартады: «Очень сложный путь прошли в своем развитии и становлении тюркские литературные языки и тюркоязычные литературы. Первыми памятниками тюркской письменности,

письменного языка и литературы енисейско-орхонские намогильные камни с руническими надписами V - VIII веков.

Почти одновременно с руническим письмом у тюркоязычных племен существовало другое, так называемое уйгурское письмо. Первые памятники манихейского содержания, написанные этим письмом, относятся к V в. В дальнейшем появляются рукописи буддийского содержания...

Первые документы и памятники тюркского языка, написанные уйгурским письмом, являются переводами различных священных книг – буддийских, манихейских, христианских» [2, 27].

Осы тұрғыдан алғанда, славян халықтарының да жазу-сызу мәдениеті, ең алдымен, дінге байланысты туындағанын мысал ретінде айта кетуге болады. Дінге, діни қызметке байланысты туындаған жазу, ең бірінші, славяндардың діни кітаби әдебиетін дүниеге әкелді. Жазба әдебиеттің шығуы мен өркен жаюындағы осы ерекшелік жөнінде ғалым А.Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде атап айтқан болатын [3, 261]. Онда ғалым XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ даласында жазба әдебиеттің өркен жаюын тікелей ислам діні мен дін қызметкерлерінің діни үгіт-насихат жұмыстарымен сабақтастықта қарастырады.

Иә, ортағасырлық славян жазуының, соның нәтижесінде туындаған, өркен жайған жазба әдебиетінің дүниеге келуіне ең алдымен түрік текті мемлекеттік мүдде тұрғысынан ой түйіп, саналы түрде славянданған түріктер – бұлғар жұрты себепкер болғаны анық. Сондықтан да болгар елі мәдениеті мен әдебиеті славян жұртының өркениетінің негізгі қозғаушы күші болғаны көрінеді. Яғни, ұйысып ұлыс болу, өркениетті мемлекет болу дін мен діни мәдениетпен әр кез сабақтастықта болмақ ләзім. «В истории культуры славян болгарская литература занимает особое место. Это первая славянская литература обладавшая богатством жанров, устойчивыми традициями, одаренными творцами и блестящими для Средневековья памятниками. Она возникла почти одиннадцать столетий тому назад и является более древней, чем литературы других славянских народов», - деп ғалым И.Калиганов болгар әдебиетін славян жұрты мәдениеті мен әдебиетінің басына бекітеді. Болгар әдебиетінің шығуы мен өркен жаюына себеп болған басты жағдайлар жөнінде: «Это, прежде всего, наличие сильного государства, которое появилось на Балканах в 681 году как союз славянских племен и пришедших из глубин Азии кочевых тюрков – протоболгар (от них в последствии и стало

называться данное славянское государство Болгарским, а его население – независимо от этнического происхождения – болгарами). Это и удачное географическое местоположение Болгарии, близость ее к Византии – хранительнице античного и римского культурного наследия. Это и введение у болгар в 865 году христианства в его восточном византийском варианте», деп болгар жұртының бүкіл славян жұртына өрнек болған өркениетінің тірегі мемлекет пен діннің бірлігі болғанын атап көрсетеді [4, 3]. Сонымен бірге болгарлардың, славяндар әліппесін жасаушы ұлы ағартушылары Кирилл мен Мефодийдің және олардың шәкірттерінің мәдени дәстүрін жалғап әкетуіне де ерекше мән береді. Осыған дейін болгар хандары Өмірдағ (814-831), Маламир (831-836), Пресиян (836-852), т.б. тарихта өз істерін қалдыру үшін үлкен сарайлар салу, түрлі соғыстардағы жеңістері мен бейбіт келісім шарттарын т.т. жартастар мен бағаналарға грек әріптерімен жаздырып отырғаны түрік жұртының ежелгі сына жазулары дәстүрін көрсетсе, жаңа жазумен болгарлардың христиан дінін қабылдауының басты қолдаушысы болған князь Бористың (852-889) ұлы Владимир – Расете әкесінің орнына таққа отыра сала, әкесіне қарсы көтеріліске шығуы түрік текті бұлғар жұртының тілінен, тәңірлік дінінен ажырағысы келмегенін аңдатады. Сол секілді славяндар да өз ежелгі наным-сенімдерінен ажырай қоймаған. Сол дәуірдегі болгар мемлекетінің нығаюы үшін славян жазуы мен сол тілде жүргізілетін діни қызмет және бір христиан дінінде болу, бір тілді – түрік атаулы, славян тілді елдің қалыптасуы уақыт қажеттілігі.

Славян халықтарының әліппесі мен жазба әдебиеті тарихына қатысты бұл жайлардың сырт қарағанда, салыстырылуы мүмкін еместей көрінетін түрік халықтары, оның ішінде қазақ халқының жазба әдебиетінің даму тарихы мен кітаби ақындар шығармашылығының шығу, даму, қалыптасу жолы мен шығармашылық ерекшелігіне тән ортақ мәселелерінің молдығы аңғарылады. Бірінші, әліппе мәселесі. Славяндар әліппе мәселесіне қатаң қараған. Өз әліппелерінің болуын, сол жазумен діни әдебиет жасау және сол тілде құдайға құлшылық етуді қалады. Соның нәтижесінде дәстүр бойынша «қасиетті тілдер саналған ежелгі жөйіт (иврит), грек және латын тілдерінде ғана рұқсат етілген діни құлшылықты славяндар өз тілдерінде орындауға қол жеткізді. Сол тілде діни әдебиеттерін де жасады. Ал жазу тарихы мыңдаған жылдарға жетелейтін түрік халықтары бүгінгі ғылымда орхон-енисей жазуы, ежелгі ұйғыр жазуы аталатын өз жазбалары бола тұра, араптардың келуі мен елдің ислам дінін қабылдауына орай арап

жазуына ойысып кетті. Құдайға құлшылығын да күні бүгінге дейін сол тілде орындап келеді. Бірақ діни әдебиетті ғылымда «шағатай», «түрки» аталып жүрген өз тілдерінде жасады. Бұған ортағасырларда Орта Азияда жасалған діни әдебиетті және Алтын Ордада дамыған нәзіралық діни әдебиетті жатқызуға болады. Сонымен қатар арап және парсы тілдеріндегі діни әдебиеттерді де мол пайдаланғаны аңғарылады. Қасиетті «Құран» тек арап тілінде оқылады. Ғалым Э.Наджип түрік халықтарының жазу мәдениетінің өте көне ғасырларға жол тартатынын, олардың енисей-орхон жазуларымен қатар көне ұйғыр жазуларын да пайдаланғанын атап көрсетеді. Бірнеше ғасырлардан соң олар арап жазуын да пайдалана бастады... Негізінен XI ғасырдан бастап әдеби ескерткіштер арап жазуында жазылды [2, 16], - деп ғалым түрік жұртының да көне төл жазуының болғанын және оны күні кешеге дейін дерліктей қолданып келгенін айтады. Әйтсе де түпкі нәтиже арап жазуына түрік жұртының мұсылман дінді бөлігінің тегіс аууы болды.

Екінші, кітабилық мәселесі. Қазақ әдебиеттану іліміндегі кітаби ақын-жазушы терминдерінің қолданылу жайы және оның славян, нақтырақ айтқанда, болгар әдебиетінің тарихындағы кітабилықпен сәйкестілігі немесе үндестік дәрежесі.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы кітаби ақындар және олардың шығармашылық ерекшелігі жөнінде жазылған еңбектерінде М.Әуезов оларды «кітаби ақын», орысша жазылған еңбектерінде «поэты-книжники» деп береді [5, 470-471]. Ал ғалым Б.Кенжебаев қазақ кітаби ақындары шығармашылығының христиан әлеміндегі «поэты-книжники, церковники» деген ұғымға сәйкес келмейтіндігін айтты. Сөйте тұра, қазақ әдебиетінің тарихындағы «діни кітаби ақын» ұғымына толық сәйкес келетін бірден-бір ақын, Мұхаммет Пайғамбардың өмір жолын арқау еткен атақты «Назым сияр Шәриф» шығармасының авторы Шәді Жәңгірұлын ағартушы ақын ретінде көрсетіп, өзінің XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін сөз еткен еңбегіне енгізді [6, 27]. Кеңес дәуірінде өмір сүрген, шығармашылық еткен ғалым пікірін дәуір тынысымен сабақтастықта сараламақ ләзім. Бұл тақырыпқа барған Ә.Қоңыратбаев, Н.Келімбетов, Ө.Күмісбаев, А.Қыраубаева секілді ғалымдар әр кез ойларын ортаға салды. Дегенмен, тікелей кітаби сөзімен кітаби ақын ұғымын талдауға тереңдеп бара бермеді. Діни, кітаби, нәзіралық шығармаларды терең талдамай-ақ, дәуір әдебиетінің бір ерекшелігі ретінде сипаттап өтсе де, М.Әуезовтің кітаби ақын сөзін қолдануы дұрыс көрінеді. Себебі кітаби

ақынның әр шығармасына дерлік бір кітаби материал өзек боп өріледі. Бұл шығарманың әрі кітабилық, әрі нәзирагөйлік ерекшелігі болса керек. Діни кітаби ақынның алдымен назар аударғаны, әлбетте, діни кітаптар болды. Кітап, кітаби демектің мәнісі осы. Болгар әдебиетінде де кітап, кітабилық мәселесі осы мағынада қолданылады. Тек шығыс әлемі қолданатын «нәзира» терминінің орнына көшіру, жазу, аудару сөздері тікелей сол ұғымда қолданылған. Мысалы, Кирилл мен Мефодийдің кітаби шығармашылығы жөнінде былай сөз етіледі: «...помимо создания первой славянской азбуки, Кириллу и Мефодию следовало переложить с греческого на славянский Евангелие, Апостол, Псалтырь и другие канонические книги Священного писания... Перевод канонических книг Священного писания имел огромное значение для развития славянской культуры, для появления самобытных славянских литератур» [4, 5]. Демек, болгар әдебиетінің тарихшылары күллі христиан әлеміне ортақ діни кітаптарды өздерінің төл, дара әдебиеттерінің бастауы ретінде танып отыр. Славян халықтары әдебиетінің образдық - кейіпкерлері әлемі тұрғысынан да, түрлі жанрлық тұрғысынан да өсуін, өркен жаюын осы діни кітаптармен сабақтастықта қарастырады.

Кітаби ақындар алдымен дін оқуын оқыған молда ақындар болғаны белгілі. Соған орай олардың ең алғашқы тақырыбы да дін болғаны атап өтілді. Әйтсе де, гректің діни әдебиетін славян тіліне аударудан бастаған болгар әдебиеті соның негізінде түрлі тың тақырыптар мен жаңа жанрларға барған үлкен әдебиетке қалай айналса, қазақ жазба әдебиеті де кітаби ақындар шығармашылығы негізінде едәуір өсті, кемелденді деуге болады. Демек, қазақ кітаби ақындары діни шығармалармен қатар түрлі тақырыпта, түрлі жанрда шығармашылық етті. Басты жанры – қисса болды.

«При Симеоне (болгар билеушілері өздерін хан атаған. Кейін князь болды. Ал Симеон өзін патша деп жариялаған бірінші билеуші) расцвели славянская письменность и книжность. Три десятилетие его правления вошли в историю славянской культуры как «золотой век» болгарской литературы. ...Содействовал созданию книжных центров, побуждал книжников делать новые переводы с греческого», - деп Симеон патша дәуірінде діни кітаптарды аудару арқылы болгар әдебиетінің көп өскенін көрсетеді. «Летописный жанр в болгарской литературе складывался главным образом на основе переводных хроник византийских авторов, причем имена большинства переводчиков в соответствии со средневековой традицией анонимности

до нас не дошли», - деген жолдар да көптеген кітаби ақындардың нәзиралық шығармаларына өздерінің есімдерін енгізбей жырлап отыру дәстүрімен толық сай келіп тұр. Сол секілді жоғарыда сөз етілген шығыс поэзиясы стиліндегі Абай өлеңі «Әліпби» үлгісінің де болгар әдебиетінде кездесуі қызық құбылыс болып көрінеді. «Видимо, для быстрого усвоения славянской азбуки Константин Преславский создает знаменитую «Азбучную молитву» - стихотворное произведение, написанное в виде акростиха. Каждый новый стих начинается буквами, следующими в алфавитном порядке» [4, 10], - деген жолдар шығыс әдебиеті үлгілерінің христиан әлемі әдебиетіне де сыналап өткенін көрсететіндей.

Осы жайттардан болгарлардың күшті мемлекет жасау үшін елдің бірлігін, ел бірлігі үшін дін бірлігін, тіл бірлігін, дін мен тіл бірлігі үшін әліппе – жазу бірлігін қалағаны аңғарылады. Бұл - әлемдегі ұлттар мен ұлыстар тарихында қайталанып отыратын жағдай. Саяси күрес-тартыстар әлемінде жеңіп шығып, күшті мемлекет жасау үшін мемлекеттер тарапынан жүргізіліп отырғаны көрінеді. Түрік халықтарының мұсылман бөлігі де мықты мемлекет жасау үшін діни әдебиетті, дидактикалық әдебиетті дамытуға тырысты. Мықты мемлекет үшін арап жазулы болса да, сол арқылы дін бірлігін, тіл, діл бірлігін қалады. Ғалым Э.Наджи: «Джеттысу, которая является первой территорией, где был создан первый крупный тюркоязычный литературный памятник в прямом смысле этого слова «Кудатгу билиг» и первый полный «Тюрко-арабский словарь» Махмуда аль-Кашкари» [2, 17], – деп өте жоғары бағалаған еңбектердің де мықты мемлекет жасау мүддесімен сабақтасып жатқанын атап көрсетеді. «Глава государства носил титул Бограхан... В 955-956 годах глава государства Сатук Бограхан принял ислам. За ним приняли ислам все прибывшие к ним. Таким образом, в середине десятого века. Чуйская долина вся была исламизирована. ... вот для этого, недавно принявшего ислам населения и было написано поэтом Юсуфом дидактическое произведение «Кудатгу билиг», содержащее исламскую дидактику», - деп Қарахан мемлекетінің дамуын түрік жазба тілі мен әдебиетінің дамуымен байланыста береді [2, 21]. Жазу бірлігі тіл бірлігімен қатар дін бірлігіне негіз болып, діни әдебиеттің дамуына, діни әдебиет әрқашан ел бірлігін діни ұстаным, таныммен байланыста қалыптастыруға қызмет етеді. Бір діни ұстаным, яғни елдің таным бірлігі мемлекеттің нығаюына алып келер бірден бір жол болса керек. Демек, мемлекет құрамындағы елдің рухани бірлігі - «ел іргесін

сақтайтын» қазығы. Жүсіп Баласағұн еңбегінің басты нысанасы мықты түрік мемлекетінің болуы және оған шығармашылық кемеңгерлікпен қызмет ету. Бір орталыққа бағынған мемлекет пен ұйысқан елдің, әрбір жеке азаматтың өмірлік мұраты, ұстанымы не болмақ... Соны әрі дидактикалық, әрі фөлсафалық тұрғыда ортаға салады. Ғалым А.Қыраубаева: «Баласағұни қоғамды әр адамның өз орнында жетік болуын, кемелдікке ұмтылуын жырлайды. Кемел билеуші, кемел уәзір, кемел Хас Хажыб, кемел әскербасы – кемел мемлекет жасау идеясын жырлады», - деп атап көрсетеді [7, 98]. Сондықтан да еңбек авторы, ұлы ойшыл Жүсіп Баласағұн Күнтуды (Әділ), Айтолды (Дәулет), Өгдүлміш (Ақыл), Одғұрмыш (Қанағат) арасындағы сұхбатқа құрылған [8, 30].

Кітаптың негізгі тарауларының алдына мұсылман әлемі дәстүрімен Алпа Тағаланы ұлықтауға және оның елшісі Мұхаммет Пайғамбар мен оның төрт шариярын, Ұлы билеуші Табғаш ұлық Бұғра Қарахан абд Әли Хасан бин Арыслан ханға арналған мадақ жырларын қояды. Сол себепті де «Бұл кітапты шығыс патшалары көшіріп алдырып оқитын болған... Кітапқа әр елде әр түрлі ат берген: Ирандықтар Фирдоусидің «Шахнамасымен» қатар қойып, «Шаһнамаи түркі» (Түркі Шаһнамасы) деген. Енді біреулері «Пәндалман мүлік» (Падишаларға насихат), «Шын елі» (Қытай), «Әдәбүл мүлік» (Падишалардың әдебі) деп атаған» [7, 98].

Алтын Орда мемлекетінің ислам дінін мемлекеттік дін ретінде жариялауы, ел мен билік иелерінің мұсылман дінін қабылдауы XIII ғасырдың екінші жартысында Берке хан тұсында белең алғаны тарихтан мәлім. Оның ислам дінін мемлекеттік дін ретінде тануы, әлбетте, қол астындағы түрік тайпаларынан үлкен ел жасау мүддесінен туындағаны күмәнсіз. Берке хан ислам дінін қабылдаған соң Алтын Орданың басты қалалары болған Сарай бату мен Сарай Беркеге жер-жерден, Үргеніш пен Бұқардан, мұсылман әлемінің түкпір-түкпірінен ғалымдар мен ақын-жазушылар, түрлі өнер иелері көптеп келіп орныға бастады. Яғни ислам өркениеті қанат жая бастады. Өзбек хан тұсында елдің мұсылмандануы мен зиялы қауымның Алтын Орда жеріне өтуі тіпті күшейді. Демек, мұсылмандық түркі өркениеті орнықты, өсті. Мемлекет астанасы Сарай Берке Өзбек (1312-1340), оның ұлы Жәнібек (1342-1357) кезінде өте қатты өсіп өркендеді. Алтын Орда атты ұлы мемлекетте өркендеген түркі өркениетінің бір көрінісі сөз өнерінің дамуы болды. Мұнда Ахмет Ясауи «Хикметтері» мен «Рабғузи қиссалары» кең тарайды. «Құтадғу біліктің» де кең қолданыста

болғаны аңғарылады. Құтыптың кітаби нәзиралық дәстүрде жырлаған шығармасы «Хұсрау мен Шырын», Қоңырат Хорезмидің «Мухаббат-намасы» осы кезде жазылады. Алтын Орда жерінде «Рабғузи қиссаларынан» кейін көп тараған еңбек Махмуд бин Әли ас-Сараи ... әл-Кердерінің еңбегі «Нахжу-л-Фарадис» еді. «Қиссасу-л-Әнбияда» дүниенің жаратылысынан, Адам Ата, Хауа Ана оқиғаларынан бастап Мұхаммет Пайғамбарға дейін және оның немерелері Хасан, Хүсейін оқиғаларына дейін баяндалса, «Нахжу-л-Фарадис» өзінің мазмұны жағынан сира жанры табиғатындағы туынды екенін көрсетеді (Сирату-н-Нәби-Пайғамбар өмір жолы). Мың беттік дерлік көлемді еңбектің алғашқы жартысы тұтастай Мұхаммет Пайғамбардың өмір жолына арналған. Екінші жартысында Пайғамбардың төрт шарияры мен оның қызы Бибі Фатима, немерелері Хасан, Хүсейін, төрт шейх – төрт мазхаб иелері Әбу Ханифа, Имам Шафиғ, Имам Мәлік, Имам Ахмад Ханбал туралы жазылады. Содан соң барып түрлі діни наным-сенімдер мен ұстанымдар сөз болады. «Мухаббат-нама» Алтын Орда ханы Жәнібек тұсында жазылса, «Нахжу-л-Фарадис» оның ұлы Бердібек тұсында жазылады. Сол секілді осы кезде «Қисса Жүсіп», «Жұмжұма», «Гүлістан» секілді көптеген діни, діни әдеби, кітаби, нәзиралық шығармалар дүниеге келеді. Әзірге ғылымға белгілі шығармалар осылар. Әйтсе де, ғылымы мен мәдениеті, әдебиеті өркендеген Алтын Орда дәуірінде жазылған еңбектердің молдығына дау жоқ. Олардың табылуы мен жариялануы алдағы уақыт еншісіндегі мәселе. Ғалым Э.Наджи Алтын Орда жерінде болған арап, парсы тарихшыларына сүйене отырып, арап, парсы, түркі тілдерінде бірдей шығармашылық еткен, ғылымның түрлі салаларымен айналысқан ғалымдар мен ақындар, жазушылардың көп болғанын, «... основой культурных и научных связей между Нилом и Волгой был высокий уровень творческой мысли в Сарае» [2, 160], - деп Алтын Орда мемлекетінде өркендеген түркі өркениетінің ғажап үлгісі болғанын айтады. Әйтсе де, бұл түркі өркениетінің ғұмыры ұзақ болмағанын, түрлі тарихи күрделі оқиғалар кезінде ірі ғалымдар мен ақын-жазушылардың елді тастап Османлы жеріне, онан әрі Шам, Мысыр асқанын, сөйтіп, әсіресе, Мәмлүктік Мысырда ХІҮ ғасыр соңына қарай түркі тілді әдебиеттің дамығанын, ХҮ ғасырда өмір сүрген арап тарихшылары Рамзи мен әл-Айнидің сол дәуірде Шам, Мысыр жерлерінде шығармашылық еткен көптеген қыпшақ ғалымдары мен ақындарын атап көрсеткенін сөз етеді [2,161].

Діни, әдеби шығармалар нәзіралық дәстүрде, кітаби үлгіде қайта жазылып, соның негізінде өзге шығармалардың, төл туындылардың біртіндеп пайда болуы Алтын Орда жерінде кітабилық, кітаби әдебиеттің өркендеуін көрсетеді. Оның негізін діни, кітаби ақын, жазушының қалауы анық. Шығатын қорытынды: ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың алғашқы жартысындағы кітаби ақындар шығармашылығының қайнар бастауы – Алтын Орда өркениеті мен ондағы кітаби, діни әдебиет және дәстүр мен стиль. Алтын Орда діни, кітаби нәзіралық әдебиеті мықты, өркениетті мемлекет жасау мүддесінен туса, кейінгі кітаби әдебиет тікелей орыс отарлығына қарсы ниеттен, елдің тұтастығын, діні мен ділін, тілін сақтау мүддесінен туған еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қыраубайқызы А. *Ежелгі әдебиет*. Астана: «Елорда», 2001. -224 б.
2. Наджип Э.Н. *Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур*. Түркістан, «Тұран», 2007.
3. Байтұрсынов А. *Шығармалары*. Алматы, 1989.
4. Калиганов И. *Тысячелетние традиции болгарской литературы*. В кн. Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX-XVIII вв. –Москва: «Художественная литература», 1990, -527 с.
5. Әуезов М. *Әр жылдар ойлары*. Ауезов М. *Мысли разных лет*. Алматы, 1959.
6. Кенжебаев Б. *XX ғасыр басындағы әдебиет*. Алматы, 1993.
7. Қыраубайқызы А. *Ежелгі әдебиет*. Астана: «Елорда», 2001.
8. Егеубаев А. Кітапта: Жүсіп Баласағұн. *Құтты білік*. Алматы: «Жазушы», 1986.

ҚОҢЫРАТТАР: ТҮПКИ АТАТЕК ТАРИХНАМАСЫ
KONYRATS: HISTORIOGRAPHY OF RELATIONSHIP

О. НҮСҚАБАЕВ*

Түйіндеме

Еңбекте бұрындары айтылмаған тың деректік мағлұматтар негізінде Қоңырат тайпасының шығу тегі, этногенезі, ата-мекені, мәдениет ескерткіштері, ғұн этнономінің және ғұн империясының құрылуындағы орны мен рөлі, қоңыраттардың ғұндардан кейінгі дәуірлердегі тарихы талданады.

Кілт сөздер: ас, қаңлы, қоңыр (ат), маң, ішғұз (сақ-скиф), сиуңну (ғұн), қидан этносаяси бірлестіктері, көне мәдениет ескерткіштері.

Summary

Based on the data that were previously on this work, not to talk about the origin of ethno genesis of Konyrats tribal homeland, culture and role in the structure and the ethonym, Hun Empire, and analyzed the history Konyrats after Hun.

Key words: food, Kangly, brown (horse), skid, ethnic and political groups, the ancient monuments of culture.

1.1. Қоңыраттардың арғы шығу тегі, ата мекені

Түрік текті халықтардың қалыптасуының бастауында тұрған қауымдастықтың бірі ретінде танылатын қоңыраттардың этногенездік тінінің орнығуы тым әріде жатқан секілді.

Оған дәлелдемелік мәліметтерді алысқа ат терлетіп шаппай-ақ жас, жаңадан қалыптасқан ғылым саласы – молекулярлық генетика деректері арасынан-ақ іздеп таба аламыз. Себебі, бұл ғылым саласы өркениетке тән мыңдаған жаңалықтар қатарында адам баласының шығу тегін, ділі мен тілінің қалыптасуын көзбен көргендей етіп дәлелдеп бере алады.

Молекулярлық генетиканың мәліметтеріне қарағанда, адам баласының ең бастапқы өсіп өнген жері Оңтүстік-Шығыс Африка аумағында болған көрінеді. Қазіргі тұрпаттағы адам (Homo Sapiens) да бұдан 150 мың жылдай бұрын осы өңірде қалыптасқан. Алғашқы адамдар терімшілікпен күн көрген. Бертін келе терімшілікті аңшылық, топ-топ болып аңдарды қуып, қаумалап ұстау тәсілі ауыстырған.

* Социология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Doctor of sociological sciences, Professor, International Kazakh-Turkish University named Ahmat Yassawi. Turkistan-Kazakhstan.

Осылайша үйірлік әулеттер қалыптасқан. Алғашында үйірлік әулеттердегі адамдар бір-бірімен ымдасып, ишарамен түсініскен. Келе-келе саналық пен тілдесу қалыптасқан.

Әуелгі сөздер бір буынды сөздерден құралған. Осыған орай, үйірлік әулеттер атаулары да әлі де тілдің жұтаңдығына қарай бір ғана сөздерден тұрған.

Әзірге ғылымға мәлім үйірлік әулеттер атаулары мыналар ғана: ас, қай, тұр, қаз, маң, қаң, құт, дай, қой, сан. Осы үйірлік әулеттер бүгінгі таңда өмір сүріп жатқан барлық халықтардың арғы аталары саналады.

Осы үйірлік әулеттердің бірқатарының жаңа өңірлерге қоныс аударуы олардың ішім-жем қамымен жабайы хайуанаттарды қуалай жүріп, жан-жаққа бытырауынан, яғни қоныстық жерлерінде аң-құстың азаюына байланысты туындаған. Оларды тамақ асырау қамы жан-жақты бастырып жіберген.

Тамақ асырау қамы итермелеп, ұзақ мыңжылдықтарға созылған осындай миграциялық үдерістер барысында алғашқы адамдар әлденеше топтарға тармақталып кетеді. Сөйтіп, алғашқы адами әулеттер бір-бірінен алшақтай түседі.

Осыған байланысты адамдардың әртүрлі топтарында қалыптасқан тілдесу ерекшеліктеріне қарай, ғылымда оларды әртүрлі тілдік топтарға бөліп-бөліп алып, қарастыру дәстүрі орныққан. Осыған сай “ілкі түпкі” тілден өрбіген делінетін тілдік орталар төмендегіше жіктеледі.

Ностра тілдері - ілкі түпкі тілдер, яғни алғашқы адамдар өзара түсініскен тілдер топтамасы.

Бұдан 16 000 жылдай бұрын ілкі ностра тілі батыс ностра (афразия, картвел, үндіеуропалық) және шығыс ностра (элам-дравид, алтай-орал) деп аталатын тілдік топтарға ыдыраған.

Батыс ностра тілдерінде сөйлейтіндердің бір тобы, атап айтқанда афразиялықтар (семит, көне мысыр, бербер, ливия, чад, кушат және омот тілділілер) Левант аймағында (қазіргі Мысыр, Израиль, Иордания, Ливан, Оңтүстік Түркия, Сирия жерлері) мекендеп қалған. Картвел тобындағылар (қазіргі грузин, мегрель, лаз, сван тілділілер) Кавказ таулары маңына тұрақтаған. Ал, үндіеуропалық тілділілер (хет-лувий, үнді, иран, грек, итальян, роман, кельт, герман, балтық, славян топтары) арасынан бірқатарлары кейіннен батысқа қарай ауған.

Ал, осы Левант өңірінің шығысында Шығыс Ностра тілдерінде сөйлейтін қауымдар өмір сүрген. Олардың ең алғашқы әлеуметтік топтары осыдан 15 мың жылдай бұрын қазіргі Батыс Иран аумағында арғы элам-дравид және арғы алтай-орал тілділілер топтарына бөлінген.

Шығыс ностра тілді қауымдардың арғы элам-дравид тілділер тобындағы жұрттар осыдан 11 000–10 000 жылдай бұрын қазіргі Үндістан мен Пәкістан аумақтарына ауып, қоныстанса, арғы алтай-орал тілділілері қазіргі Иранның теріскей батысынан Орталық Азияны қамти Қиыр Шығысқа дейінгі өңірлерді тұтаса жайлап қалған.

Олар осыдан 13 000 жылдай бұрын алтай және орал-юкагир тілділілер топтарына ажырайды. Орал-юкагир тілдерінде сөйлейтін қауымдар кейіннен Орал тауларына қарай көшіп фин-угор, самоди тармақтарына бөлінеді. Ал, арғы алтай тілділілер тобындағы қауымдар ж.с.д. 12-2 мыңжылдықтар аралығында: арғы түрік, арғы моңғол, арғы тунгус-мәнжүр, арғы корей, арғы жапон тілдерінде сөйлейтін қауымдастықтарға бөлшектеніп кетеді [1, 50-52].

Алғашқы адамдардың келесі бір тобы, атап айтқанда, қытай, тибет, на-дене тілдерінің ілкі түзілімдерінде ұғынысатын жұрттар өздерінің шығысқа қарай тереңдеп ілгерілеуін Кіндік Азия және Үндіқытай түбегі арқылы жалғастырып, олардың алдыңғы легі осыдан бар-жоғы 7 000-6 000 жылдай ғана бұрын Янцзы (Қызыл өзен) алабына жетіп, қоныстана бастаған көрінеді. Ал, бұл кезеңде Шығыс ностра тілді топтағылардың алтай тілділілерінің орта легі Саян таулары, Байкал көлінің шығысы, Становой, Кольма, Чукотка маңын қоса Қиыр Шығысты 50 мың жылдай, не одан да бұрынғы замандардан бері қарай мекендеп келе жатқан-тұғын. Әрі олардың бірер толқыны Америкаға өтіп те үлгерген-ді.

Әрине, бұған қарап, ілкі ностра тілінің шығыс диалектісінде сөйлеген арғы алтай тілділілер түгелге жуық Алтай-Саян тауларынан асып, Қиыр Шығысқа ауып кеткен екен деген пікір тумаса керек. Өйткені олардың артқы бөлігі әлі де болса Иранның теріскейі мен Орта Азияны мекендеп отырған болатын. Бұл маңда олар түбі бір аталастары арғы орал тілділердің де әлі де болса теріскейге қарай жылжи қоймаған қауымдарымен бірге өмір сүріп жатқан-ды.

Осы Оңтүстік-Батыс Азия өңірінен әлі де болса алысқа ұзай қоймаған қауымдық әулеттердің ішінен «Ас» аталығы алғашқылардың бірі болып, өзінің тайпалық одағын құрылымдап алады.

Сөйтіп, адамзат дамуы барысында бұрынғы түбі бір қаннан тараған жұрттардан құрылымдалған үйірлік әулеттердің әуелім ру-ру болып қауымдасуын, бертін келе олардың белгілі бір тайпалық одақтарға, этносаяси бірлестіктерге бірлесуін туындатты.

«Ас» тайпалық одағы жұрттары өздері қоныстанған өңірді «Ас+ұя» деп атаған көрінеді. Бұнысы олардың бұл өңір астардың мекені дегенге сай келеді. Себебі, ұғым-түсініктегі «ас» тайпа атауын білдірсе, «ұясы» «астардың үйі» дегенді сезіндірген. Бертін келе бұл ұғым-түсінікпен былайғы жұрт күллі құрлықты атамалап кеткен. Азия. Астарға еліктеген басқа рулық топтар да өсіп-өніп, көбейе келіп, тайпалық одақтарға бірлескен.

Осылайша үнемі өсіп-өніп, көбейу жаңа қауымдастықтардың туындауына, ескілерінің жаңа топтарға бөлініп, жіктелуіне себепші болды. Нәтижесінде ата топтарынан өз нәпақаларын күйіттеп жыраққа кеткен әулет ұрпақтары арада мыңдаған жылдар өткенде әуелгі тектерінен тым алшақтап үлгерді. Бөгде жұрттарға айналды. Жаңа қауымдастықтар түзді.

Сондықтан біз алдағы талдауларымызда тек түрік текті халықтарды түзуге ат салысқандардың ішінен осылардың біздің зерттеу тақырыбымызға тікелей қатысы болар-ау дегендерінің ғана шығу тектерін өзектеп өтпекпіз.

Олар мыналар: қаңлылар, субарлар, қоңырлар және маңдар.

Қаңлылардың түп тегін тарихшылар мен лингвистер былайша тарқатады:

Ки-эн-гир (батысша шумер) → қаңғар → қаңгха → қангюй → қаңлы.

Мұндағы «киэнгир» ұғымы ки-жер, эн-жаратушы, ги(р)-кие, барлығы топтастырылғанда «жаратушының киелі мекені, елі» деген мағынаны білдіреді.

Ал, шумерлердің (қаңлылардың) өздері өздерін сағ-нгига (сағ-бас, нгига-қара, басы қаралар (қара шаштылар) деп атаған көрінеді. Бұл дәлелдемелер әйгілі неміс шығыстанушысы А.Фалькенштейннің (1906-1966) еңбегінен алынды.

Ал, татардың көрнекті лингвисті М.Закиев аккадтықтардың киэнгирлерді Бағдаттың теріскей бетіндегі өңірді жайлаған түрік текті субар жұртының атына сәйкестендіре сумар /сумер → шумер/ түрінде атап кеткендігін айтады.

Оның түсіндіруінше «шумер» этнонимінің бастапқы мағынасындағы «субар» сөзі қаңғар деген мағынада түсінілген.

Өйткені, көне түрік тілінде «қаң» ұғымы «ағын сулы» маң деген мағынада қолданылған. Демек шумер, субар деп аталып жүрген халықтың төл тума атауы қаңғар, қоңыр. Бұл халықтың суар және ас деп аталған көне тайпалардың бір-біріне қосылып, бір ел атануынан туындағандығы Авестада жазылып қалған. Суар+ас, хуар+ас этнонимі осылайша туындаған. Хуарас жұртын Авестада төлтума атауымен қаңлы деп атайды. Мұндағы «қан» атауы «ата», «ата жұрт» деген мағынаны білдіреді. Ирандықтар оларды қангха/қангюи деп атаған. «Ха» жалғауы иран тілінде көптік мағынаны білдіреді. Ал, шумерлер өздерін киэнгир/қаңғар деп атаған. Басқаша айтқанда, өздерін белгілі бір халықтың «негізгі буынымыз», «ата жұртымыз» деп таныған. Аты тарихқа Шумер /киэнгир/қаңғар/қаңлы атымен енген халық құрған Ұлы Шумер мемлекеті ж.с.д. 4000-2000 жылдар аралығында өмір сүрді. Аты тарихта адамзат баласының алғашқы өркениет орталықтарының бірі ретінде аталып қалды. Олар өздерінің астанасын Ур (Ор, Орда) деп атаған. Қала мемлекетте қолөнері, сауда-саттық өрістеген, суармалы егіс шаруашылығы дамыған. Ғибадатханалар көп болған. Әлемдегі алғашқы пиктографикалық, одан соң сына жазуы осы орталықта дүниеге келген. Оқулықтар жазылған, мектептерде дәрістер жүргізілген. Мемлекеттік құжаттар хатталған, кіріс-шығыс есептері жасалған [2, 12; 127; 159].

Маңындағы халықтар субар/сумар/ сумер/шумер деп атаған халық, дейді ойын одан әрі жалғастырған татар ғалымы, өздерін төлтума атауларымен киэнгир (қаңғар) /қоңыр деп атаған. Әрі бұл халық осы атаумен кейіннен Хорасми (Хорезми) қоңыр/ат/тары аталып, көне жазбаларда хаттамаланып қалды. Бұған растамалық мағлұматтарды ежелгі ассириялық сына жазуларынан таба аламыз. Сондай-ақ, Фирдоусидің «Шахнамасында» сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай Хиндикуш тауларының теріскейін ала Каспий теңізінің оңтүстік-шығысынан Арал теңізіне дейінгі аралықты мекендейтін түбі түрік текті қаңғар, субар, маңлар/маңдар/, хунгурларды парсылар Хорезм хунгурлары /қоңыр/ат/тары/ деп атамалайтындығы айтылған.

Хунгурларға /қоңыр/ат/тарға/ тікелей қатысы бар жоғарыдағы мәліметтерді одан әрі қарай саралаған М.Закиев, олардың біршамасының ж.с.д. VII ғасырда осы маңнан әрі қарай жылжып, Қара теңіздің теріскей бетін ала Дон өзенінің орта ағысына дейінгі аралыққа шашырай қоныстанғандығын нақтылы мағлұматтармен

дәйектейді. Қоныс орталығы етіп олардың шағын қалашық-Хуногор кентін салып алғандығын да тәпештеп түсіндіріп береді.

Арада 1000 жылдай уақыт өтеді. Хунгурлардың Дулу аталығының билеушісі Құбырат 635 жылы Бұлғар мемлекетін орнықтырды. Мемлекет аумағы Азов теңізінің шығыс бетін ала Қара Теңізді жағалай Қырым түбегін қоса Дон өзенінің орта ағысы мен Кубань өңірін алып жатты. Мемлекет орталығы Хуногор кентіне орнықты. Мемлекетті құрылымдаған барлық түбі түрік текті халықтар енді «бұлғарлар» деп атала бастады. Тіл өзгерістеріне қарай Хуногор кенті Фаногор қаласы деп аталып кетті [2, 12-13].

Кейін Ұлы Бұлғар мемлекеті хазарлар мен аландардың біріккен соққысының күшінен күйрейді. Осыдан кейін Аспарух бастаған бұлғарлардың бір тобы батысқа - Дунайдың оң жағалауына көшіп, онда Болгария мемлекетін құрды.

Бұлғарлардың екінші бөлігі Еділ өзенінің бойымен солтүстікке қарай жылжып, кейіннен Еділ Бұлғариясының негізін қалады.

Құрбаттың екінші баласы Ботбайдың қол астындағы бұлғарлар тобы Кубань өңірінде қалып қойды да, хазарларға тәуелділікке түсті. Солтүстік Кавказдағы балқар халқы сол бұлғарлардың үрім-бұтағы болып есептеледі.

Осы Ботбайдың билігінде қалған бұлғарлардың біршамасы кейіннен Дон өзенінің төменгі ағысынан Шу-Талас өңіріне көшіп келді-міс делінеді. Бұл мағлұматты таратушылар Ұлы жүз құрамындағы дулат бірлестігінің Ботбай руын осы Ботбай (Батбаян) есімімен байланыстыра өзектейді. Әрі ботбайлықтар Аспара өзенін Ботбайдың ағасы Аспарухтың есімімен атаған-мыс, дейді [3, 225].

Ал, Хунгурлардың /қоңыр/ат/тардың/ Қара теңіз жағалауларына қарай ұзаған топтарына ілеспей ата жұртта қалғандары өздері тәріздес түптері түркілік жұрттармен ағайындаса Хиндикуш таулары етегі мен Каспий теңізінің оңтүстік-шығыс жағалауынан бері қарайғы ұлан-ғайыр далалық аумақты иемденіп, өмір сүріп жатты. Өйткені олар сонау палеолиттік мыңжылдықтарда /ж.с.д. 100 000-40 000 жылдар аралығында/, одан кейінгі соңғы палеолит/ж.с.д. 40 000-11 000 жылдар аралығында/, мезолит/орта тас- ж.с.д. 11 000-6000 жылдар аралығында/, неолит/ жаңа тас-ж.с.д. 8000-4000 жылдар аралығында/, энеолит/ мыстас-ж.с.д. 4000-3000 жылдар аралығында/, қола (ж.с.д. 4 000 жыл соңы – 1 000 жыл басы аралығында) Америкаға асқан түпкі түріктердің сабақтастық жібі үзілмеген лектерінен күнкөріс қамымен

ата-жұрттағы жайлы қоныстарда іркеліп, ірге теуіп қалған қауымдарының ұрпақтары болатын.

Осыны сезінгіндіктен болар, М.Закиев, Заки Валиди еңбектеріне сілтеме жасап, арғы түбі түрік текті жұрттардың (ол олардың алдыңғы қатарында қаңғарларды, хунгурларды (қоңыр(ат)тарды), субарларды, маңларды(маңдарды) айрықша атап көрсетеді/ ата жұрты, шыққан жері Орта Азия деп тұжырымдайды [2, 59; 125; 159].

Шынында да, қаңлылардың да, қоңыр (ат)тардың да, бұлғарлардың да, маңдардың да түбі бір түркілік жұрттар екендігі, және де олардың ата жұрты Хиндикуш тауларының теріскей бетінен Каспий теңізінің оңтүстік-шығыс жағалауларын ала Арал теңізінен ары жығылып жатқандығы Авестада да, Фирдоусидің «Шахнамасында» да жазылып қалған.

Әрі бұл шығармаларда аталатын ру-тайпа, ұлыс, халық аттары мен жергілікті географиялық атаулар шындыққа сәйкес келетіндігі әлемдік лингвистика ғылымында әлдеқашан-ақ дәлелденіп қойған.

Айталық, Хорезмдік Хунгурларды /қоңыр(ат)тарды/ парсылар ежелден-ақ қаңғар /қанг/қангха/қоңыр деп атаған көрінеді. Оған дәлелдеме ретінде ғалымдар бұл атаулардың «Авестада» да, Фирдоусидің «Шахнамасында» да кездесетіндігіне әрқашан назар аударады. Олардың пікірлеріне қарағанда, Орта Азия ежелден-ақ түбі түрік тектес халықтардың, соның ішінде, ең алдымен қаңлылардың, қоңыр(ат)тардың, маңдардың (маннай, маң(ғ)тайлардың), сағайлардың (шағайлардың) Отаны саналған.

Сондықтан да болар шумерлердің де, бұлғарлардың да ата қонысымыз Орта Азия деулері де, сондай ақ шумерлердің өздерін қаңлымыз деп түсіндірулері де, бұлғарлардың өздерін субар /қаңғар/хунгурлардан /қоңыр(ат)тардан/ таратулары да көңілге қонымды әрі түсінікті.

Олай болса, Месопотамия (Қос өзен) аумағына жаугершілік жорықтармен барып, өз мемлекетін құрған қаңлыларды маңайындағы елдер субар /сумер/ шумер деп атап кеткендігіне, сондай-ақ, Орта Азиядан ауа көшіп, Қара теңіздің солтүстік жағалауына барып, қоныс тепкен оногур /һуногур,/хунугур/хунгур/кунгур/қоңыр(ат)тардың біршамасының кейіннен бұлғарлар атанғанына ешкім де дауласа алмаса керек. Оны асынсаңыз осы өңірлерде өмір сүріп, кейіннен печенегтер атанған түбі түрік текті жұрттар өздерінің хунгурлардан /қоңыр(ат)тардан/ тарайтын үрім-бұтақ екендіктерін терістемеген, керісінше мақтаныш тұтқан.

Демек, қоңыраттардың арғы түбі саналатын қоңырлардың ата-мекені ж.с.д. ХІХ-ХVІІІ мыңжылдықтардан бері Каспий теңізінің оңтүстік жағалауларынан /Хорезм өңірі/ Хиндикуш, Памир, Алай, Тянь-Шань тауларының теріскей жағын жағалай шығысы Ертіс өзенінен Батысы Арал теңізіне дейінгі аралық. Олар бұл өңірлерде қаңлылармен түбі бір арғы түрік үрім-бұтақтары ретінде өзара сыйласып, қоян-қолтық ғұмыр кешкен. Түбі бір туыс жұрттар екендіктерін ұғынып, сезінген. Тату-тәтті, өзара құрмет тұтушылықта болған. Бір-біріне көмектесіп отырған. Екі ұлыс халқы да күнге табынған. Хун-күн деген сөз, гур-табынушы, күн ұрпақтары, күнге табынушы халықтар. Хунгурлар. Хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ біршамасы ата жұрттары – Орта Азиядан ауа көшіп Шығыс Еуропаға ұзағанда негізгі тобы байырғы ата-қоныстарында мекендеп қалған.

1.2. Көне мәдениет ескерткіштерінің түзілуінде қоңыраттардың да үлесі бар

...Арада тағы да бірнеше мыңжылдықтар өтті. Хорезм өлкесіне Сыр бойын қоса Арал теңізіне дейінгі аймақты мекендеп жатқан түбі түрік текті халықтар қаңлылар, қоңыраттар, маңдар мен сағайлардың /шағайлардың/ бірқатары мал қамын күйттеп жайылымға қолайлы шұрайлы, шалғынды жерлерді қуалап шығысқа қарай жылжи бастады.

Әрине, бұған қарап, олар егіншілікпен, қол өнерімен және кәсіпшілікпен айналыспаған деген ой тумасы анық. Олардың басым, ата жұртта тұрақтап қалғандары егін екті, кент тұрғызды, кәсіпшілікпен айналысты. Оған өзбек этногенезінің қалыптасуын індете зерттеген ғалымдар, Хорезмдік қоңыр(ат)тардың диқаншылықпен сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай айналысып келе жатқандығын мысалға келтіреді. Мақта, қоза, шит, бидай, арпа, тары, астық, бұршақ, қабак, қауын, алма, өрік, алмұрт, қак, қарбыз, жүзім, алма сияқты дақылдар мен жемістер атаулары түбі түрік текті жергілікті автохтонды халықтардың өздері атаған атаулары. Сондай-ақ, олар диханшылықта пайдаланатын атаулар орақ, кетпен, күрек, шығыр, арық, тоған, дамба, диірмен канал, оман арық атауларын да атамалап, әлемдік сөз қорына ендірген. Сонымен қатар ғалымдардың дәлелдемелеріне қарағанда, Орта Азия өңірлерінде темірдің, мыстың, қалайының, күмістің және алтынның мол қорының

болуына қарай әлем халықтары арасында қоңыраттар алғашқылардың қатарында болып металл қорытқан. Оны өңдеп әртүрлі өнер туындыларын жасаған. Қару-жарақ соққан. Алғашқылардың бірі болып жазу-сызуды пайдаланған. Сауда-саттыққа, есепке жүйрік болған [4, 70-86].

Ал, түбі түрік текті халықтардың (олардың ішінде қоңыраттар да бар) далалық аймақтарды мекен тұтып, жайлағандары, негізінен, мал шаруашылығымен айналысты. Жабайы хайуанаттарды аулауды ұнатты. Көшпелі өмір сүрді. Бұл өңірлерге олардың алдыңғы легі біздің заманымыздан 140-40 мың жыл бұрын келіп, қоныстанған болатын. Оған дәлел Сарысу өзені аймағында Қосмола, Қызылжар мекендерінен табылған тас ғасырына тән қазыналар. Орталық Қазақстаннан табылған адам тұрақтары. Ал, осы өңірлерден табылған тас құралдарының Әмудария алабындағы Келтеминар, Маңғыстаудағы Ойықты, Қосқұдық, Шібір (ж.с.д. VI-Vмыңжылдықтар), Арал төңірегі, Қос дария, Қаратау аумағынан табылған тас құралдарға ұқсастығы бұл аймақтарға алғашқы адамдардың сол өңірлерден қоныс аударғандығына себепші бола алады.

Өйткені, жоғарыдағы өңірлерден табылған тас құралдары Үзбой, Маңғыстау, Қос дария, тіптен қала берді, Қаратау өңірінен, атап айтқанда, «Ащысай», «Қандөз», «Қантағы», «Шаян», «Арыстанды», «Қарабас», «Тоғайтөбе» және «Шоқтас» тұрақтарынан табылған тас құралдарына өте ұқсас. Аң аулауға, атап айтқанда, аю, бұғы, қабан, қасқыр, қоян, борсық аулауға өте епті.

Тарихи-мәдени жағынан қарастырғанда бұл өңір ескерткіштерінің Келтеминарлық мәдениетке де, Оңтүстік Шығыс Орал мен Аралдың шығыс өңірінің неолит мәдениетіне де ұқсастығы бар.

Жалпақ қойнауынан алты тұрақ табылды, олардан жапсырмалы керамиканың сынықтары мен кварциттен жасалған құралдар жиналды. Балшықтан жасалған ыдыстардың көбі - мойны бар ірі қыш құмыралар мен дөңгелек тостағандар. Ыдыстардың жоғарғы жағы тісті қалыппен басылған және сызып жасалған қарапайым өрнекпен безендірілген. Кварцит бұйымдардың арасындағы үстіңгі жағы мұқалған, шеті қисайған сыналар, оймасы бар пышық тәрізді пластинкалар, қырғыштар көп. Қосмола-4 және Қосмола-5 тұрақтарында шақпақ тас пен ақ кварциттен жасалған құралдар, өңделмеген пышақ тәрізді қалақтар және балшықтан жасалған өзге үлгідегі ыдыстар жиналды. Бұл ыдыстар ірі құм қосылған балшықтан жұқа бүйірленіп жасалған,

әжептеуір жақсы күйдірілген, тегістелген, өрнегі жоқ дерлік, мұның өзі неолит үшін сирек құбылыс болып табылады. Тұрақта дөңгелек тостағандар мен кейде ішіне қарай иілген мойны бар құмыралардан басқа төрт-бес науаның қалдықтары кездесті. Олар біздің заманымыздан бұрынғы III мың жылдықтың бірінші жартысының орта шеніне жатады. Егер Қосмола-4 және Қосмола-5 тұрақтарын сол уақытқа жатқызсақ, онда бұлар Сырдария өзенінің ежелгі алқабындағы қазіргі кезде белгілі болған ескерткіштердің ішіндегі өте ертедегі ескерткіш болып табылады. Археологтар Арал төңірегінен табылған тас дәуірінің ескерткіштері екі замандық уақытқа – неолит пен энеолитке жатады деген тұжырым айтады.

Сексеуіл-1, Ақеспе неолиттік тұрақтарынан табылған заттардың ішінде екі жағы өңделген жебе мен сүңгіде ұш жоқ. Бірақ оның есесіне қырланған пышақ тәрізді көптеген қалақтар бар, ыдыстардың сынықтарында тісті қалыптың ирек таңбалары қалған. Ал Сексеуіл-2 тұрағындағы жебелердің ұштары екі жағынан мұқият өңделген, ойықтау сағалы, қалақша бітімді жасалған.

Неолит дәуірінде-ақ орын ала бастаған шаруашылық өзгерістері нәтижесінде біздің заманымыздан бұрынғы II мыңжылдықта малшылық-егіншілік шаруашылығы мен едәуір дамыған металлургия қалыптасты. Өндіруші тұрпаттағы кәсіпшілікке көшу Қазақстандағы бүкіл жағдайды түбірінен өзгертті. Қоныстарын жиі ауыстырып отыратын жігерлі, пысық малшы тайпалар ұлан-байтақ аймақтарда қуатты бірлестіктер құрды. Бұлардың қалыптасуында соғыс қақтығыстары, қорғаныс қажеттігі елеулі рөл атқарды. Қару енді жабайы аңдарды аулау үшін ғана емес, қақтығыстарда да жиі пайдаланылатын болды. Соған орай қару жасау бірте-бірте металл өңдеудің дербес саласына айналды.

Ал, қола дәуірінде осы аймақтарда өмір сүрген адамдардың тау тастарға ойып салған 49 арбаның, жүздеген үй жануарлары мен жабайы аң-құстардың суреттері көз тартарлық керемет, өте айшықты әдемі көрінеді. Десек те Қазақстанның басқа аудандарымен салыстырғанда Оңтүстік Қазақстанның қола дәуірінің ескерткіштері анағұрлым аз зерттелген. Көп жылғы ізденістер нәтижесінде бірін-саран қорымдар мен қоныстар табылды. Бұлардың қатарында Сырдарияның ескі арнасы - Іңкәрдарияда, атап айтқанда Ұйғарақ адыры маңындағы, Егіскөк және Көксеңгір атырабындағы тұрақтарды атауға болады. Мұнда табылған қыш ыдыстардың сынықтарында оюлы және ирек тісті қалыппен салынған өрнектер бар. Өрнек

мәнерлерінің арасында сынық сызықтардан, меандрлардың қатарлары, тұрықтандырылған үшбұрыштар, «шырша», «жалаушалар», тамшы іздер, тағы басқалары кеңінен тараған.

Кейінгі қола дәуірінің неғұрлым көрнекті ескерткіштері Іңкәрдария жағасындағы (Қызылорда қаласынан оңтүстік шығысқа таман) Түгіскен адырына орналасқан Солтүстік Түгіскен мазары. Бұл тік бұрышты шикі кірпіштен қаланған құрылыстардың еңселілігіне және жерлеу мүлкінің байлығына қарағанда тайпалардың көсемдері жерленген.

Біздің заманымыздан бұрынғы II мың жылдықтың екінші жартысында I мың жылдың бас кезінде Сырдарияның төменгі бойының тұрғындары Батыс және Орталық Қазақстанның далалық тайпаларымен неғұрлым тығыз байланыста болды. Мұнда дамудың жергілікті бағыты Андронов мәдениетіне тән, немесе оған өте жақын болып келеді.

Қола дәуіріндегі қоныстар Сырдария өзені бойында тым жұтаң. Бұл жағдай бұл өңірдің қуаңдау келетіндігіне байланысты болса керек. Бұл Сыр өңірін мекендеген алғашқы адамдардың тек мал шаруашылығымен айналысқандығын білдіреді. Алайда, шағын алқаптарда суармалы егіншілік болғандығын жоққа шығара алмаймыз.

Сонымен қатар Сыр өңірін мекендеген ежелгі тұрғындар құрылыс өнерін де дамытып бірнеше діни орындар архитектурасын дамытқан. Оған дәлел тікбұрышты сарғыш түсті шикі кірпіштерден қаланған кесене қалдықтары. Кесенелер күмбездене өрілген. Іштеріне тікбұрышты бағаналар тұрғызылған. Сақталған бағаналардың биіктігі 2 метрден асады [5, 17-20].

Осылайша, Әмудария өзенінен бергі далалық аймақтарда да көшпелі-отырықшы халықтардың әлеуметтік келбеті қалыптаса бастады. Іш ғұз /сақ-массагет/ бірлестіктері орнықты. Олардың жан-жақты дамыған мәдениеті болды. Негізгі тұрғын-жай үшін киіз үйді пайдаланды. Үйдің керек-жарағы, құрал-сайманы, ыдыс-аяғы сынбайтын заттар теріден, киізден, ағаштан жасалды. Сыр өңірі ішғұздарының /сақтарының/ тұрмысы, саяси қуаттылығы біздің дәуірімізге дейінгі I мың жылдықтың екінші жартысында барынша артты. Әскері сол замандарға тән қару-жарақпен толық қаруланды. Халқының саны өсті. Олар өздерінің оңтүстік-батысында орналасқан бай елдерді шабуды үдетті. Ақырында көпшілігі солай қарай ауып ж.с.д. 616 жылы Маннай-Манна-Мидия мемлекетін орнықтырды.

Десек те еуроцентршіл ғалымдар сақ-скифтерді иран тілді халықтардың санатына қосуға әуес. Алайда, соңғы жылдардағы М.Закиев, Қ.Лайпанов, И.Мизиев, Г.Гейбуллаев, О.Сүлейменов, Қ.Мұсаев, Қ.Салғараұлы, Т.Жұртбай және басқа да ғалымдар тарапынан жүргізілген қайта пайымдаулар бұл тұжырымның түбінде бір шикілік бар екенін дәлелдей бастады.

Олар сақ-скиф заманына қатысты дереккөздерге түскен адам есімдері, топонимдер мен этнонимдер бойынан көне парсы мен осетин тілі арқылы ғана түсіндіруге болатын ұғымдарды бір жақты теріп, «Скиф сөздерінің сөздігін» жасаған ирантанушы В.Абаевтың еңбегіне сын көзбен қарайды. Жүйесіз, көптеген семантикалық сәйкессіздікке ұрынған жұмыс ретінде бағалайды. Сақ-скифтер тілінде соның алдындағы *ари* кезеңінен қалған тілдік нышандар кездесуі мүмкін, бірақ ол барлық сақ жұрттары көне ирандықтар тілінде сөйледі дегенді білдірмесе керек дегенге ден қояды. Сол скиф сөздігі делінген еңбектегі лексикалық мысалдардың көпшілігін түрік тілі арқылы да ұғындыруға болатынын айтады.

Бұл тұжырымдармен сақ-скифтердің археологиялық мәдениетінің сом-сом күйінде түрік-моңғол халықтарында ұзағынан тұрақтап, сақталып қалғанын саралау арқылы, сақтарды жаппай иран тілді болды деу жөн еместігін дәйектеген Л.Ельницкийдің пікірі де үйлеседі [6, 241-244].

Сақ-скиф (түрік-сақ) тайпаларының түп-тегі, мәдениетінің түріктік параллельдері, тілі, ғұрып-салттары, этнографиялық, археологиялық сипаттары, кейінгі даусыз түрік дәуірлеріне дейін ұласқан сабақтастығы туралы әңгіме ауқымы тым-тым кең. Ол арнайы түрде кеңінен тоқталуды қажетсінеді [1, 213-214].

Сондықтан, терең қазбалап жатпай-ақ, ирандық ғалымдардың өздері иран тіліндегі көптеген түбір сөздердің түп төркінін түркілік ұғым-түсініктерден іздестіруін мысал ретінде осы арада өзектеп өтуді жөн көріп отырмыз.

Айталық, иран ғалымдары «ари» сөзінің түбірі түркілік ар/ер сөзінен туындаған деп есептейді. Бұл ұғым түрік тілінде ер-адам (адамдар) мағынасын білдіреді. Өйткені ар/ер сөзі көптеген түркілік жұрттар атауын құрастырушы жұрнақ. Мысалы, суб-ар, хаз-ар, бұлғ-ар, аб-ар, маж-ар, қанғ-ар, тат-ар және т.б. этнонимдерде «адамдар, жұрттар» деген мағынаға саятын жұрнақ ретінде қолданылады. Түрік тіліндегі ер/ер кісі/ ұғымы да осыған сабақтас [7, 133-141]. «Ер»,

«ерен» сөзі көне түрік заманында да дәл қазіргідей ер (ер кісі), ер (ержүрек), ерен (жауынгер) мағынасында қолданылған [8, 175-176].

Олай болса, деп ой қорытады қазіргі ирандық тілші ғалымдар, ари түпкі үнді-иран тілдерінде сөйлейтін тайпаларды білдіретін балама атау деп түсіндірілгенімен, түп төркіні түркілік ұғым. Бұл ұғым Тұраннан үнді-иран жеріне қарай қоныс аударған, немесе осы аумақтарда билік құрған арилерді/ерлерді/ - ішғұздарды білдіретін атау, ұғым-түсінік [9, 54-57].

Енді өз атымен мемлекет атауын ататтырған «манна» этнонимінің мән-мағынасын талдап көрелік.

Әзірбайжан тілші ғалымдарының түсіндірулеріне қарағанда, «манна» этнониміндегі «н» әріпі алтай тілдеріне тән «ң» дыбысын білдіреді. Олай болса, дауыссыз дыбыстардың қосарлануынан «Манна(й)» деп жазылған этноним әу баста «маң (ғ) ай», «маң (ғ) тай» түрінде айтылған болуы мүмкін.

Мұндағы - ай қосымшасының түп-тегі, сірә, алтайлық халықтар тілдерінде - ай /-тай/ -дай /-дей/ түрінде кездесетін өнімді аффикс болса керек. Ол түрік-моңғол ономастикасында ру-тайпа аттарына – сол жұртқа тиесілікті (-лық, -лік жұрнағы секілді) білдіру мағынасында, кісі есімдеріне еркелету, біреуге /бір нәрсеге/ ұқсата атау түрінде ұшырасады. Мысалы, Еркетай, Ақылдымай, Балапанымай. Түркілік тілші ғалымдар бұл суффикстердің туыстықты меңзейтін ұғымдарға қосақтала айтылатындығын тілге тиек етеді (10, 246-253; 1, 110-111).

«Маң» жұрты, тарихшылардың дәлелдеулеріне қарағанда, сонау есте жоқ замандардан бері қарай өздері тәріздес басқа да түбі түрік текті халықтармен қоян-қолтық араласып, өмір сүріп келе жатқан әулет.

Оған маң тайпасынан өрбіген ондаған этноним дәлел бола алады.

Айталық, маңлар /маңдар, маңғыстаулық жұрт/, маңғытайлар, маңғыттар, мұңғұлдар, мамақтар, маннайлар /мидиялықтар/, мажарлар, манаттар, машайлар, мүйтіндер, түркімендер, т.с.с.

Маңдарға қатысты мына дерек те қызуғышылық танытады.

«Генеалогия ДНК-сы деректері мен тілдік айғақтарға сүйенген біраз зерттеушілер кейінгі кезде герман халқын да осы маңдардың ұрпағы деген жорамалдық пікірлерін білдіре бастады. Байырғы көне деректерде «герман» атауының «ерман», «эрман», «ирман» деген нұсқалары кездеседі. Мысалы, IX ғасырда өмір сүрген араб географы Мұхаммед ибн Мұса әл-Хваризми Германияны: «Ирманийа, а она-

земля ас-сакалиба» /Калинина Т.М. Сведения ранних ученых Арабского халифата. - М., 1988. - Стр.48/, деген дерек береді. Мұндағы ас-скалибаның Гередот жазатын «сколоттар» екенін, ал оның түрікше «асаколыты» деп аталатынын тілші ғалымдар дәлелдеген болатын» [Ю.Н.Дроздов, М.Закиев].

Олай болса, осыдан 16 000 ж.б. Таяу Шығыстан, қазіргі Иранның теріскейі мен Каспий теңізінің оңтүстік-шығысынан сан тарапқа үдере көшкен алғашқы ру-тайпалық құрылымдардың қатарында мандардың да болғандығы анық [11.71-72]. Ал, мұның өзі сан тарапқа үдере көшкен барлық ру-тайпалық бірлестіктердегідей, мандардың жаңа қауымдарға жіктелуіне себепші болса, болған да болар.

Мидия мемлекетінің құрылуына қатысты этнолог ғалымдар тарапынан анықталған мына төмендегі мәліметтер де оқығанда таң қалдырар өзектілігімен маңызды.

Олардың түсіндіруінше, іш ғұздар бірлестігі түзіліміне маң тайпасы көсемдері ұйтқылық жасаған [10.250-252].

Іш ғұздар кілең далалық түріктердің айбынды тайпалары жұрттарынан құрылымдалған. Олар ж.с.д. VII ғасырдың басында Қос өзен /Месопотамия/ аралығындағы бай елдерді жаулап алу жорықтарына кіріскен. Жаулап алған елдерінің басын біріктіріп Мидия /Маңнай/ мемлекетін құрған. Жергілікті халықтар мен жаулап алушы кемер- сақ /ішғұз/ жұрттарының бірлесуі негізінде құрылғандығынан әрі сақтар құрамындағы маң тайпасы өзгелерден үстем болғандықтан маң атауына –най жалғамасының жалғануы арқылы мемлекет атауы Мидия /Маңнай/ деп аталған [6.4].

«Іш ғұз» атауы көне түрік сөзі. Мағынасы «ішкі ордалық жұрт» дегенді білдіреді. Сырт жұрт оларды сақтар деп атаған. Осы аса ірі әскери-саяси одақты құрылымдаушылар маң тайпасынан шыққан. Олардың одақта темірдей қатты етіп тәртіп орната білулеріне, әскерлерінің жауынгерлік қабілеттерінің жоғарылығына, өздерінің батыл да қайсар, айтқандарынан қайтпайтын қисық мінездеріне қарап, былайғы жұрт оларды – нағыз патшалар деп құрметтеп ұлықтаған. Бұл ұғымды ежелгі қытайлар өз тілдерінде «сай уань» - сақ патшалары, еуропалықтар- «царские скифы» деп атап кеткен көрінеді.

Іш ғұздардың /сақ-скифтердің/ жаугершілік жорықтары Таяу Шығыс өңірінде жаңа өркениеттердің қалыптасуына, жоғары деңгейде сауда-саттықтың, жазу-сызудың, есеп пен мәдениеттің, қол өнері мен

зергерліктің, ауыс-беріс айырбастың, рухани құндылықтар мен жаңа діни таным-сенімдердің туып, дамуына ықпал етті.

Өмір өз ағымымен алға озды. Бірнеше мың жылдықтар бойы дәуірлеп, шалқақтаған іш ғұздардың /сақ-скифтердің/ орнын далалық екінші бір көшпелі өркениет – сиуңнулар /ғұндар/ империясы басты.

Бұл империяның қалыптасуында да түбі түркілік жұрттар, соның ішінде, қоңыраттар мен маңдар шешуші рөл ойнады. Десек те Сиуңну (ғұн) империясының тарихын сөз етпестен бұрын қоңыраттар мен маңдардың біршамасының Алтай-Саян тауларынан әрі асып барып, Байкал маңына, Моңғол үстіртіне, Хуанкэ (Сары өзен) атырабына жетіп, қоныстану тарихынан аз-маз мағлұмат бере өтелік.

Ежелгі түбі түрік текті халықтардың басым көпшілігі (олардың ішінде де қоңыраттардан біршама қауым ел-жұрт болған) диханшылыққа қарағанда көбіне көп мал күтімімен айналысты. Мал бағымы күтімді талап етеді. Әсіресе, қуаңшылық жылдары мал бағымы қиындай түседі. Сондықтан, мал қамын күйттеген далалық жұрттар құйқалы, шұрайлы, шалғынды жерлерді қуалап, жайылым іздейді. Көшіп-қонып жүреді. Осындай мал-жанын күйттеген біршама жұрт жайылымды жерлерді қуалап шығысқа қарай ұзаған. Сөйтіп, олар адамзат баласының даму сатысының белгілі бір кезеңіне тән құбылыс ең алғашқылар болып жайылымдық малшылықты өмірге келтірді.

Жалпы мал бағымын күйттеп, бір шұрайлы алқаптан екіншісіне көшіп-қонып жүру еуразиялық көшпелілердің ұлан-ғайыр кеңістіктерді игеруіне ықпал етті. Мал бағу шаруашылықтың басым түрі болғандықтан жер жағдайына қарай маусымдық көшіп-қону, үнемелік миграциялық үдерістер олардың қоршаған орталарын кеңейте түсті, шөл мен шөлейт жерлерді де игерулеріне жағдай туырды. Оларға адамзат қоғамының өркендеу сатыларында өзіндік орны бар әрі айрықша бір құбылыс саналатын көшпелілік өркениетті қалыптастыруға мүмкіндік берді. Далалық көшпелі халықтар адамзат қоғамының дамуын сүзгілей келіп /М.Вебер/, жаңа өркениеттердің қалыптасуының себепшісі болды /Үнді, Иран, Ғұн мемлекеттері, т.т./.

Осылайша адамзат дамуының белгілі бір кезеңіне тән құбылыс – алғашқылар болып жайылымдық малшылықты өмірге келтірген Хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ шығысқа қарай жылжыған көш-қоны V-IV мыңжылдықтар қилысында Алтай-Саян таулары баурайларында ұзақ тұрақтап қалған. Оған осы өңірлерден табылған артефактілер куәлік етеді.

Айталық, аты-жөні дүниенің төрт бұрышына танымал археолог Л.Р.Кызыласов «нақ осы хуныюйлер /қоңыр(ат)тар/ таулы Алтайдағы Пазырық мәдениетін қалыптастырған», – деп түйін түйеді [12,143].

Осыған байланысты шығысқа қарай жылжыған хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ жол-жөнекей тұрақтап, адамзат өркениетінің дамуында өзіндік орны бар ізі қалған Алтай-Саян таулы алқабындағы тыныс-тіршіліктерінен де хабар бере өтелік.

Орта Азия өңірі мен бүгінгі Қазақстан аумағынан шығысқа қарай жылжыған хунгурлардан /қоңыр(ат)тардан/ Алтай-Саян таулы алқабында қалған артефактілік материалдық ескерткіштер: төбе-төбе болып үйіліп жатқан қалалар мен бекіністердің қираған орындарынан, қоныстық мекендерден, үнгірлердегі тұрақжайлардан, молалар мен обалардан табылған тұрмыстық заттар, зергерлік бұйымдар, еңбек құралдары, қару-жарақ түрлері, тасқа салынған суреттер, молалардағы жерлеу ерекшеліктері, құрбандық шалу және тасаттық беру тәсілдері олардың өмір-тіршілігінен, әдет-ғұрыптарынан, салт-санасынан, шаруашылық жүргізу, ел басқару, әскер жасақтау салттарынан, әлеуметтік-экономикалық жағдайларынан көп мағлұматтар берді.

Тарихтан хабардар адамдарға белгілі, әдетте, ежелгі мәдениет ескерткіштері шоғырланған аумақ, сол аумақта ең алғаш рет қазылған тұрақ атымен аталады. Осыған сай Алтай-Саян таулы аймағында ж.с.д VI-II-ші ғасырлардан қалған ежелгі мәдениет ескерткіштері шоғыры да солардың ішінен ең алғаш рет қазылған мұз басқан 5 оба жатқан жер – Алтайдағы үлкен Улаган өзеніндегі шатқал атымен – Пазырық мәдениеті деп аталған.

Ал, шындығында ежелгі хунгурлардан /қоңыр(ат)тардан/ қалған бұл мәдениет тұрақтары Алтай-Саян өңірінің барлық аймақтарында көрініс берді. Айталық, солардың ішіндегі ең көнесі ж.с.д. IX ғасырдың аяғы мен VI ғасырдың бірінші ширегі арасын қамтитын көне ескерткіштер Бий мәдениеті деп аталанады.

Десек те, кейінгі жылдары ресми тарихта, ежелгі хунгурлардан /қоңыр(ат)тардан/ қалған Пазырық мәдениетін де, және де осы өңірден табылған, бірақ басқалай аталатын көне мәдениет жұрнақтарын да ж.с.д. IX-II ғасырлар аралығында Таулы Алтайда өмір сүрген сақтардан қалған мәдениет ескерткіштері деп атау орнығып келеді. Өйткені, сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай осы өңірде өмір сүріп келе жатқан іш ғұз (сақ-скиф) тайпалары, атап айтқанда, динлиндер батыста Кузнецк Алатауынан шығыста Байқал көліне дейінгі жерлерді жайыла жастанып, тағар мәдени ошағын қалыптаған.

Ұйық мәдени ошағын қалдырған қюйшәлер (қыпшақтар) тайпасы жоғары Енесей (Тыба) мен Үлкен көлдер шүңгілін мекендеген. Қырғыздар солтүстік-батыс Монғолия (Хархис-нур көлінің оңтүстігінде) тұрғыланса, «плиткалы қабірлер» соққан шыңлилер /ежелгі Маң /Маннай, Маң(ғ)тай/ тайпасының Көгмен аталығының жұрттары/ Шығыс Монғолия мен Забайкальеде ғұмырланған. Ал, хуньюйлер /қоңыр(ат)тар/ Таулы Алтайдағы Пазырық мәдениетін жасаған. Сондықтан ежелгі бұл мәдениет үлгілерінің бәрін қалыптастырған іш ғұз (сақ-скиф) тайпалары болғандықтан әрі олар Таулы Алтайдың өзін қоса сол маңдағы ұлан-ғайыр кеңістікті мекендегендіктен Таулы Алтайдағы ерте дәуір мәдениетінің ерте сақ дәуірі мәдениеті деп жаңаша аталғаны өте орынды [12, 143].

Бий мәдениеті жұрнақтары Пазырық мәдениетіне қарағанда көп кейін, атап айтқанда, XX ғасырдың 90-жылдары ғана қазыла бастаған. Десек те оның қайсы бір ескерткіштері қазыла бастауларынан көп бұрын-ақ белгілі болатын. Әрі олардың бірнешеуі ежелгі замандарда-ақ қазылып, тоналған сыңайлы. Сонда да болса қазылған қабірлерден табылған заттар, адам және жылқы сүйектері Бий хунгурларының /қоңыр(ат)тарының/ тұрмыс- тіршіліктерінен тәп-тәуір айғақтық артефактілер жинақтауға мұрындық бола алды. Біріншіден, жерленгендердің басым көпшілігі әйел жыныстылар мен жылқылар. Әрі жерленген әйел жыныстылардың жасы бар-жоғы 20-50 жас аралығындағылар. Соған қарағанда ер адамдар көбіне көп жаугершілік жорықтарда жүріп, алыс жақтарда өлген. Немесе алыс атраптарға аң аулауға кетіп, сол жақтардан қайтпай қалған. Қазылған қабірлерден бірен-саран ғана қару-жарақтар табылған. Ал, бұл жергілікті халықтың көбіне көп жоғарыда көрсетілген аралықта бейбіт өмір сүргендігін білдіреді.

Сондай-ақ, зерттелген көне ескерткіштер кешендері отбасылық шаруашылықта, атап айтқанда, мал бағымы мен күтімінде еркектермен қатар әйел жыныстылар да айтарлықтай еңбектенгендіктерін айғақтап бере алады. Соған қарағанда, ер адамдар алыс жаугершілік жорықтарға аттанғанда мал бағымы мен қонысты күзету міндеттерін әйелдер атқарған секілді. Сонымен қатар, табылған айғақтық заттар: тұтыну ыдыстары, еңбек құралдары, қару-жарақ түрлері, құрал-саймандар, өлгендерді жерлеу тәсілдері, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып ерекшеліктері іш ғұздардың (сақ-скифтердің) белгілі бір тайпасы белгілі бір өңірде тұтаса, қанаттаса жинақы қоныс тепкендігін білдіреді. Киіз үйлер арба үстіне тігіліп, оларды ондаған өгіздер сүйреп бір жерден екінші жерге

жеткізіп отырған секілді. Ал, кейбір қабірлердің биік обаланып үйілуі, оларда ру басылары, немесе дилы отбасылары ақсақалдары жерленгіндігін білдіреді. Өйткені, ондай жандар рулық бірлікті нығайтуда немесе отбасылық берекелікті жандандыруда айтарлықтай рөлдер ойнаған.

Осының өзі ерте сақ дәуірінде-ақ хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ таптық жіктерге бөліне бастағандығын білдіреді. Мұны, сонымен қатар, биік тау етегіне тұрғызылған Ұйық қорғанындағы биік оба етіп үйілген мазарды қазу барысында да апанық байқадық. Мазар жан-жағынан 27 метр қашықтықта айнала қоршалған. Қабір басына биік бітіктас қондырылған. Оның бетіне бедірленіп ойып жазылған жазулар өшіп қалған. Қабір иесінің аяқ жағына бірнеше жылқы қоса жерленген. Қабір ішіне қойылған ыдыстар басқа, бірақ осы аймаққа жақын жерлерден қазылып алынған ж.с.д. VIII-VII ғасырларда қолданылған тұрмыстық заттарға тән немесе өте ұқсас. Қабірдің батысын ала 7, шығысын ала 13 «бұғы» бейнелері бедірленіп ойылған балбалдар бой көтерген. Соған қарағанда, тайпа билеушісі өзінен жоғары тұрған ешқандайда билеушіге тәуелденбей, өз жұртын өзі билеген сыңайлы. Оған оның жерленуінің патшаларды жерлеу дәстүріне сай «Қорған мәдениеті» («Курганская культура») дәстүрінде көрінгені де куәлік ете алады.

Келесі кезекте Таулы Алтайды мекендеген Хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ ж.с.д. VI-II ғасырларға тән Пазырық мәдениеті кезеңіндегі әлеуметтік-саяси құрылысының қандай болғандығын қарастыралық. Пазырықтық әлеуметтік кеңістікте ғұмырланған хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ төменнен жоғары қарай өрілген мүліктік-ауқаттылық, кәсібишілік және басқалай да өзгешіліктерін сөз етпестен бұрын жас және отбасылық ерекшеліктерін анықтап аламыз.

Зерттеу нәтижелеріне қарағанда, «пазырықтық қорғандар» мәдениеті дәуірінде хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ жас ерекшеліктері: балалық шақ, жігіттік шақ, кемелді кезең, қарттық жас болып 4 кезеңдік мерзімде толық көрінген. Мұндай мезгілдік көрсеткіштер еуразиялық құрлықтың барлық түкпір-түкпірінде осылайша көрініс берген. Осыған сай Таулы Алтайлық ерте сақ дәуіріне тән жыныстық пісіп-жетілу ж.с.д. VI-II ғасырлар аралығында балалар бойында 12-15 жас аралығында білінген.

Пазырылық мәдениеттік жерлеу рәсімдеріне қарағанда 15-17 жас аралығындағылардан жоғары жастардағы жерленгендерді жерлегенде олардың беліне қанжар байлап жерлеген. Қайсы біреулері қару-

жарақпен толық жерленген. Ал, жерленген әйелдер әдеттегідей бояну құралдарымен, әшекейлі бас киімдерімен, мойындарына, білектеріне таққан зергерлік бұйымдарымен жерленген. Еркектердің де, әйелдердің де белдері шығу тектерін, ру-тайпалық белгілерін білдіретін шайы орамалдармен буылған.

Ру-тайпалық құрылымдарда әйелдерге қарағанда ер адамдардың әлеуметтік мәртебелері жоғары саналған. Оны олар жерленген қабірлерде оларға тиесілі тұрмыстық заттардың мольнан қойылуынан байқауға болады. Сонымен қатар, пазырлық мәдениеттік жерлеу рәсімдері үйілген обалардың арасында отбасылық немесе рулық байланыстардың өте күшті сақталғандығын да білдіреді. Оған дәлелдеме ретінде қайсы бір пазырықтық қорғандардағы қабірлерде өзара туыстығы бар бірнеше отбасылардың бірге жерленгендігін мысалға келтіруге болады. Сонымен қатар, ері мен әйелі бірге жерленген қабірлер де бар. Мұндай қабірлер зираттардағы барлық қабірлердің жартысына таман жуығын құрайды.

Десек те, пазырлық мәдениет жұрнақтарын қалдырған Хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ отбасылық жағдаяттарына сипаттама беру өте қиын шаруа. Өйткені жазба түрде қалған деректік мағлұматтар жоқ десе де болады. Десек те бұл кемшілікті палеогенетикалық тәсілмен анықтауға болады. Айталық, қазақ археологтары Берелдегі № 11 қабірде бірге жерленген ер адам мен әйел жынысты жанның жастарын анықтауда молекулярлық генетиканың тәсілдерін пайдаланған. Нәтижесінде олар қабірге анасы мен баласының бірге жерленгенін анықтап білген. Әрі әйелдің жерленуі бірнеше жылдардан кейін орын алғанын да анықтай алған. Ал, ер адамның жасы 30-40 жас аралығында болғандығын молекулярлық генетика ап-анық етіп көрсетіп берген [15].

Жалпы Таулы Алтайды мекендеген хунгурларда /қоңыр(ат)тарда/ ағасы о дүниелік болып кеткенде жеңгесіне қайнысының үйленуі сол замандарда көрініс берген көрінеді. Бұл өзі бір жақсы дәстүр: ағасынан қалған бала-шаға жетімдік көрмей, ағайын-туысы арасында еркін, ойнап күліп, ер жетеді. Жоқшылық көрмейді.

Сонымен қатар, сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай көшпелі халықтардың арасында осы уақыттарға дейін үзілмей жалғасып келе жатқан қатаң тәртіп - он атаға дейін өзара руластарынан қыз алыспау, қосақ құрмау құқы (заң жүзінде бекітілген) хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ арасында да қатаң сақталған сынайлы. Ал, мұның өзі тайпа халқының дені сау, мығым, қуатты, ірі болып өсіп-өнуіне

ықпалын кәдімгідей тигізген. Қабірлерден қазып алынған адам сүйектері ірі болып келді. Соған қарағанда Таулы Алтай хунгурлары /қоңыр(ат)тары/ ірі денелі, мығым, нағыз далалық барыс секілді айбатты, келбетті адамдар болған сияқты. Олардың сом денелі, ірі болуларына Таулы Алтайдың таза ауасы, халықтың ауқаттылығы, ішім-жемінің молдығы да ықпал еткен секілді.

Таулы Алтайлық хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ негізінен мал бағымымен айналысқан. Қайсы біреулері қол өнері, етікшілік, ұсталық кәсіппен: темір, мыс, қола, қалайы, күміс, алтын ерітіп, өнер туындыларын жасаған, қару-жарақ соққан, шот, кетпен, күрек, балта, диірмен жасаған, тері илеген, киіз үй жасаған т.т. айналысқан. Десек те, Таулы Алтайды ж.с.д. IX-II ғасырлар аралығында мекендеген хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ VI-II ғасырлар аралығында Пазырық мәдениетін түзгенде тек осы мәдениетке тән, оны басқалардан бөліп алып көрсете алатын өзгешеліктерімен де ерекшеленген. Айталық, жерленген адамдардың барлығына дерлік ортақ көрініс: олардың белдеріне қанжар байлануы; әрқайсысына тиесілі мініс аттарының бірге жерленуі; көтерілген обалардың барлығы дерлік «қорған мәдениеті» стилінде көтерілген; зираттар мен қабірханалар, әдетте, олар мекендеген жерлерге жақын орналасқан; маң дала төсінде алыстан мұңдалап көзге түсетіндей етіліп, өте биік зәулім обалар болып тұрғызылған. Әсіресе, тайпа билеушілері мен абыздарға арнап көтерілген обалар, жәй адамдардың басына үйілген белгілерге қарағанда зәулімділігімен, үлкендігімен ерекшеленген.

Сонымен қатар, Ұйық, Қатан, Шибі тұрақтары қазылғанда хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ темір өңдеп, металл қорытумен де, ұсталықпен де кеңінен шұғылданғандығы байқалған. Сонымен қатар олар қыш құмыраларды да жасаған, су тарту үшін қыш құбырлар соғып, оны су айдау каналдары, немесе канализациялық құбырлар ретінде де пайдалана білген. Демек еуропацентршіл тарихшылардың көшпелілер тек мал бағумен айналысқан деп тон пішулері шылғи өтірік, жалған пайымдаулар. Олар тігіншілікпен де айналысып небір әдемі тон пішкен, әшекейлеп әйел киімдерін тіккен. Алғашқы болып түлкі, қасқыр, аю, арыстан, жолбарыс терілерінен жылы тон, камзол, малақай, бөрік тігіп киген. Ағаштан кейбір әсем қолөнер туындыларын жасаған. Мұндай ісмерлік қалыптары Таулы Алтайды мекендеген хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ бойында олар Пазырық мәдениетін қалыптастырмастан көп бұрын – ж.с.д. IX ғасырға тән Бий мәдениеті қалыптасқанға дейін-ақ көріне бастаған. Соған қарағанда хунгурлар

/қоңыр(ат)тар/ жоғарыда өзектелген кәсіп түрлерін көп бұрын, олар Орта Азия мен Қазақстан аумағынан шығысқа қарай жылжымастан бұрын-ақ меңгеріп, қажеттіліктерін өтеп жүргенге ұқсайды.

Таулы Алтайлық хунгурлар /қоңыр(ат)тар/ бейбіт өмір сүруге құштарлық танытумен қатар, жиі-жиі алыс аймақтарға жаугершілік жорықтар да жасап тұрған. Осыған сәйкес, жаугершілік жорықтарға шығу Таулы Алтай хунгурлары /қоңыр(ат)тары/ үшін де әдетті құбылыс саналған. Тайпа халқы түгелге жуық (әйелдерді де қоса) соғыс өнеріне жатық болған. Өйткені, жау қайдан келіп қалар деп үнемі сақтықта отыратын көшпелі халық үшін аттың есік алдында байлаулы тұруы, қылыш, найза, шоқпар, айбалта, садақтың киіз үй керегесінде ілулі болуы үйреншікті жағдай-тұғын. Оның үстіне олардың әскери ойындарға жаттығуы, өніп, өсіп келе жатқан жас ұрпақты соғыс өнеріне баулулары күнделікті іс болып саналатын. Өйткені мал бағумен көп болса оншақты-ақ адам айналысуға болады. Сонда қалғандары не істейді? Әрине, соғыс өнеріне жаттығады. Таулы Алтайлық хунгурларда /қоңыр(ат)тарда/ атты жасақтармен қатар жаяу әскерлерде болған көрінеді. Оған Уылдырық I тұрағы жанындағы қорымнан қазылып алынған жауынгерлер бойында бес қаруы түгел болғанымен, олардың мініс аттарысыз жерленгендіктері куәлік ете алады. Сонымен қатар, тарихи дерек көздеріне, соның ішінде Таулы Алтайды мекендеген хунгурларда /қоңыр(ат)тарда/, сондай-ақ олармен қатар Алтай-Саян тауларын жалғастырып жатқан Мұзтаудан (бүгінгі күндері орыстар Белуха тауы деп атамалап жүрген таудан) басталып, тарамдала барып Обқа құятын Катунь, Би, Шүй сарқырамалары маңын жайлап отырған Маң /Маннай, Маң(ғ) тай/ тайпасы да бірнеше мың «ат құлағында ойнаған ұрымтал және бес қаруын түгел асынған жауынгерлерді жасақтап шығара алатындай» жұрттары саны мол әрі өте бай дилы елдер болған [13-16].

Ж.с.д. VI мыңжылдықтың соңын ала Сыр бойының орта ағысы мен Арал теңізі атрабынан мал жайын күйттеп шығысқа қарай жылжыған хунгурлардың /қоңыр(ат)тардың/ бір тобы ж.с.д. 4 мыңжылдықтың бірінші ширегінде Таулы Алтай өңіріне жетіп, жоғарыдағы талдауларда өзектелгендей, бұл маңда 1000 жылға жуық уақыт тұрақтаған. Мал-жаны өсіп, ауқаттыланған. Өңір мал жайылымына тарлық ете бастаған соң олардың біршамасы ары, шығысқа қарай жылжыған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бейсенбайұлы Ж. *Арғы түріктер ақиқатының ізімен.*-Алматы: Қайнар, 2006.
2. Закиев М. *История татарского народа/ Этнические корни, формирование и развитие.*- М: Инсан, 2008.
3. Түркістан. *Халықаралық энциклопедия/* Бас ред.Ә.Нысанбаев, Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2000.
4. Аликов А.*Узбеки группы кунграт долины Зерафшан в XIX-начале XX- века.* - Самарканд: Самаркандский государственный университет, 2007.
5. *Сыр өңірі тарихы* (көне заманнан бүгінге дейін).- Алматы: Атамұра, 1998.
6. Ельницкий Л.А. *Скифия евразийских степей.*-Новосибирск, 2001.
7. Еремеев Д.К. *К семантике тюрской этнонимии /Этнонимы.* -М: 1970.-С. 133-141.
8. *Древнетюрский словарь.* -Л,1969.
9. Аджи М. *Тюрки и мир.*- М,2004.
10. Гейбуллаев Г. А. *К этногенезу азербайджанцев.* Т.1.-Баку,1991.
11. Салғараұлы Қ. *Ұлы дала.* -Астана: Фолиант, 2013.
12. Кзыласов Л.Р. *Городская цивилизация срединной и северной Азия.* -М, 2006.
13. Тишкин А.А. *Погребальные сооружения курганного могильника Бийке в Горном Алтае и культура населения, оставившего их // Погребальный обряд древних племен Алтая* Барнаул, 1996.-С. 20-54.
14. Дашковский П.К., Тишкин А.А. *Захоронение человека с конем как отражение некоторых сторон социально-экономической структуры населения Горного Алтая скифской эпохи // Социально-экономические структуры древних обществ Западной Сибири.* -Барнаул, 1997. -С.114-117.
15. Смашев З.С. Файзов К.Ш., Базарбаева Г.А. *Археологические памятники и палеопочвы Казахского Алтая.* -Алматы: Изд. Группа «Берел», 2001.
16. Кочеев В.А. *Некоторые вопросы военного дела и военного искусства древних кочевников горного Алтая скифского времени // Сибирь в панораме тысячелетий.* Т.1. Новосибирск, 1998.-С. 271-276.

(Жалғасы бар)

МҮХИТҚА ЖҮТЫЛҒАН МҮ
MU UNDER THE OCEAN

Қ. САЛҒАРАҰЛЫ*

Түйіндеме

Жер шарының жаратылуы мен ондағы құбылыстарға қатысты ежелден бері айтылып келе жатқан қазіргі түсініктегі мифтер де, аңыздар да, соларға негізделген түрлі ғылыми болжамдар мен тұжырымдамалар да баршылық. Мақалада автор бұдан сан мың жылдар бұрын із-түзсіз жоғалып кеткен Мү континенті мен оның ежелгі тұрғандарының кімдер екені жайлы зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектеріне ғылыми талдау жасайды.

Кілт сөздер: теория, Мү, Атлантида, материк, ғылыми болжам.

Summary

There are scientific forecasts and conclusions based on myths and legends according to creation of the planet Earth and the phenomena on it since ancient times. The article deals with continent called Mu, disappeared without any trace thousand years ago, also the author tries to analyze who were the aborigines of the continent and makes scientific analysis on the scientific investigations on it.

Key words: theory, Mu, Atlantis, mainland.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың алғашқы жартысында жоғалып кеткен континенттер жөніндегі пікір таласқа кәдімгідей жан бітіп, соның нәтижесінде жаңа атаулар пайда болып, із-түзсіз жоғалып кеткен континенттер жөніндегі түсініктер нақтылана бастаған-ды. Соның көбісі XX ғасырдың басында, дәлірек айтқанда 1914 жылы неміс геологы Альфред Вегенер ұсынған континенттердің бөлшектеніп ыдырауы (*дрейфа континентов*) теориясынан басталған тәрізді.

Бұл теория бойынша әуелде Жер бүгінгідей құрылықтарға бөлшектенбей тұтас бір материк болған. Оны «Пангея» деп атайды. Осы Пангея палеозой эрасында екі бөлікке бөлінген. Соның солтүстік бөлігіне А. Вегенер шартты түрде: «Лавразия»; ал оңтүстік бөлігіне: «Гондвана» деген ат береді. Содан геологиялық эра мезозой кезінде Лавразия Солтүстік Америка және Еуразияға бөлінеді де, ал Гондвана — Оңтүстік Америкаға, Африкаға, Австралияға, Антарктидаға және

* филология ғылымдарының кандидаты, Астана-Қазақстан.

Candidate of Philological sciences, Astana-Kazakhstan. e-mail: K.Salgara@mail.ru

Индияға бөлінеді. Осылайша бөлінген континенттер бір-бірінен алшақтап, әр тұсқа ыдырай бастайды. Арада сан мыңдаған жылдар өтіп, жағалауларын су шайып, түрлі өзгеріске ұшырағанына қарамастан, Оңтүстік Американың күнгей шығыс жағалауының Африканың батыс жағалауынан бөлінген орынының қалпын өзгеріссіз сақтап, бүгінге жетуі геология маманының айтқанының дұрыстығын көрер көзге қазір де дәлелдеп тұрғандай. Бұған географиялық картаға қараған кезкелген адам көз жеткізе алады. Осыған орай геология маманының осындай тоқтамға келіп, өз теориясын жариялауына, бәлкім, осы картадағы көзге ұрып тұрған дәлдік себепкер болды ма деген де ой келеді.

Қалай болғанда да, егер А. Вегенердің осы теориясы шындық болса, тұтас жердің бұлайша бөлінуі сұрапыл сұмдық сілкіністің, бүлдіруші орасан құдыретті бір күштің салдарынан болғаны анық. Қара жерді қақыратып жатқан мұндай аламантасыр орасан сапырылыстан кейін бұған дейін болған кейбір континент пен аралдардың із-түзсіз жоғалуы да, сондай-ақ бұрын жоқ континенттер мен аралдардың жаңадан пайда болуы да таңданарлық құбылыс болмаса керек. Қай кезде екенін нақты білмесек те, кәрі құрылық Му мен Атлантиданың пайда болуы осындай астан-кестен сұрапыл сапырылыстардың салдары екені анық. Айтпағымыз баршаға бірдей ұғынықты болуы үшін осы аттары аңызға айналған екі континенттің тағдырына қатысты жайларды енді олардың әрқайсысына жеке тоқтап, арнайы сөз еткеніміз жөн болар. Алғашқы сөзді кәрі құрылық Му жөніндегі мәліметтерден басталық.

XIX ғасырдың аяғында майяның көне жазуларының бір нұсқасын оқу арқылы «Му» деген континенттің болғанын біліп, оның атауын ғылыми айналымға алғаш енгізген Брассер де Бурбур деген ғалым екен. Ол майяның көне дереккөзі «Троан манускриптінен» («Троанский Манускрипт») орасан жер сілкінісі кезінде атқылаған вулканның Му елін жойып жібергені жөніндегі деректі табады. Кейін майялардың құпиясын ашуда көп еңбек сіңірген әйгілі зерттеуші әуесқой археолог Огюст Ле Плонжо осы Бурбурдың айтқандарының шындық екенін құптап, расында да майя қолжазбасында Му елінің күйреуі жөнінде жазылғанын айғақтайды. Өзі сол майя жазбасындағы дерекке сүйеніп, археологтар арасында алғашқылардың бірі болып, Юкатанның көне қаласының орынын қазып, табылған жазуы бар тас тақтайшалар арқылы майя жазуы мен египет иероглифінің арасындағы байланысты табуға күш салады. Осындай салыстыра зерттеу

нәтижесінде Ле Плонжо «Адамзат баласының Түпкіотаны (Прародина) - Му» деген өзіндік тұжырымға келеді және бұған дейін аңыз ретінде айтылып келген Атлантиданы осы Му континентінің бір нұсқасы, «екеуі бір континент» деген тұжырымға келеді. Көп ұзамай Британ армиясының полковнигі Джеймс Черчвард деген әуесқой зерттеуші өзінің ұзақ жылдарға созылған зерттеу жұмыстарының нәтижесіне сүйеніп, Му өркениетінің бұл өмірде болғанын жан-жақты дәлелдеп, «Жоғалған континент - Му» (*«Исчезнувший континент Му»*) атты еңбегін жариялайды. Мұнда ол да «Адамзат баласының Түпкіотаны - Му» деген тұжырымға келеді. Оның Ле Плонжодан айырмашылығы: ол «Му мен Атлантида бір емес, екеуі екі басқа континент» дегенді айтады және солай екенін өзі тапқан нақты айғақтармен дәлелдейді. Бұл ретте екеуінің қайсысының тұжырымы дұрыс дегенге келсек, өз басым Джеймс Черчвардтың осы саланың маманы еместігіне қарамастан, оның «Му мен Атлантида екеуі екі бөлек континент» деген тұжырымын тарихи шындық деп қабылдаймын.

Бұл арада, менің пайымдауымша, мәселе: олардың қайсысының қандай мамандық иесі екенінде, соған орай олардың қандай тұжырым жасағандарында да болмаса керек. Өйткені мәселенің түйінін шешу, түптеп келгенде, олардың өз тұжырымдарын қандай деректер негізінде жасағанына және сол пайдаланған дереккөзінің ақиқатты айғақтар шынайылығына тәуелді ғой. Өткеннің оқиғасын боямасыз баяндап, ақиқат тұрғысынан нақты мәлімет беретін сапалы дерек болса, сол арқылы жасалған тұжырым кім айтса да, өмір шындығынан алшақ кетпесі аян. Осы тұрғыдан келгенде, Джеймс Черчвард әскери адам болғанымен, ізденіс ауқымының кеңдігімен де, пайдаланған дереккөзінің сан алуандығымен де, көне символдарды өз мәнінде танып, оларды бір-бірімен салыстыра саралауымен де пікірлесі археолог Ле Плонжодан көш ілгері тұр. Сондықтан да оның ойы орнықты, тұжырымында ғылыми дәлдік бар, айтқандарына сендіре алады.

Ежелгі Му континенті. Джеймс Черчвардтың картасы.

Джеймс Черчвард - Му тарихымен айналысуды 1868 жылы Индияда әскери қызметте жүрген кезінде бастап, артынан қалған жарты ғасырға жуық ғұмырын соған біржола арнаған адам. Ол сол Индияда жүргенде үндінің ескі храмының бір монахымен танысып, сонымен жақын дос болады, ақырында бірте-бірте оның сүйікті шәкіртіне айналады. Ұстазын «риши» (*данагөй*) деп атайды. Ізденушінің талантына қарай оның бұл ұстазы майяның көне жазуын оқи алатын бүкіл үнді еліндегі үш-ақ адамның бірі болып шығады. Осындай ғұламаның көмегімен Черчвард медитация өнерін, астральдық проекцияны және индуизмнің киелі символдарын оқуды игереді. Бұл жөнінде Джеймс Черчвардтың өзі былай дейді:

«Он (риши) показал мне как следует решать загадку этих причудливых надписей, и преподал мне уроки, которые подготовили меня решению еще более сложных задач.

Более двух лет я прилежно изучал мертвый язык, который по мнению моего друга настоятеля, был изначальным языком человечества. Он сообщил мне, что в Индии осталось лишь два других настоятеля, понимающих этот язык. Основная трудность заключалась в том, что во многих на первый взгляд простых надписях таилось скрытое значение, предназначенное исключительно для Святых Братьев – накалей, - членов жреческого братства, которые уходили из Прародины в колонии, чтобы обучать их жителей сокровенным писаням и наукам» [1, 5-6].

Білікті ұстаздың тағылымы мен танымын бойына мүкіндігінше мол дарытқан Джеймс Черчвард Индиядан кейін Му өркениетіне қатысты деректер іздеп, Бирма мен Аризонаға, Оңтүстік теңіз бен Аляскаға, Австралия мен Мексикаға барады. Көне халықтар майялар мен ұйғырларды¹; геология мен көне діннің; грек әріптерінің символизмі мен свастиканың тарихын зерделеп, қазіргі әлемнің балама тарихын жазады. Жер шарының әр қиырынан табылған көне жазуы бар мындаған тақтайшалардағы символдарды салыстыра зерттеп, Му континентінің болғанынына және оның тұрғындарының өркениет биігіне көтерілгеніне көз жеткізеді. Сөйтіп бір кезде үнді храмынан табылған тас тақтайшадағы құпия жазуларды танып-білу арқылы

¹ Дж. Черчвардтың ұйғырларын тарихқа белгілі ұйғырлармен; ал сәл кейінірек айтылатын «Ұлы Ұйғыр империясын» х.э. кейінгі IX ғасырдың ортасында пайда болған «Ұйғыр қағанатымен» шатастырмау керек. Бұл туралы алда арнайы сөз болады. Қ.С.

жасаған «Адамзат баласының Түпкіотаны – Му» деген тұжырымын одан әрі дамытып, көптеген жаңа деректермен толықтырып, одан әрі нақтылай түседі. Ол туралы кітабының кіріспесінде Джеймс Черчвардтың өзі былайша еске алады:

«Я обнаружил, что цивилизации древних греков, халдеев, вавилонян, персов, египтян и индейцев возникли благодаря працивилизации, которые называлась Му.

Продолжив свои исследования, я выяснил, что этот исчезнувший континент располагался в Тихом океане и простирался от нынешних Гавайев примерно до островов Фиджи и Пасха, именно здесь была Прародина человека. Я узнал, что в этой прекрасной стране жил народ, колонизировавший всю Землю, и что этот изобильный край был уничтожен ужасными землетрясениями и погрузился в океан около 12 тысяч лет назад» [1, 7].

Осы айтылғандардың бәрі бос қиялдың жемісі емес, нақты дерекке негізделген өмір ақиқаты екенін дәлелдер айғақтарын Джеймс Черчвард төрт топқа бөледі. Оның біріншісі, өзін алғаш Му елінің тарихына қызықтырып, соны танып-білуге мұрындық болған, үнді храмынан табылған киелі тас тақтайшалар (*накальские таблички*). Онда Тынық мұхиттың тап ортасында Му құрылығының болғанынан бастап, адамзат баласының осы жерде жаратылғаны және орасан жер сілкісінің салдарынан кейін барлығының қалай талқаны шығып, отты құрдымға жұтылғаны түгел жазылған. Ең ғажабы, кейін Египет, Индия, Майя, Тибет елдерінен табылған басқа көне жазба деректері де осы үнді харамының тас тақтайшалары берген мәліметін бейне соның көшірмесіндей дәл қайталап, бір кезде гүлденген ғажайып өркениеттің дәуірлеп дүрсіп тұрған жерінде бұл күнде ол арада тек мұхит суының толқындарынан өзге көз тоқтатар түк те қалмағанын куәландырады.

Черчвард мырзаның Му құрылығының және онда айтулы өркениеттің болғандығын дәлелдеуде екінші ұсынар айғағы: Айодхьедегі храмның бас абызы Нараданың осы храмда сақталған көне жазуды оқып беріп отыруы нәтижесінде кеменгер ой иесі әрі тарихшы Вальмики жазған үнді халқының атақты эпосы – «Рамайна». Осында Вальмики **«бұл киелі жазудың шығыс жақтан, яғни Тынық мұхиттан Бирма арқылы үнді жеріне келгенін»** атап көрсетеді. Жоғарыда айтылған үнді храмының киелі тақтайшаларында жазылған әңгімелердің де, Вальмикидің жазғанының да шындық екенін қазіргі таңда Британ Музейінде сақтаулы тұрған, кезінде Юкатанда жазылған көне майя кітабы «Троан Манускрипти» одан әрі айқындап береді.

Бұлардың сырттында Му елінің болғандығы басқа да толып жатқан, мысалы, Египеттен, Грециядан, Орталық Америкадан, Мексикадан табылған көне құжаттар мен АҚШ-тың батыс штаттарындағы жартасқа жазылған жазулар да куәландырады екен.

Осылардың бәрін тізбелей келіп, зерттеушінің айтқандарының жаңсағы жоқ, шындық екеніне оқырман көзін жеткізе түсу мақсатында енді осы ескі құжаттардың кейбірінен қысқа-қысқа бірер үзінді келтіре кетелік. Сонда бәрі түсінікті болады ғой деп ойлаймыз.

«Троан Мунускрипті»:

«В год 6 Кан, в день 11 Мулук месяца Сак начались ужасные землетрясения, которые продолжались до 13 Чуэн без перерыва. Страна холмов земли - страна Му - была принесена в жертву. Дважды сдвинувшись с места, она исчезла в течение ночи, непрерывно сотрясаемая огнями из-под земли. Будучи сжатыми в глубине, они заставили землю приподняться и обрушиться несколько раз в разных местах. Наконец поверхность земля не выдержала, и десять стран [или племен] были разорваны и рассеяны. Они затонули вместе с 64 миллионами жителей за 8060 лет до того времени, когда пишется эта книга».

«Кортестің кодексі»:

«Своей сильной рукой Хомен заставил землю задрожать сразу после заката, и в течение ночи Му, страна холмов земли затонула.

«Му, жизнь воды (морей), было утоплена Хоменом за одну ночь».

«Обитель мертвой правительницы ныне безжизненна, она стала неподвижной после того, как дважды подпрыгнула на своих основаниях; царь глубин, пробивая себе путь вверх, встряхивал ее вверх и вниз, убил ее и утопил».

«Дважды Му подпрыгнула на своих основаниях; затем она была принесена в жертву огнем. Она разорвалось дико сотрясаемая землетрясениями. Ударив ее чародей, который приводит все в движение, словно кучу червей, принес ее в жертву в ту самую ночь».

«Лхаса жылнамасы»:

«Когда звезда Боль¹ упала туда, где сей час только небо и море, семь городов с золотыми воротами и прозрачными храмами² задрожали и закачались словно листва в бурю, и вот потоки огня и

¹ Боль – майялар түсінігінде «Жердің билеушісі» деген ұғымды білдіреді.

² «Прозрачные храмы» деген мәтінді аударушының қатесі болса керек. Өйткені бұл храмдар шыныдан, не басқа жылтыраған материалдан салынбаған (баспаның ескертуі.Қ.С.).

дыма поднялись от дворцов. Крики толп людей наполнили воздух. Они искали убежища в своих храмах и цитаделях, и священная мудрая Му поднялась и молвила им; разве я не предвещала всего этого? И мужчины, и женщины, украшенные драгоценными камнями и сверкающими одеяниями молили: «Му, спаси нас!», и Му ответила: «Все вы погибнете, со своими слугами и своими богатствами, и из вашего пепла восстанут новые народы. Если они позабудут, что лучший – не тот, кто берет, а тот, кто дает, их ожидает та же участь». Пламя и дым завершили слова Му, страна вместе с ее жители была разорвана на части и проглочена бездной»[1, 45-48].

Біреуі Индиядан, екіншісі Мексикадан, үшіншісі Африкадан, төртіншісі Тибеттен табылған, қайсысының қашан жазылғаны да белгісіз бірыңғай символдық таңбалардан құралған осынау тым көне құжаттардың бәрінің бірдей есте сақталмаған ескі заманда болған және ол туралы бұл күнде Тынық мұхиттың телегей суынан басқа орнында «мынау» деп көрсетер тұлдыр да қалмаған континенттің жағдайын осыншалықты дәл суреттеуі - бір кездерде Му континентінің шынында болғанының және оның сұрапыл жер сілкінісінің әлегінен жойылғанының бұлтартпас айғағы болса керек. Бұдан кейін Му континентінің болғанына күдіктенудің өзі артық сияқты. Бірақ осыған қарамастан, Джеймс Черчвард бұлардың сыртында үшінші, төртінші айғақ ретінде құлаған пирамидалар мен храмдардың қабырғаларынан табылған бірнеше жазуларды, бір кезде Му континенті болды деген аймақтың төңірегіндегі Пасхи, Мангана, Тонгатапу, Понапе секілді аралдарда сақталып қалған тастан салынған көне храмдардың қалдықтарын алға тартады. «Олардың қай-қайсысының да көрген жанның көз алдына Му дәуірін бірден алып келіп, бір кезде гүлденген өркениеттің болғанына куәлік бере алады» дейді. Мысалы, Юкатанның Үш-мал¹ қаласындағы жартылай құлаған храмның қабырғасына жазылған «біз келген «Батыстағы Жер» деген жазу мен Мехиконың оңтүстік батысындағы сақталған пирамидадағы «Батыс жердің» қалай жойылғаны туралы жазу - бір кезде мұхит түбіне кеткен Му өркениетіне сол сұрапыл сұмдықты өздері көріп, куә болғандардың арнайы орнатқан ескерткіші іспеттес. Мұндағы, яғни Юкатанның ежелгі тұрғындарының Му континентін «Батыстағы Жер» деп атауының өзі, байқап қарасаңыз, оның шынында да қазіргі Тынық мұхиттың суының астында жатқанына қосымша бір айғақ екенін де

¹ Үш-мал атауының да таза түрікше сөйлеп тұрғанына назар аударыңыз. Қ.С.

жарылап тұрғандай. Өйткені Оңтүстік Американың батысында тек Тынық мұхитының суы мен шашыранды бірер шағын аралдан басқа ешқандай құрылық жоғы баршаға аян.

Осы айтылғандардың сыртында Египеттен, Бирмадан, Индиядан, Япониядан, Қытайдан, Оңтүстік Теңіз аралдарынан, Орталық, Оңтүстік Америкадан, сондай-ақ солтүстікамерикалық үндістердің көптеген тайпаларынан табылған символикалық таңбалар мен белгілер қаншама, олардың көптігі сондай мың-мыңдап саналады. Тек археолог Уильям Нивеннің тапқан тақтайшаларының өзі 2500-ден асады екен. Осылардың бәрін оқу, салыстыра зерттеу Джеймс Черчвардқа Му континентінің нақты болмысын айқындауға мүмкіндік берген. Осы ретте ол былай дейді:

«Этот континент представлял собой огромную холмистую страну, простиравшуюся от Гавайев на севере до самой южной части океана - южная граница определялась линией, соединяющей острова Пасхи и Фиджи. Протяженность Му составляла; более 5000 миль с запада на восток и более 3000 миль с севера на юг. Континент состоял из трех отдельных массивов суши, отделен друг от друга узкими проливами или морями», - дей келіп, жоғалған құрылықтың тарамдана аққан өзендерін, тамылжыған табиғатын, жасыл жайлауларын сүйсіне суреттейді. Одан әрі мынандай деректер береді: *«Во всех направлениях, словно нити паутины, расходилась широкие «ровные дороги». Эти дороги были выложенные гладкими камнями, пригнанными друг к другу настолько плотно, что «трава не могла пробиться между ними»...*

«В то время (жители континента) 64 миллиона людей делились на «десять племен», или народов, каждый из которых отличался от остальных, хотя «все подчинялись общему правительству»...

«За много поколений до того люди избрали себе царя и добавили к его имени приставку Ра. Он стал верховным жрецом и императором по имени «Ра-Му». Сама империя называлась «Империей Солнца» [1, 31-34].

Жалпы жоғарыда келтірілген деректерді ой сүзгісінен өткізіп, өзара салыстыра зерделегенде олардың бір-бірінің мән-мазмұнын толықтырып қана қоймай, сонымен бірге бірі екіншісінің не жайында жазылғанының сырын ашып, жұмбағын шешуге мүмкіндік беретіні ғажап. Мысалы, жоғарыда айтылған, жер шарының бір-бірінен шалғай жатқан төрт нүктесінен, атап айтқанда: Индиядан, Африкадан, Мексикадан, Тибеттен табылған төрт көне құжаттың Му континенті

жайында беретін деректері болған оқиғаны көрген бір адамның айтқанының көшірмесіндей соншалықты бірдей болуы неліктен? Бұл сұраққа жауапты төрт құжатты жеке-жеке оқысаңыз таба алмайсыз. Ал оларды бір-бірімен салыстыра зерделесеңіз құпияны ашар кілт бірі болмаса екіншісінен табылып, мәселенің мәнісін біртіндеп түсіне бастайсыз. Сонсоң оны осы тақырыпты зерттеушілердің, атап айтқанда: Бурбур, Ле Плонжо мен Джеймс Черчвардтың тұжырымдарымен ұштастырсаңыз, тарихи шындық бірден айқындалып сала береді.

Айтқанымыз түсінікті болу үшін «Лхаса жылнамасындағы» «Троан Манускрипти» мен «Кортес кодексінде» жоқ мына жодарға назар салыңыз: *«И мужчины, и женщины... молили: «Му, спаси нас!», и Му ответила: «Все вы погибнете, со своими слугами и своими богатствами, и из вашего пепла восстанут новые народы. Если они позабудут, что лучший – не тот, кто берет, а тот, кто дает, их ожидает та же участь».* Жеке алғанда ештеме түсінбейсіз. Жер сілкініп, алып храмдар дауыл жұлқыған жапырақтардай қалтырап, дүние астан-кестен болып жатқанда жұрттың жалбарына жалынып: «құтқара гөр» деп жатқан Муы кім? Құдай ма? Олай дейін десең, Му құдайдың емес, континенттің аты еді ғой. Бұған жауап жоқ. Амалсыз екінші дерекке үңілуге тура келеді. Ол: *«За много поколений до того люди избрали себе царя и добавили к его имени приставку Ра. Он сталь верховным жрецом и императором по имени»Ра-Му».* Сама империя называлась «Империей Солнца», - дейді. Міне, сізге кілт. Жауап табылды. Муымыз Күн империясының, яғни Му құрылығының бас абызы әрі императоры екен. Осы арада Му елінің патшайымының қабірін тапқан зерттеуші Ле Плонжоның: «в гробнице Царицы Муу страны майя украшение из зеленого нефрита, названное им «Талисманом Царицы Муу», деген дерегін еске ала отырып, осының бәрін оның Юкатаннан тапқан жазуындағы: **«первосвященник Страны Му пророчествовал ее гибль, и некоторые, прислушавшись к предсказанию, покинул эти земли, отправились в колони и так спаслись»** деген дерекпен ұштастырыңыз. Сонда аталған төрт құжатты жазғандардың кімдер екені де және Америкаға барғандарының Му континентін неге «Батыстағы жер», ал Азияға келгендерінің неге «Шығыстағы жер» дегендерінің де мәні айқындалып шыға келеді. Сонымен бірге мұның және осының алдындағы тарауда айтылған «Ғаламдық Ағаштың» (Мировое Дерево) ұшар басын мекендегендердің билеушілері өздерін әрі құдай, әрі патша

санап, елдерін «Күн мемлекеті» («Дом Солнца»), өздерін «Күн тегі» («Сыновья Солнца») деп атаған көптеген халықтардың көне мифологиясында бар ортақ түсінікпен сабақтасып жатқанын да аңғару онша қиындық туғызбайды. Ал бұл өз тарапынан алғашқы адамдардың Жаратушы Ұлы Күштің барын сезініп, оның символы ретінде Күнге табынғанынан хабар береді. Бұдан кейін күнге табынатындардың «ас», айға табынғандардың «ман» халықтары екенін, тұтас бір құрылықтың астардың атымен «Азия» («Ас-ұя») аталғанын қоссаңыз біраз дүние өзара сабақтасып, бәрі біртіндеп анықтала бастайды.

Сонымен, есте жоқ ескі заманда Му континентінің болғанын және оның тұрғындарының өз дәуіріне сай гүлденген ғажайып өркениетке қол жеткізіп, жершарының басқа өңірін мекендеген елдердің бәрін отарына айналдырып, соларға әмірін жүргізіп, дүрсіп тұрған шағында сұрапыл жер сілкінісінің салдарынан отты құрдымға кетіп, ғайып болғанын анықтадық. Оның шындығында солай болғанына куәлік берер нақты да сенімді айғақтардың да баршылық екеніне және олардың сан алуандығына да көз жеткізгендей болдық. Егер біздің бұл айтқандарымыз талабы зор, талғамы мол оқырмандарымызға азшылық етіп, көңілдеріне әлде бір күдік үйірілтіп жатса, онда оларға Брассер де Бурбур, Уильям Нивен, Огюст Ле Плонжо, Игнатиус Донелли, Джеймс Черчвард секілді осы тақырыпты түбегейлі зерттеген ғалымдардың еңбектерін қарап шығуды ұсынар едік. Оларда біз айтпаған, айтып жеткізе алмаған талай қызықты деректер баршылық. Шындығына келсек, оның бәрін түгендеп жатуды мақсат та етпедік. Өйткені, біздің негізгі мақсатымыз, әңгіменің басында айтқандай, түріктетес халықтардың ғылым мойындатқандай кеше пайда болған жас халық емес, адамзат жаратылғаннан бері бар көне халық екенін нақты айғақтар арқылы жан-жақты дәлелдеу ғана. Сол мақсатпен ғылыми ортада соңғы ғасырларда ара-тұра сөз болғанымен, жалпы жұртшылыққа беймәлім, кейбір ізденушілер тарапынан «Адамзат баласының Түпкіотаны» деген тұжырымдар жасауға негіз болған «Му» деп аталатын континенттің ежелгі тұрғындарының да кімдер екенін анықтамақ болғанбыз. Ол үшін әуелі осы континенттің өзінің болған-болмағанына, ең алдымен, өзіміздің көз жеткізуіміз қажет еді. Сөйтіп, жоғарыда баяндалғандай, ол қажеттілікті де өтеп, Му континентінің бір кезде болғанының тарихи шындық екеніне өз көзімізді жеткізгендей болдық. Солай екеніне оқырмандарымызды да сендіре алдық қой деп ойлаймыз.

Енді бізге қалатыны: осы із-түзсіз жоғалып кеткен континенттің байырғы тұрғындарының кімдер болғанын айқындау ғана. Егер бәрі ойдағыдай болып, анықтай алсақ, онда солардың арасында түріктетес халықтардың ататегінің болған, болмағанын анықтаудың қазіргі жағдайда қиынға соқпайтынына да сенімді едік.

Міне, енді соның сәті түскендей. Осы арқылы ресми тарих ғылымының «түріктерді х. э. кейінгі VI ғасырда пайда болған жас халық» деп ғылымға енгізген тұжырымның жаңсақтығын жалғанға жариялап, бір түрік халықтарына ғана емес, бүкіл адамзат тарихына қандай қиянат жасалынып келгеніне жұртшылық назарын аудару мүмкіндігі туады деген үміттеміз! Сондықтан ендігі әңгіме арнасын осы мүдделі мақсатымызға қарай бұралық.

Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, Му континентіне қатысты деректерді зерделеген ғалымдар Му құрылығының байырғы тұрғындары дегенде солардың ішінен қазіргі бар екі халықтың атын атайды. Оның бірі – майялар (Ле Плонжо), екіншісі - ұйғырлар (Дж. Черчвард). Бұл арада, біздің пайымдауымызша, майялардың басы ашық, олардың тегінің қай халыққа жататынын көне тарихтан хабары бар қазіргі жұрттың бәрі біледі. Өйткені Еуропа мен Америка ғалымдарының соңғы бірнеше ғасыр бойы Американың ежелгі тұрғындары – үндістердің шыққан тегін анықтау жолында тынымсыз ізденіп келе жатқаны, сол ізденіс барысында бірнеше болжамдардың айтылғаны да баршаға мәлім. Айтары әртүрлі болғанымен, сол болжамдардың бәрінде Америка үндістерінің арғы түп аталарының жаңа құрылыққа Азиядан Беринг бұғазы арқылы өткендігіне талас болмайтын. XX ғасырдың аяғында генетика ғылымының соңғы жетістігі - ДНК (*дезоксирибонуклейн қышқылы*) тәсілі көмегімен молекулада жазылған адамзат баласының мұрагерлік ақпарат қазынасына еніп, жаратылыстың тылсым құпиясын ашуға мүмкіндік алғаннан кейін генетик ғалымдар осы мүмкіндікті пайдаланып, Америка үндістерінің шыққан тегіне қатысты проблеманы біржола шешу үшін жаңа зерттеу жұмысын Азияның Америкаға таяу бөлігі Қиыр Шығысты мекендеген халықтардың: эскимостардың, чукчалардың, коряктардың, нивхилардың, юкагирлердің, игансандардың, селькуптардың, кеттердің, эвенкилердің, удегейлердің ДНК-сын зерттеуді қолға алады. Алайда зерттеудің нәтижесі күткендегідей болмайды. Солтүстік және Оңтүстік Американың ежелгі аборигендерінде болатын мтДНК-ның негізгі төрт типі

(А,В,С,Д) бұл халықтардың өкілдерінің бірде-бірінен де түгелдей табылмайды, ең көп дегенінен – 3, ал қалғандарынан – 2, тіпті 1 ғана типі кездескен. Бұл нәтижеге сүйеніп, әрине, әлгі өкілдері зерттелген халықтардың ешқайсысын да америкалық үндістермен тектес, қандас деуге болмайтын еді. Сондықтан үндістердің арғы бабаларының шыққан тегін Азияның басқа жерінен, басқа халықтардан іздеуге тура келеді.

Бұдан кейін ғалымдар Шығыстың басқа халықтарының, атап айтқанда, **моңғолдардың, тибеттіктердің, қытайлықтардың, корейліктердің, вьетнамдықтардың тұқымқорын (генофондын) тексереді.** Нәтижесінде тибеттіктер мен қытайлықтардың (*Қытайдың солтүстігіндегілердің*) және моңғолдардың вьетнамдықтар мен корейлерге қарағанда тұқымтектік ерекшелігі барлығы анықталады. Жиынтық жиілігі 50 пайыздан төмен болғанымен, тибеттіктерден де, қытайлықтардан да, моңғолдардан да ДНК-ның «американдық» төрт типі (*А,В,С,Д*) түгелдей табылады. Осыған қарап, ғалымдар америкалық үндістердің ататегінің шыққан ежелгі отаны – Сібір емес, Маньчжурия немесе Монғолия деген қорытындыға келеді.

Бірақ зерттеу мұнымен тоқталмайды. Америка ғалымдарының зерттеу қорытындысымен танысқан Ресейдің Вавилов атындағы Жалпы генетика институтының И. А. Захаров бастаған генетик ғалымдары өз тараптарынан ізденіс жасап, тыба халқының тұқымқорын (генофондын) тексеруге арнайы экспедицияға шығады. Осы жолы экспедиция мүшелері тыбалықтармен қатар Байкал көлінің сыртындағы буряттардың да генофондын тексереді. Жан-жақты жүргізілген тыңғылықты зерттеудің қорытындысы күтпеген жаңалықты нәтижені көрсетеді. Екі халықтың да тұқымқорынан ДНК-ның «америкалық» 4 типі түгел табылып, олардың (*типтердің*) тыбалықтардағы жиілік жиынтығы, тіпті, рекодтық деңгейге, яғни 70-72 пайызға жетеді. Америкалық адам тегін зерттеу қоғамының съезіне ұсынылған И. Захаров тобының осы зерттеу нәтижесіне көп ұзамай бұларға қатыссыз өз беттерінше зерттеу жүргізген профессор В. П. Пузыревтің тобы да қол жеткізеді. Ал бұл бұған дейінгі зерттеудің қорытындысында жаңсақтықтың жоғының тағы бір айғағы еді. Сөйтіп мтДНК (*митохондриялды*) дерегі бойынша тыбалардың америндтермен (*америкалық үндістермен*) тектес болуы – генетиктердің алдына Орталық Азияның түріктетес басқа халықтарының да генофондын зерттеу қажеттілігін ұсынады. Осы қажеттілікті өтеу мақсатында Вавилов атындағы Жалпы генетика

институтының ғалымдары алтайлықтардың, хакастардың, шорлықтардың, сойоттардың генофондын анықтауға мүмкіндік беретін аса мол материал жинайды. Осыларды зерттеу нәтижесінде бұл халықтардың тұқымқорындағы мтДНК түзілісінде үндістерге тән А, В, С, Д түрлерінің түгелдей болуымен бірге алтайлықтарда тек еурпоидтарда болатын Х типінің де барлығы анықталған. Бұдан бұрын Х типі америкалық үндістердің ішінде, сирек те болса, америндтерден ғана кездескен болатын. **Ең ғажабы, компьютерлік талдау арқылы алтайлықтардағы мтДНК түзілісінің тегін қуалағанда, ондағы Х типі кейінгі қоспа емес, қазіргі еуропалықтар мен америкалық үндістерде (америндтерде) бар Х типінің түптегіндегі нұсқасынан да бұрын пайда болған ең ежелгі типіне жататыны анықталған.** Ал бұл үндістердің Азияны мекендеген түрік халықтарымен жаратылыс тегінің бірлігінің бұлтартпас айғағы еді. Осылардың бәрін таразылай келіп, ғалымдар Америка үндістерінің арғы түпкі тегінің шыққан жері енді Манчжурия да емес, Монғолия да емес, Байкал сырты мен Байкал бойы және Алтай-Саян аймағы деген тұжырымға келеді.

Бұл ғалымдардың осындай тұжырым жасағанда Му континентінің болғандығын және осы аталған халықтардың Америкаға да, Азияға да содан келу мүмкіндігін ескермегені бірден көрініп тұр. Өйткені олар есте жоқ ескі заманда із-түзсіз жоғалып кеткен бұл құрылықтың болғанынан бейхабар секілді. Бірақ, қалай болғанда да, бұл халықтардың, яғни америкалығының да, азиялығының да шыққан тегі бір, бәрі түріктөктес халықтар екені енді баршаға аян. Бұл жекелеген зерттеушінің пікірі емес, ғылым жетістігі анықтаған нақты тұжырым. Өзірге бұл тұжырымды теріске шығарар басқа деректі пікір айтылған жоқ. Бәлкім айтылмайтын да шығар. Сондықтан Американың тұрғылықты халықтарының бірі саналатын майяларды ғалымдардың «түріктөктес» деп танып, ғылыми айналымға енгізулері де осы тарихи шындықты мойындауларының айғағы болса керек. Сонымен бірге бұл XX ғасырдың басында Джеймс Черчвардтың: *«Любая надпись на севере полуострова Юкатан указывает на тот факт, что большая часть первых поселенцев состояла из монголоидов; возможно, в северных районах селились исключительно они. Однако со временем северные группы монголоидов приумножились и покорили всю Мексику и Центральную Америку»* дегенінің де шындық екенін айғақтай түседі. Мұндағы Черчвардтың «монголидтер» деп отырғандарының түріктер екеніне ешқандай күдік болмасқа керек. Себебі оның бұл еңбегі

жазылған кезде қазіргі «түріктекес» деп танылған халықтардың атауын да, тарихын да тарихшы емес Черчвард түгілі Еуропаның шығыстанушы ғалымдарының өздері де білмей, бәрі оларды «монголоидтар» деп атайтын. Моңғолдардың өзі түрік халықтарының бір бұтағы екенін олар кейінгі зерттеушілердің еңбегі арқылы енді-енді ғана біліп жатыр ғой.

Черчвардтың түрік халықтарының тарихынан мүлде хабарсыз екенін оның Му құрылығының байырғы тұрғындарының бірі деп өзі таныған «ұйғырлар» жөніндегі ой тұжырымдауынан да анық аңғаруға болады. Ол «Кәрі құрылық Му. Адамазаттың Түпкіотаны» атты еңбегінде Му құрылығының байырғы халықтары қатарында майялармен бірге «ұйғырлар да болды» дегенді айтады. Соған орай «уйгур» (ұйғыр) халқы әуелде Му империясының отары болғанымен, кейін айтарлықтай дамып, олар да үлкен империяға айналған дейді. Өзі тапқан мәліметтер бойынша Ұйғыр имериясының жер көлемінің деңгейін анықтап, оның картасын жасайды.

Нақтылық үшін картаға өзі түсінік береді. Енді соған назар аударалық:

«Уйгурская империя была главной колонией Му. В китайских легендах говорится о том, что уйгуры достигли вершин своей цивилизации около 17 000 лет назад.»

Могущество Уйгурской империи простиралось от Тихого океана через всю Центральную Азию вплоть до Западной Европы, далеко за Каспийское море. Это было еще до того, как Британские острова отделились от европейского континента.

Южная граница Уйгурской империи совпадала с северными границами Кохинхины, Бирмы, Индии и Персии - и было это еще до того, как поднялись Гималаи и другие азиатские горы. Империя включила в себя Сибирь, однако нет свидетельств, позволяющих предположить, насколько на север проходили ее границы. Развалины уйгурских городов были обнаружены в южных районах Сибири.

Со временем уйгуры достигли Европы и, как утверждает в чрезвычайно древних индийских текстах, освоили северное и западное побережья Каспийского моря; оттуда они продолжили свой путь до Центральной Европы в плоть до ее западной границы - Ирландии» [1, 90-92].

Черчвардтың кітабынан алынған бұл үзіндіні өз мәнінде түсіну үшін бұл арада оның қолданысындағы «ұйғыр» (уйгур) атауына арнайы тоқталған жөн сияқты. Қазіргі білімді оқырмандардың, біздің ескертуімізсіз-ақ «Черчвардтың уйгурларын» бүгінгі ресми тарихқа белгілі ұйғырлармен, ал оның «Уйгур империясын» х.э. кейінгі VIII - IX ғасырларда өмір сүрген Ұйғыр қағанатымен шатастыра қоймас деп білеміз. Сондықтан бұл жерде оған тоқталып жатпай-ақ бірден Джеймс Черчвардтың соншалықты көне халықтың атын кейінгі түріктердің бір тармағы – ұйғыр халқының атымен атауының себеп-салдарын сараптап көрелік.

Біздің пайымдауымызша, Черчвард ұйғыр мен майя халықтарының шыққан тегі ортақ, бір халық деп біледі. Оны археолог Уильям Нивен тапқан, бұдан 35-40 мың жыл өмір сүрген адамдар қалдырған тас тақтайшалардағы жазулар дерегіне сүйеніп айтқан оның мына ой толғамынан аңғаруға болады. Ол былай дейді: *«Эти таблички действуют две формы письменности: рисунки, составленные из символов, и сакральные надписи уйгуров-майя. Сакральный алфавит уйгуров-майя был создан на основе алфавита Прародины и включает себя множество совершенно не изменившихся букв этого «праалфавита».* Черчвардтың мұндағы «Прародина» деп отырғаны - Му континенті, «праалфавиті» - осы континентте пайда болған тұңғыш жазудың әріптері. Ал «уйгур-майясы» - осы алфавитті өмірге әкелген осы Му континентінің байырғы тұрғындары. Осы күнге дейін Орталық және Оңтүстік Америкадан табылған көне

тақтайшалардағы, храм қабырғаларындағы жазуларды жаңағы айтылған жазудың екі түрін де: символдардан құралған суреттер мен киелі (сакральді) әріптесін де зерттеушілердің бәрі бірауыздан майялардың еншісіне беріп келгені белгілі. «Майяның жазуы» деген ұғым ғылымға да еніп, орныққалы не заман. Сондай-ақ Черчвардқа дейін де, одан кейін де бұл жазуларға ол айтқан «ұйғырлардың» болмаса «ұйғыр-майялардың» ортақтастығы бар деген дерек еш жерден кездеспейді. Ендеше саналы өмірін Му континентінің тарихын зерттеуге арнаған, соған қатысты өз заманында табылған деректердің бәрін зерде сүзгісінен өткізіп, арнайы зерттеу еңбегін жазған Черчвардтың майя атауына ұйғыр (*уйгур*) атауын тіркеуіне не себеп?. Ең ғажабы, оның «Исчезнувший континент Му» атты алғашқы кітабы жарық көрген 1926 жылдан бері бір ғасыр уақыт өтсе де, не тарихшылардың, не елтанушылардың (*этнологтардың*), не тілшілердің (*лингвисттердің*), ең болмаса біреуінің «черчвард ұйғыры» жөнінде жақ ашпаулары қалай? Әлде жаңа заманның бір халқының халықтық атауының (*этнонимінің*) адам баласының жадынан өшіріліп кеткен ескі заманда да бар болуы ғалымдар тарапынан назар аударарлық жаңалық емес пе?

Бірінен бірі туындап жатқан бұл сауалдардың жауабы, түптеп келгенде, біз үнемі айтып келе жатқан бір-ақ мәселеге: әлем халықтарының бастау тарихының тек еуропалық таным-түсінік негізінде ғана жазылуына; соның салдарынан еуропалық таным-түсінікпен үйлесетіндерді «мәдениетті», «өркениетті», ал үйлеспейтіндерді «жабайылар», «тағылар» деп, бір адамзат баласын екіге бөліп тастауына келіп тіреледі. Осы «тарихи таным» негізінде кейін «мәдениетті», «өркениетті» делінген халықтардың тарихы жан-жақты зерттеліп, кімнің қайдан шыққаны, қайда барғаны жүйелі баяндалып, бүгінгі күнге жеткізілді. Ал «жабайы», «тағы» делінген халықтардың тарихы ғалымдар тарапынан арнайы зерттеу нысанына айналмай, назардан тыс қалды. Олар туралы бар болғаны жаңағы «мәдениетті» «өркениетті» делінген халықтардың кейбір өкілдерінің кезінде соларға қатысты жазып қалдырған сыңаржақ көзқарастарын білдіретін жазбалары (*олардың көбі және мәдениеттілер мен жайбайылардың соғысы жайында. Қ.С.*) негізінде үзік-үзік оқиғаларды арқау еткен, бір-бірімен сабақтастығы, табиғи жалғастығы жоқ құранды «тарих» жазылды. Ол тарихта «түрік» деген атау да, «түрік халықтары» деген ұғым да болған емес. Тек ХІХ ғасырдың аяғында, жоғарыда айтқанымыздай, Орхон, Енесей (*Ене-сай*)

дариялары бойынан табылған жазуларды оқудың кілті табылып, кейін осы «таскітаптардың» берген деректері арқылы әлем тарихшылары сонау орта ғасырда Шығыста «Түрік» дейтін бір халықтың өмір сүргенін және олардың өздеріне тән гүлденген өркениетті мемлекеті, төл жазулары болғанын білгеннен соң ғана оларды жабыла зерттеуге кірісті. Бірақ қанша тырысқандарымен бастау тарихы зерттелмеген беймәлім халықтың қайдан пайда болғанын сараптап, басын ашып бере алмады. Соған байланысты ақырында ресми тарих ғылымында «түрік халқы х.э. кейінгі VI ғасырда ғана пайда болған халық» деген «ғылыми» тұжырым пайда болды.

Міне, ғылымдағы жалпы жағдай осындай болғандықтан, Му континетінің тарихына қатысты дерек іздеп, әлемнің көне храмдарының бірінен екіншісіне шапқылап жүрген, өзі тарихшы да емес, Джеймс Черчвардтың ол кезде бұл жаңалықтарды естіді деген күннің өзінде, одан нақты бірдеме білуі мүмкін емес еді. Сондықтан оның аталған еңбегін жазған кезде бұл өмірде «түрік» деген халықтың болғанынан мүлде хабарсыз екені анық. Бұл ретте оның бар білетіні өзі Қытайға барғанда оқыған ұйғыр халқының тарихы ғана!. Ол, тіпті, ұйғырлардың түріктестес халықтарға жататынын да, басқаша айтқанда, «Түрік» атты алып байтеректің көп бұтағының бірі ғана екенін де білмейді. Сондықтан да ол Му континенті сұрапыл табиғат апатынан мұхит суының астына кеткенде, содан аман қалғандарының Азияға келгендерінің тұрақтаған жері деп көне құжаттарда (*Үндінің көне харамынан табылған накаль тақтайшалары. Қ.С.*) көрсетілген аймақтың тарихтан өзі оқыған Ұйғыр қағанатының жері екенін біліп, ұйғырларды Му континентінің апатынан кейін ауып келген майялардың қазіргі ұрпағы деп таныған секілді¹. Осы түсінікпен ол Му континентінен келіп Азияға бауыр басқан майяларды басқа майялардан ерекшелеу үшін «ұйғыр-майя» атауын қолданған болуы керек. Әйтеуір оның майялардың да, ұйғырлардың да түріктестес халықтардан екенін білмегені шындық. Ол түгілі майя халқының түріктестес халықтар екенін біздің өзіміз, онда да ДНК-ның көмегімен, енді-енді ғана біліп, мойындап жатырмыз ғой². Қалай

¹ Джеймс Черчвардтың мұнысы көнеқытайлықтардың өздерінің солтүстігіндегі түріктестес «ди» халқын білмей, оларды өздері бұрыннан білетін «жундар» секілді жұрт деп көрсету үшін «жун-ди» деп атағаны тәрізді. Қ.С.

² Бұған дейінгі майяларды лингвист ғалымдардың «түріктілдес» халықтар деген тұжырымдарын ғылым мойындаған емес. Қ.С.

дегенде де, Джеймс Черчвардтың өзінің саналы ғұмырын арнаған зерттеу еңбегімен ресми тарих ескерусіз қалдырған түрік халқының көне тарихының бір үлкен тарауын Тынық мұхиттың тұңғиығынан суырып алып, сол арқылы олардың осыдан шамамен 50 000 жыл бұдан да болғанының, адамзат тарихындағы ең көне халықтардың бірі екенін әлемге әйгілеп бергені ақиқат. Сол ақиқаттың қосымша дәлелі ретінде енді осы Джеймс Черчвардтың оқуындағы Күн Империясы Мудың Патша Қалқаны эмблемасының символдық таңбаларының мән-мағынасын саралап көрсете кетелік. Мынау сол эмблема:

Патша қалқанының эмблемасы

Күн Ипериясы Мудың Патша Қалқаны эмблемасының әр штрихы өз алдына жеке мағынаға ие. Оны Черчвард былайша сөйлетеді:

А) Қалқанның (Щиттің) сыртқы қалпындағы әдеттегі М әріпі Мудың киелі алфавитінің бір белгісі болып саналады. Бұл әріп Му елінің символы, мәтінде қолданылғанда «му» деп оқылады.

Б) Бұл иероглиф Патша Қалқанының негізгі элементі болып табылады, «Улуумил» деп оқылады. Черчвард мұны «Империя» деп аударыпты. «Улу- ум- ил» түрік халықтарының, оның ішінде қазақ тілінде ешқандай аудармасыз-ақ осы күйінде де түсінікті. Мұндағы «улу» түріктің «ұлы» деген сөзі, оған тәуелділік жалғауы «ум» («ым») жалғанып, «ил» (ел) атауының мәртебесін көтеріп тұр. Сонда «улуумил» «Ұлының ұлысы - ел», басқаша айтқанда «Ұлығ тұтарым ел» деген мағынаны береді. Ал «ы» дыбысының «у»-ға өзгертілуі түркілік біраз дыбыстарды нақты өз дыбысталуында бере алмайтындықтан, оларды өз мүмкіндіктеріне қарай осылай өзгерту бүкіл еуропалықтардың қалыптасқан дәстүрлі тірлігі. Ағылшын Черчвард та солардың бірі.

С) «Күн» дегенді білдіретін бұл дөңгелек таңба «Күн империясы» ұғымын білдіруге қызмет ететін қосымша иероглиф. Егер оған қалқанның қалыбын кигізсек, «Му, Күн Империясы» деген ұғым шығады. Ретіне қарай айта кетелік осы «Күн Империясын» «Кортестің кодексінде» «Күй елі», «Күй жері» деп атайды. Майялардың тілінде «Күй елі», «Күй жері» деген ұғым «Майялардың Құдай-Анасы туған жер» дегенді білдіреді екен. Көне түріктерде «күй» жұмақ жер, қазіргі қазақ тілінде «байлықты», «баршылықты» (*күйі жақсы*) және домбырада, қобызда сөз қоспай орындалатын жанға жайлы сазды әуенді «күй» дейді. Ойласуға болатын секілді.

Г) «Күн» дегенді білдіретін дөңгелек таңбасынан тараған сегіз сәуле дүниенің сегіз жағын көрсетеді. Ал бұл «Күн империясы бүкіл әлемді билейді» деген ұғымды танытады.

Д) Сәулелерді қоршаған сыртқы дөңгелек әлемнің символы болып табылады. Бұл арада ол тұтас жер шарын көрсетеді.

Көріп отырғанымыздай, осы бір шағын эмблеманың өзі қираған храмдардың үйіндісінен табылған әр суреттің, әр символдың, әр әріптің, әр таңбаның, тіпті, қосымша сызықтардың ешқайсысының сәндік үшін жасалған ою-өрнек еместігін, олардың әрқайсысының көре білер көз, оқи білер білім, талдап, таразылай білер таным болса, естен өшірілген ескі заманның ұмытылған тарихын қайта жаңғыртып, нақты деректер береріне айғақ болғандай. Мұның солай екенін жоғарыда аты аталған зерттеушілер өз еңбектерімен дәлелдеп те отыр. Солардың көз майын тауысқан тындырымды еңбектерінің арқасында біз бүгін бұдан сан мың жылдар бұрын із-түзсіз жоғалып кеткен Му континенті мен оның ежелгі тұрғандарының кімдер екенін танып-білуге мүмкіндік алып отырмыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Черчвард Дж. *Древний континент Му. Прародина человечества*. М. 2012.

(Жалғасы. Басы өткен санда)

ӨОЖ 958.4

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ОЙЛАР POLITICAL AND LEGAL IDEAS DURING KAZAKH KHANATE ERA

Ш. ЕРГӨБЕК*

Түйіндеме

Мақалада Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар күрделі трансформациялық процестерден өтіп, Қазақ хандығының тәуелсіз ел ретінде құрылуына, күшеюіне, әлсіреуіне ықпал еткен күш екендігі айқындалған. Қазақ хандығының құрылу кезеңінен бастап, хандықтың дәстүрлі институттарының жойылуына дейінгі кезенді зерттей келе бұл жүйенің өзгеруінің өзіндік ерекшеліктері бар, кемелденген, айтарлықтай тұрақты нормативті базасы бар қуатты мемлекеттік құрылым ретінде қарастыруға толық негіз бар екені анықталған.

Кілт сөздер: трансформация, институт, реформа, билік институттары, саяси-құқықтық ойлар.

Summary

The article considers the political and legal ideas, during the era of Kazakh khanate, those have passed difficult transformational process - is the power that influenced the creation of Kazakh khanate as independent state, its strengthening and weakening. Studying the period since the formation of the Kazakh Khanate till the disappearance of traditional institutions, it became clear, that changes in the system are of unique features. There are some reasons to consider that Khanate was developed and powerful state structure, having a stable regulatory framework.

Key words: transformation, institution, reform, government institutions, political and legal ideas.

Ғасырлар бойы қалыптасып, дамыған мемлекеттік организмнің заман талабына сай тез трансформацияға ұшырап отыруы мемлекеттік институттардың жоғары тиімділігін көрсетіп, икемді табиғатын айқындайды. Қазақ хандығының құрылу кезеңінен бастап, хандықтың дәстүрлі институттарының жойылуына дейінгі кезенді зерттей келе бұл жүйенің өзгеруінің өзіндік ерекшеліктері бар, кемелденген, айтарлықтай тұрақты нормативті базасы бар қуатты мемлекеттік құрылым ретінде қарастыруға толық негіз бар екенін анықтадық. Билер соты мемлекет пен қоғамды жаңа заман талаптарына икемдеу функциясын жүзеге асыратын маңызды институт болып қалыптасты.

* Заң ғылымдарының кандидаты, Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Аккредитация, рейтинг және сапаны басқару орталығының директоры, Алматы-Қазақстан. Candidate of legal sciences, Kazakh National University of the name Al-Farabi, director of the Center for Accreditation, Rankings and Quality Assurance, Almaty-Kazakhstan. E-mail: Shyngys.Ergobek@kaznu.kz

«Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Өз Тәуке ханның «Күлтөбенің басында күнде кеңес» болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ» [1, 72].

Түркі мемлекетінің дәстүрін жалғастырушы Қазақ хандығының билік институттарына деген көзқарас еуропалық түсініктен бөлек болуы заңды. Түркі елдеріндегі мемлекет философиясы, құқық философиясы, қоғамдық процестердің дамуының өзінің философиясы бар екендігінің айқын көрсеткіші. Сондай-ақ Қазақстандағы ең іргелі ықпалды саяси құрылымдардың бірі болған Шыңғыс хан империясының ықпалы да сезіледі. «Осуществление функций казахской государственности регулировалось развернутой системой правовых норм, среди которых преобладали нормы обычного права. Им была свойственна большая преемственность от норм предшествующих этапов развития: они многое восприняли и унаследовали от кодифицированного сборника норм обычного права «Яса» Чингизхана, но учли также особенности послемонгольской эпохи» [2, 213].

Ал Шыңғыс хан дәуірі туралы еңбегінде профессор А. Ювалы: «Монғол империясында үстем етуші монғолдар болғанына қарамастан халқының, әскерлерінің, әсіресе, басқарушылардың басым көпшілігін түркі тектес халықтар құрайтын монғол империясының тағы бір ерекшелігі – мемлекеттің басқару құрылымы, яғни, ұйымдарының көпшілігі түрік мемлекеті дәстүрімен түсіндіріледі. ... Шыңғыс хан құрған осы мемлекет басқару, әскери және мәдени жүйесі тұрғысынан өзінен бұрын Түркістанда құрылған түрік мемлекеттерінің жалғасы сияқты болып көрінеді. Осы ерекшелігіне сәйкес бұл мемлекетті түрік-монғол империясы деп атауға болады» [3, 29], - деп тұжырым жасайды.

Батыс мемлекеттеріне қарағанда Қазақ хандығындағы құқық пен мемлекеттің әлдеқайда гуманистік сипатта болғандығын да аңғару қиын емес. Қазақ хандығындағы қоғамдық өзара көмек институттарының кемелденген жүйесінің болуы мемлекет пен қоғамның жеке адамға деген көзқарасын ашады. Адамның қоғам тарапынан орталық орынға ие болуы батыс мемлекеттерінде тек

Ш.Ергөбек. Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар.

буржуазиялық революциялардан кейін орын алғандығы белгілі. Саяси-құқықтық ойдың да өз кезегінде осы қатынастарды кемелдендіруінде болды. Мемлекеттік реформалардың да негізгі мақсаты адам мен қауым өмірін барынша жеңілдетуден туындады.

Шаруашылық жүйелердің дамуы мен қоғамдық қатынастардың күрделенуі қоғам тарапынан мемлекеттік институттардың үнемі кемелденіп отыруын талап етті.

Мемлекеттік институттардың өзгеріске ұшырап отыруы терең саяси процестермен де тұспа-тұс келетіндігі белгілі. Қазақ қоғамы да мұндай факторлардан алыс тұра алмады. Әрбір саяси-құқықтық реформадан кейін туындайтын кішкене саяси дағдарыс мемлекеттің өзгерістерге бейімділігін айқындауда өте маңызды рөл атқарады. «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Тәуке ханның «Жеті жарғысы» секілді нормативтік құқықтық актілердің нәтижесінде болып отырған дағдарыстар Қазақ хандығының аз уақыт әлсіреп, кейін қуаты қайта қалпына келетіндігін байқатады. Бұл жағдайда мемлекеттік организмнің жаңа реформаларды қабылдаудағы аурушандығы Қазақ хандығы тарапынан саяси тәуелсіздіктің жойылуына да алып келді.

Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлардың қалыптасуы мен дамуы қазақ халқының кемелді құқықтық және мемлекеттік жүйесі бар, айбынды мемлекет болғандығының бір дәлелі! Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлардың дамуын зерттеуде біз сол уақыт шеңберінде жүзеге асқан мемлекеттік, құқықтық реформаларға тоқталдық. Билеушінің саяси ойлары оның саясатынан көрініс табатындықтан, ішкі, сыртқы реформалар негізгі қайнар көздің бірі ретінде қолданылды. «Казахская государственность выполняла систему внутренних и внешних функций, в которых находили отражение ее сущность, а так же конкретные задачи, стоявшие перед ней на каждом этапе общественного развития. Отдать явное предпочтение внутренним или внешним функциям государства было трудно, ибо в зависимости от менявшейся обстановки и условий приоритетными становились то первые, то вторые» [2, 212].

Әр кезеңнің өзіне тән ерекшеліктері мен проблемалары болуына орай құқықтық механизмдер мен институттардың алдына да ерекше талаптар қойылды. Сондықтан белгілі реформалардың қажеттілігін түсіндірмес бұрын, сол уақыттағы жағдайға көз жүгірту қажет. Демек, билеушінің саяси-құқықтық ойларының қалыптасуына ерекше ықпал еткен фактор - сол кезеңде қалыптасқан жағдай. Оның үстіне тарихи

Ш.Ергөбек. Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар.

қалыптасқан жағдайды айқындап алмай, орын алған құқықтық реформаларды түсіну, ажырата талдау қиын. Біз зерттеу барысында, тек мемлекет пен құқықтың тарихын ғана негізге алып қоймай, саяси-құқықтық ілімдер тарихының ерекшелігін ескеруге тырыстық. «В отличие от предметов юридических наук, изучающих историю государства и права, предметом истории политических и правовых учений являются не сами исторически возникающие и развивающиеся политико-правовые учреждения и институты, а соответствующие формы их теоретического познания. Вместе с тем очевидны взаимосвязь и взаимовлияние истории политико-правовых идей и учений, с одной стороны, и истории государственно-правовых форм, учреждений, институтов – с другой. Без знания истории государства и права так же невозможно уяснить конкретное содержание соответствующих политико-правовых теорий, как и без соответствующих теоретических положений и концепций невозможно научно осветить исторический развивающуюся политико-правовую реальность» [4, 3-4].

Ескерілетін тағы да бір маңызды жәйт - қоғамдық қатынастар мен құқықтық мәдениеттің ерекшеліктері. Көшпелі мал шаруашылығы өркендеген Қазақ хандығының саяси және құқықтық институттарының өзіндік ерекшеліктері бар. Сондықтан мемлекет пен құқықтық жүйені зерттеуде бір типті әдіс қолдану дұрыс нәтижелерге әкеле қоймасы анық. Қазақ хандығына тән атрибуттар басқа мемлекеттерде болмады, ал ол мемлекеттерге тән ерекшеліктер Қазақ хандығында орын алмады. Алайда, бұл Қазақстан территориясында мемлекет болмаған деген пікірге әкелмесі хақ. Әйтпесе, Ресей секілді қуатты мемлекеттің Орта Азияға экспансиясын көптеген жылдарға шегеріп, Қазақстан секілді кең геостратегиялық аймақты тәуелсіз күш ретінде ұйымдастырған кім? Бұрын да қуатты мемлекеттердің бірі болып табылған түркі мемлекеттерінің ізбасары ретінде сол қоғам мен мемлекетке тән, саяси-құқықтық ой мен жүйенің болуы Қазақ хандығының ерекшелігін түсіндіреді. «Термин «кочевая государственность» или «кочевое государство» являются весьма расплывчатыми и неопределенными. Строго говоря, кочевыми государствами должны именоваться лишь такие независимые образования, достигшие соответствующего эволюционного уровня и обладающие соответствующей политической организацией, в которых большинство населения составляют номады, разделенные на господствующие и подчиненные классы» [5, 362].

Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлардың дәл сол кезеңдегі батыс мемлекеттерінде орын алған ойлардан күрделі болуы мемлекет алдында туындаған қиын шарттарды айқындап берсе керек. Өзіндік қайнар көзі мен дәстүрі бар жыраулар институтының, шешендігімен танылатын билер институтының болуы даладағы саяси-құқықтық ойдың ерекшелігін айқындайды! Бұл терең мәдени саяси жол Қазақ хандығын үлкен шыңдарға жетелеп дала философиясының керемет үлгілерін шығаруға ықпал етті. Сонау XV ғасырдың басында өмір сүрген Асан қайғының «Жерұйық» туралы ойлары Томас Мордың утопиялық идеяларынан қай жері кем? Асан қайғының «Жерұйығы» Утопияның далалық керемет көрінісі емес пе? Осындай параллельдерді Махамбет пен Жан Боденнің ойларының ұштасуынан, Бұқар жырау мен батыс монархистері көзқарас үйлесімінен табуға болады. Мұнда тек дала мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері орын алғандығын көреміз. Махамбет пен Ұлы Француз буржуазиялық революциясының арасындағы байланыс қазақ қоғамындағы оппозициялық дәстүрлердің хандық дәуірдегі шырқау шегі. Ал, «дала Цицероны» Сырым Датұлының ойлары ше? Бұл түрікшілдік идеясының қарсылық күш ретінде тұңғыш пайдаланылуы болатын. Бұл идея тіпті XX ғасырдың басында қазақ идеологиясының негізі болған пантюркизм идеясының түп қайнар көзі, өзегі емес пе?! Қазақ тарихына жаңадан зер салып, қарар болсақ дала философиясының терең мәнін байқау қиын емес.

Мұндай ойлар халықаралық құқық төңірегінде де болды. Қазақ хандығының шет елмен қатынастар тәжірибесі мен билер төрелігіне жүгінсек хандықтың, озық халықаралық құқық принциптеріне негізделген қатынастар құрғандығын байқаймыз. Яғни, Қазақ хандығының шет елдермен жасаған қарым-қатынастардағы озық принциптер – құқықтық мәдениеттің жоғары көрсеткіші.

Қазақ қоғамындағы құқықты қалыптастырушы негізгі қайнар көздер өз заманы үшін көш ілгері құқықты қалыптастырды. «Құқықты қалыптастырудың үш жолы бар: 1) нормативтік актілер; 2) үлгі істер (прецедент); 3) құқықтық әдеттер. Өз кезегінде қазақ мемлекеттілігінің құқығы осы үш жолмен қалыптасқан. Оған дәлел «Қасым ханның қасқа жолы» (XV ғ.), «Есім ханның ескі жолы» (XV ғ.), Тәуке ханның «Жеті жарғысы» (XVIII ғ.). Сонымен қатар қазақ қоғамында билердің үлгі шешімдері де қазақтың ұлттық құқықтық әдеттерін дамытқан. Қиыннан қиыстырып тапқан билердің шешімдері ұқсас істерді қарағанда күші бар құқықтық норма ретінде пайдаланылған. XIX ғасырда билер съезінде қабылданған ережелерде құқықтық нормалар

Ш.Ергөбек. Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар.

жазылып, нормативтік актілер ретінде пайдаланылған. Солармен қатар қазақ қоғамында ежелден қалыптасқан құқықтық әдеттер де қоғамдық қатынастардың реттеушісі болып отырған» [6, 71].

Қазақ хандығының құрылу кезеңіндегі саяси-құқықтық ой-пікірлердің ерекшеліктері мен даму тенденцияларын біз әрідегі түрік халықтары бірлігі - терең түрікшілдік идеясының жалғасы ретінде түсіндіруге тырыстық. Қазақ хандығының тұңғыш билеушілері Керей мен Жәнібек хандардың саяси-құқықтық ойлары мен мемлекеттік институттарды қалыптастырудағы принциптері түркі мемлекеттерінің дәстүріне негізделді. Хандықтың билік институттары мен құқықтық жүйесін қалыптастыруда Қазақ хандығының тұңғыш билеушілерінің еңбегі зор.

Қазақ хандығының күшейіп, мемлекет ретінде кемелденуі, ішкі қатынастарда бұрын-соңды болмаған заң шығармашылығымен ерекшеленеді. Қазақ хандарының жаугершілік саясаты, шаруашылықтың өркендеуі жаңа нормативті базаны қалыптастыру қажеттілігін тудырды. Өйткені «Құқықтың дамуы – адам қоғамының дұрыс өмір сүруінің негізгі объективті заңдылықтарының бірі, әлеуметтік нормалардың қалыптасып, қоғамдық қарым-қатынастарды реттеп, басқаруы. Әлеуметтік нормалардың (әдет-ғұрып, салт-дәстүр, мораль, діни нормалары) қоғамның даму процесінде бірте-бірте құқықтық нормаларға айналуы» [7, 20].

Қазақ хандығы дәуіріндегі ең маңызды құжаттар: «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Тәуке ханның «Жеті жарғысы» секілді құқықтық ескерткіштер осы кезеңде қабылданып, мемлекет өміріндегі өзгерістерге жол ашты.

Бұл кезеңдегі жыраулар поэзиясын ішкі қайшылықтардың көрінісі деп қабылдауға болады. Биліктің орталықтануына қарсы рубасылар мен жергілікті элитаның өкілдерінің мүддесін қорғаған жыраулар мен хандар арасындағы қайшылықтар, әсіресе, Есім ханның тұсында айқындала түсті. Осы билеушінің тұсында бірнеше хандар бас көтеріп, орталық билікке, елдің тұтастығына қауіп төндірді. Хан бұл жағдайда күш қолдануға мәжбүр болды да Қазақ хандығының тұрақтылығын сақтап қалуға қол жеткізді. Алайда, ішкі қақтығыс Қазақ хандығы тарапынан көп шығынға алып келді. Әсіресе Тұрсын ханмен болған қақтығыс еліміздің империяға айналуына негізгі кедергі болды деп айтуымызға толық негіз бар. Қазақ хандығының соңғы кезеңінде қабылданған «Тәуке ханның «Жеті жарғысы» бұдан былайғы тарихта өз орнын алғандығы белгілі. Тәуке ханнан кейін биліктің

Ш.Ергөбек. Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар.

орталықтанбай, ыдырап кетуі Қазақ хандығының тарихында жаңа кезең бастады.

Жоңғар шапқыншылығы кезеңі Қазақстанның хандық дәуірдегі саяси-құқықтық ой тарихының ең дамыған кезеңі деп қарастыруға болады. Биліктегі алауыздық әр түрлі бағыттағы саяси ағымдарды дүниеге әкелді. Абсолютті либерализмнен абсолютті монархия идеяларына дейінгі кеңістіктегі идеялардың күрес кезеңі. Мемлекет егемендігі мен жеке бостандық идеясының қақтығысқа түскен сәті.

Бұл кезеңде қазақтың белді билері халықты бірлікке шақырып, биліктің орталықтануына ат салысты. Билер Қазақ хандығы дәуірінде прецедентті құқықтың қайнар көзі бола алды. Олар өз шешімдерін аңыз, мақал-мәтел түрлерінде шығарып, халық жадында сақталып қалуына ықпал етті. «Судебная практика биев осталась в памяти народа в виде легенд, приданий, притч, пословиц, поговорок. Поэтому язык биев насыщен афоризмами, стихами, примерами, аналогиями» [8, 124].

Қазақ билерінің қоғамдық позицияларының нығаюы, белгілі дәрежеде қоғамның дамуының көрінісі. «...халық бұрынғыдай тек рулық қоғамда қалмай, мемлекеттік, Ордалық басшылыққа көше бастағаннан бері билердің қадірі өсе түскен. Бұрынғыдай ер жүректік, жау шошытар қаһарлылық қана емес, ел билеуде ой, тіл, саясат дегендер үстемдік алып, көп іс билердің қолына ауысқан» [9, 90].

Орталық билікті күшейткен Абылай секілді тұлға хандық таққа отырып, Бұқар жырау секілді қазақ халқының жоғын жоқтаған тұлғалар пайда болады. Бұл – қазақ мемлекеттігінің айқын айғағы!

«Қазақ хандығының Ресей құрамына ену дәуірі – Қазақ хандығының еркін, тәуелсіз мемлекеттік ойлардан ресейшілдік бағытқа өзгеруі мен қоғамдық ойдың күрделену кезеңі. Мемлекеттік аппараттың біртіндеп кемелденіп, қоғамдық қатынастардың тез өзгеріске ұшыраған кезеңі. «Даже установление вассальной зависимости оседлого государства и, тем более, создание единого государственного образования с земледельцами и горожанами всегда стимулировали изменения в кочевом обществе» [5, 367].

Қазақ хандығының терең саяси дағдарыс кезеңінде бой көтерген бұл Бөкей ордасындағы хандық Ресей самодержавиясына тән қасиеттерге ие болды. Ресей оқу орындарында білім алуға берілген мүмкіндік Бөкей ордасында саяси сауатты тұлғалардың келуінен көрінді. Жалпы Бөкей ордасын Қазақ хандығы дәуірінде толықтай феодалдық формацияға өткендігін айтуға толық негіз бар. Осыған орай

құқықтық актілер де өзгеріп, меншіктік қатынастардың табиғатына ықпал етті. Бұл ішкі заңдардың табиғатының тез өзгеруіне алып келді. «Есть законы которые годами не меняются, а есть законы, которые меняются в результате жизненных ситуаций, обусловивших из принятие. ...Законы, регулирующие имущественные отношения, более динамичны. Особенно это заметно в переходный период от одной экономической формации к другой» [10, 6].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар күрделі трансформациялық процестерден өтіп, Қазақ хандығының тәуелсіз ел ретінде құрылуына, күшеюіне, әлсіреуіне ықпал еткен күш ретінде айқындалды. Хандық дәуірдегі саяси-құқықтық ойлар өте терең философиялық салмағы бар, қайнар көз бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құнанбаев А. *Би екеу болса, дау төртеу болады* // Қазақтың Ата Заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 1-том. – 72-73 беттер.
2. Баймаханов М.Т. *Становление казахской государственности* // Избранные труды по теории государства и права. - Алматы: Әділет, 2003. – С. 210-220.
3. Ювалы А. *Шыңғыс хан және оның ұлдары*. Түркістан, 2003. – 326 бет.
4. Баймаханов М.Т. *Мемлекет теориясының негіздері* // Избранные труды по теории государства и права. – Алматы: Әділет, 2003. – 510-525 беттер.
5. Хазанов А.М. *Кочевники и внешний мир*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.
6. Сапарғалиев Ф., Ибраева А. *Мемлекет және құқық теориясы*. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 192 бет.
7. Жоламан Қ.Д., Мұхтарова А.Қ., Тәуекелев А.Н. *Мемлекет және құқық теориясы*. – Алматы: ҚазМЗУ, 1994. – 320 бет.
8. Абайдельдинов Е.М. *Политико-правовая история*. – Алматы: Данекер, 1999. – часть I. – 295 с.
9. Есенберлин І. *Ертедегі билер ықпалы* // Қазақтың Ата Заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 1-том. – 90 бет.
10. *Основы государства и права*. Руководитель авторского коллектива Г.С.Сапарғалиев. – Алматы: Жеті жарғы, 1999. – 320 с.

(Соны)

**РЕЗИДЕНЦИИ ТЮРКСКИХ КАГАНОВ В ЧАЧЕ: ДЖАБГУКЕТ
И ХАТУНКЕТ**
THE RESIDENCES OF TURKIC KHAGHANS IN CHACH:
JABGHUKAT AND XATUNKAT

М.ХАТАМОВА*

Резюме

В этой статье автор показывает функции, действующие в резиденции тюркских каганов - Джабгукет, размещенной в Чач. В частности, это проявилось в конце VI столетия в Тюркском Каганате, где выполнялись функции в военном и политическом отношениях. Вблизи Чач есть городок Хатункет, что также свидетельствует о его стратегической роли. Во всем этом находит свое отражение преемственность древних государственных традиций.

Ключевые слова: Резиденция, Чач, Джабгукет, Хатункет, Тюркские каганы.

Summary

In this article the author states opinions concerning occurrence and function of one of residences Turkic khaghans – Jabʹukat, located in Chach. In particular, it has arisen in the end VI of century in connection with Turkic khaghanate, and carried out functions both military, and political residence. At the same time near it there is a city Xatunkat, that testifies to a strategic role Chach and reflection here of traditions statehood ancient Turks.

Key words Turkic Kaghannate, Residences, titles “Jabʹu” and “Xatun”, Chach, cities Jabʹukat and Xatunkat.

Как правило, центры-столицы и ставки империй, отличающихся от других государств наличием в своем составе огромных территорий, а также зависимых или вассальных владений, важны тем, что они в большей мере отражают политико-экономические и социально-культурные отношения. Однако, по причине частой смены центров-ставок [1], иногда их количество могло достигать нескольких [2]. Подобная традиция наличия нескольких столиц была присуща многим империям Центральной Азии.

Практически во всех трудах, посвященных истории Тюркского каганата – одной из таких империй региона, относительно его столиц встречается такое мнение, что в нем имелось только два центра, выполнявшие роль столицы, точнее, одна располагалась в долине

* Младший научный сотрудник Института истории Академии наук Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан.
Junior scientific researcher of the Institute of History Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan. E-mail: khatamova.2014@yandex.ru

Отюкен в Монголии, а другая в городе Суяб в Семиречье. Кроме того, из письменных источников мы можем узнать, что у каганов было также несколько ставок [3.286-287; 4.235-237; 5.238; 6.33-38; 7.45]. Здесь уместен вопрос, если в Тюркском каганате имелось несколько центров-ставок, то с какими именно факторами было связано их появление [8, 115-121]. В результате сопоставления сведений письменных источников с другими источниками мы выявили, что в Тюркском каганате имелось свыше десяти городов-ставок, выполнявших роль центра-столицы, а также несколько ставок-резиденций (*др. тюрк. орду*). Заслуживает внимания, что большинство этих центров и ставок располагались на территории Ташкентского оазиса, Южного Казахстана и Семиречья.

Например, в китайских хрониках зафиксировано, что западные тюркские каганы несколько раз переносили свои управленческие центры на территории Чача [3.279,288,289; 9.313; 4.58,141]. В частности, один из «малых каганов», назначенных Чуло/Чура (599-610) каганом, находился на севере Чача (*кит. Ши-го*) и управлял над всеми владениями «хусцев» [3.279], Тун ябгу-каган (618-630) также перенес ставку на север от Чача в местность Минг-булак (*кит. Цянь-цюань*) и усилил власть над вассальными оазисными владениями [3.283]. Таким образом, получается, что тюркские каганы перенесли свои ставки на север Чача с целью усиления контроля над вассальными оазисными владениями [10.9-10, 31-34, 39-45].

Итак, какую территорию следует понимать под выражениями «недалеко от Чача», точнее «север Чача»? Некоторые исследователи считают, что ставка одного из «малых каганов», назначенных каганом Чура (599-610), находилась где-то на периферии Чача, точнее, у юго-западных отрогов Чаткала, т.е. на месте нынешнего Ташкента [11.122; 12].

Однако, согласно сведениям китайских хроник, север Чача это – местность Минг-булак (*кит. Цянь-цюань*). Это подтверждается также следующим сведением согдийского документа А-14, являвшегося письмом согдийского посла Фатуфарна своему господину правителю Согда Деваштичу, «*И, господин, я потому дальше [13] не могу пойти, ибо, господин, кагана, по слухам, совсем нельзя увидеть*».

На наш взгляд, согдийский *'sky* – “наверх” идентичен с упомянутым в китайских источниках «севером Чача». Учитывая, что посольство Фатуфарна в Чач приходится на июль 722 года, то получается, что на севере Чача располагалась именно летняя ставка

тюркских каганов – *Бин-йул*. А именно, так как согдийцы были осведомлены о том, что тюркский каган проводил лето в Бин-йуле, Фатуфарн должен был доставить письмо кагану «Наверх» – в Бин-йул/Минг-булак. Однако, посол, прибыв в Чач, не смог увидеть кагана. Это также свидетельствует, о том, что ставка тюркских каганов определенное время находилась в Чаче. Кроме того, из письменных источников известно, что некоторые тюркские каганы во время борьбы за трон находили свое прибежище в Чаче [3.292]. Таким образом, все это позволяет говорить, что Чач считался одним из политических центров Тюркского каганата [14.67-70, прим. 25; 15.118-125; 16.3-13]. В пользу этого свидетельствует также и тот факт, что Чач являлся местом чекана собственных монет Западно-Тюркского каганата [17, 18].

В арабских и персидских источниках в качестве одного из первых городов, расположенного на торговом пути из Бинкета (совр. старо городская часть г. Ташкента) на север в Исфиджаб, упоминается Джабгукет. К примеру, Истахри (X в.) пишет, что Джабгукет расположен в двух фарсах (прим. 16 км.) от столицы Шаш (Чача) Бинкета на востоке от дороги, ведущей из Чача в Илак и включает его в ряд городов, расположенных в долине реки Тюрк (Чирчик) [18.330]. Автор «Худуд ал-Алам» (X в.) описывает Джабгукет, расположенный в двух фарсах от Бинкета, как «красивый городок, где в древности был военный лагерь Чача» [19.117, 357]. Подобно этому, Кудама ибн Джаъфар и ал-Мукаддаси (X в.) также характеризуют его, как «лагерь войск внутри оборонительной стены» [20.264; 21.507, 522].

Первым делом остановимся на этимологии Джабгукет. Первым исследователем, остановившимся на этом вопросе, был В.В. Бартольд, который связывал название города с тюркским титулом *ябгу* (*джабгу*). Согласно исследователю, Джабгукет означал «город Джабгу» и он предположительно на месте прежней крепости Ниязбек (вблизи Бозсу) [22.230]. Позже, археолог Ю.Ф. Буряков также вслед за В.В. Бартольдом, считает Джабгукет, как один из городов с тюркским названием по месту ханской ставки [23.73]. Тюрколог Г.Б. Бабаяров считает, что Джабгукет «появился в качестве ставки первых тюркских правителей», после вхождения Чачского оазиса в состав Тюркского каганата (VI–VII вв.), чем внес еще большую ясность в проблему [24.113].

Как известно, у тюркских народов с древности имелась традиция называть города, выполняющие роль столицы или ставки, по титулу

правителя. Это можно видеть на примере таких городов, названия которых образованы от древнетюркских титулов, как *Jabyūkat*, *Hātūinkat*, *Hātūnbaliq*, *Hanbaliq* и другие [25]. Традиция называть города по титулам не была распространена широко у других народов [26]. В частности, это не наблюдается явно у соседних с тюрками иранских этносов. Особо следует отметить, что количество топонимов, образованных от названия титулов, в Чачском оазисе больше, чем в других регионах. Причина этого, по мнению согдолога П.Б. Лурье, заключается в том, что если в Согдиане города возникали, как правило, стихийно из селений или крепостей, оказавшихся в выгодном географическом положении на Великом Шелковом пути, в то время как города в Чаче и Семиречье были осознанно основаны купцами и знатью [26, 208]. По нашему мнению, на упомянутой территории города и поселения создавались не только согдийцами, но и тюрками. Это подтверждает и тот факт, что большая часть топонимов этого региона имеет тюркское или тюрко-согдийское происхождение.

Дать ответ на вопрос, какое городище Чачского оазиса соответствует Джабгукету и когда он был основан, позволяет археологический материал. В прошлом веке археологи, изучавшие Ташкентский оазис, предлагали локализовать Джабгукет на городище Тугайтепе, расположенного в 4 км на юг от селения Дурман на северо-востоке г. Ташкент, но затем локализовали его на городище Ак-ата, расположенного недалеко на север от Тугайтепе [23, 75]. В источниках говорится, что в 2 фарсах от Бинкета находились расположенные недалеко друг от друга два города: Джабгукет и Хатункет, что стало причиной в затруднении их локализации. В частности, археолог М.И.Филанович предлагала отождествлять Джабгукет с городищем Ханабад, а архитектор А.Зияев отождествлял его с городищем Кулаклитепе [27.191; 28]. Однако Ю.Ф.Буряков, тщательно изучивший имеющийся материал, пишет следующее: «Поскольку путь через Джабгукет уходил на север, а через Хатункет по долине Чирчика – на восток, более логично отождествить с Джабгукетом городище Ак-ата, а на месте Тугайтепе локализовать средневековый Хатункет» [23.75].

Городище Ак-ата, площадью свыше 18 га и с цитаделью высотой до 5-6 м, впервые было изучено в 1940 году М.Э.Воронцом [23.74]. К сожалению обширных раскопок на городище не проводились. В результате разведочных раскопок, проведенных на городище Ак-ата Ташкентским археологическим отрядом в 1968–1969 гг., был получен

материал VII–VIII, X–XII и XV вв. [29. 41; 30.81]. Верхние слои памятника разрушены посевами, кладбищем, постройками и дорогой. Из его не так мощного нижнего слоя были найдены остатки неглазурированной керамики с желтым и красным ангобом, относящейся к V–VII векам.

У памятника, в частности, явно выделяется древняя центральная часть – средневековая цитадель. Шурф на холме цитадели выявил в нижнем горизонте массив пахсового строительного завала и незначительные фрагменты неполивной керамики. Хотя многие исследователи на основании материала считают Ак-ата поселением, однако, по мнению Ю.Ф.Бурякова, несомненно, городище Ак-ата представляет собой руины городка [23, 75].

Таким образом, пункт начинает развиваться в начале второй половины I тысячелетия н.э. В X в. он превращается в городок небольших размеров, расцвет его относится к XI–XII вв., о чем говорит мощный археологический слой. На сегодня мы имеем лишь малочисленные сведения письменных источников о Джабгукете и немногочисленный археологический материал, связанный с ним, которые кратко рассмотрены выше.

Археологические изыскания на городище Ак-ата показали, что материал из самого нижнего слоя относится к V веку. Именно в этот период здесь сформировалось поселение. Возведение цитадели городища относится к раннему средневековью и это, на наш взгляд, связано с деятельностью тюркских каганов. Теперь на основании этого и сведений других источников следует определить когда, с какой целью и кем был построен Джабгукет. Определенную ясность в этот вопрос политические события, произошедшие в Чаче в VI–VII веках.

Согласно письменным источникам, в 555 году Истеми первой из территорий принадлежавших эфталитам захватил Чач [11, 122]. По нашему мнению, именно в связи с этими событиями и возник Джабгукет, постройка которого первоначально преследовало военные цели (содержание военного гарнизона, военная подготовка и др.). Возможно, Джабгукет играл роль военной базы, укрепления в дальнейших походах тюрков во главе с Истеми против эфталитов. Так как археологические раскопки показывают, что город был основан в середине VI века. Тем более, если учесть, что именно в это время Истеми имел титул *джабгу*, наверное, с неспроста, название города имело значение «Город джабгу».

Как известно, у кочевых этносов, начиная со скифской эпохи, имелась традиция постройки оборонительных сооружений с целью предотвращения опасности, сохранить скот, зерно и запасы продовольствия. Такие оборонительные сооружения, как правило, строились вблизи границ, в местах, имеющих стратегическое значение, и выделялись крепкими и мощными стенами.

В общем, согласно выводам специалистов, оборонительные сооружения были двух типов. Первый тип – это оборонительные сооружения, представленные территорией, огороженной крепкими стенами без зданий внутри (дворец, храм и т.п.) и предполагало размещение внутри шатров воинов. Второй тип оборонительный сооружений также представлял собой территорию, огороженную крепостными стенами, но в отличие от первого в нем наряду с шатрами воинов имелся также дворец правителя [31, 64-67]. К оборонительным сооружениям можно отнести такие памятники, как Аркаим (Челябинск), Шаганор-3 (Тува), Амга курган (Монголия), Бозук (Астана), Джабгукет (Ташкент) и др.

В частности, городища Тувы и Южного Казахстана, схожие с городищем Ак-ата, по мнению исследователей, изучавших эти территории, представляли собой крепости, окруженные оборонительными стенами и имеющими несколько ворот, цитадель в центре, вокруг которой располагались шатры воинов, которые использовались не только в военных целях, но если на то требовали обстоятельства, также на определенное время являлись местом жительства верховного правителя. Кроме того, культурный слой в этих крепостях, которые давали возможность спрятаться в ней во время войн кочевому населению, проживающему в окрестностях, не бывает мощным [32, 145-147; 33, 89; 31, 62-73]. Известно, что подобные военные ставки или крепости в древнетюркском языке имели названия *qoriyan, turu* или *tura, ton, berik, čit* [34, 92, 458, 587, 588].

В VI–VIII веках в окрестностях городища Мингурюк имелось 5 небольших городов, представленные такими современными городищами, как на западе – Ногайкурган, на юге – Ханабад, на востоке – Тугайтепе, на северо-востоке – Ак-ата и на северо-западе – Кулаклитепе [11, 129]. Среди них относительно хорошо в археологическом плане изучено городище Ханабад. В результате изучения крепостных стен памятника, ученые пришли к выводу, что они были построены специально с расчетом на военную оборону. В

общем, хотя территория всех пяти городищ не так уж большая, но все они являлись сильно укрепленными пунктами [11, 132].

Значит, учитывая, что Джабгукет был создан в качестве такого оборонительного сооружения и наличие в нем цитадели правителя не исключает возможности того, что он одновременно определенное время выполнял роль места пребывания верховного правителя. Однако, кем являлся этот верховный правитель?

Хотя, некоторые исследователи и считают Джабгукет зимней ставкой Тун ябгу-кагана (618-630) [14], однако, ряд исследователей считают, что велика возможность того, что он возник намного раньше, точнее, в последней четверти VI века [17.29]. Так, в результате исследований последних лет было выявлено, что Западное крыло каганата в процессе своего становления в качестве независимого государства прошло 3 этапа: 1) *Ябгуйство* (60-е гг. VI – посл. четв. VI в.) – правители Западного крыла имели титул *ябгу* и были подчинены центральной власти, т.е. Восточному каганату; 2) *Ябгу-каганат* (кон. VI в. – 30-е гг. VII в.) – Западное крыло, являясь практически независимым, лишь номинально подчинялось Центральному каганату и его правители имели титул *ябгу-каган*; 3) *Каганат* (30-е гг. VII в. – 2-четв. VIII в.) – после ликвидации 630 году Танской империей Центрального (Восточного) каганата, Западное крыло превратилось в полностью независимое государство – каганат. В этот период его правители стали носить титул *каган*, который носил обладатель верховной власти [15, 124].

Если исходить из этих этапов, то в таком случае Джабгукет, скорее всего, должен был появиться на его первом этапе – этапе *Ябгуйства* (60-е гг. VI – посл. четверть VI в.) и соответственно город был назван по титулу верховного правителя того времени «джабгу». Таким образом, город был основан раньше времени правления Тун ябгу-кагана, так как с этого времени правители Западного крыла стали носить парный титул *джабгу-каган*. Этот факт подтверждается, как сведениями письменных источников того времени, так и нумизматическим материалом, найденным из Ташкентского оазиса [17]. Несомненно, было вполне естественным использование Джабгукета в качестве зимней ставки позже каганами как Шегуй, Тун ябгу и др.

Как мы отмечали выше, Чач выделялся от других регионов большим числом топонимов, образованных от тюркских титулов.

Одним из таких городов, чье название происходит от тюркских титулов, был *Хатункет*.

Как известно, в Тюркском каганате первая, т.е. главная супруга кагана занимала в иерархии государства высокое положение и активно участвовала в государственных делах. Этот факт нашел свое отражение в китайских хрониках, к примеру, в них заняло следующее сведение о матери уйгурского кагана Бу-са, правившего в 630-х годах: «Мать [кагана] У-ло-хун хатун была советником. Она рассматривала жалобы, назначала суровое наказание нарушившим закон, исполняла правосудие справедливым путем» [35, 132].

Согласно древнетюркским традициям, титул *хатун* (др. тюрк. *qatun*) присоединялся к именам матери правителя или его главной супруги [36]. Не без основания на нескольких типах монет тюркских каганов, чеканенных в Чаче в VI–VII веках, заняли изображения кагана с его супругой – *хатун* [17.11, 29-31]. Кроме того, на одном из типов монет Согда (Панч) той эпохи также занял схожий портрет царственной четы, в легенде которого заняли место титулы *MR'Y* (государь) и *x'ttwnh* (хатун), переданные согдийским письмом [37, 251-256]. Эти факты также свидетельствуют о том, что в древнетюркской государственности влияние цариц было высоким.

Одна группа исследователей, изучавших древнетюркские титулы, считает титул *хатун* согдийским заимствованием (В.Банг, Х.Шэйдер, В.Бартольд, А.Габэн, А.Дыбо и др.), другая же, выдвигает точку зрения о его наличии еще в хунскую эпоху (П.Будберг, К.Сиратори, А.Пелльо, В.Таскин и др.). В частности, китаевед В.С.Таскин отмечает, что титул *хатун* зафиксирован в связи с тюрками в хрониках “Чжоу-шу” и “Цзю Тан-шу” в форме *кэхэдунь* и его можно считать, образованным не от однослогового слова *qan* → *qatun*, а связанным с двусловным термином *qayan* → *qayatan* [38.135]. Итак, термин *qatun*, образованный от слова *qayan*, означал “царица, супруга правителя”, затем начал использоваться в арабской графике в форме *xatun* [39.32].

Некоторые исследователи считают, что тюркские каганы размещали своих жен [40] и детей в укреплениях внутри долин, и такие ставки, построенные с целью защиты супруги и детей правителя во время войн, обобщенно именовались «городами царицы (хатун)» [41, 189-190]. Такие «города Хатун», в частности, хорошо сохранились на территории, где в древности получили широкое распространение тюркские народы. К примеру, в их число входят *Хатун-балык*, *Хатун-сини* в Восточном Туркестане [42, 459; 43, 152; 44.7], *Хатункет* в Чаче

[45, 52], город уйгурских царевен *Хатун-балык*, расположенный в Монголии недалеко от Карабалгасуна (Орду-балык). Происхождение названий этих топонимов связано с древнетюркским титулом *хатун*. Самое важное, что в основе названия этих городов лежит древнетюркская традиция – в управлении государства всегда рядом с верховным правителем – каганом занимала место царица с титулом *хатун*.

Значит, одной из особенностей градостроительства Тюркского каганата было наличие отдельного города-ставки у старшей супруги правителя – царицы [46, 14-26]. Такие города, именуемые *Хатун-балык* или *Хатун-кет*, т.е. «город Хатун», в одно и то же время могли быть расположены в различных местах. По этой причине, определение местоположения таких «городов хатун», а также их принадлежности к определенной эпохе, ставит перед специалистами ряд трудностей. Один именно из таких городов располагался в Чаче.

Этот город впервые упоминается в китайских хрониках в связи с событиями 640-х годов, когда каган Эль-Бильге Тюрк (*кит.* Иби Дулу кэхан; 638-642) в результате борьбы за трон бежит в Чача и скрывается в городе *Кохотун-чэн* [3, 288; 4, 58]. Согдолог О.И. Смирнова одной из первых обратила внимание на это сведение и выдвинула мнение, что *Ко-хо-тун-чен* на самом деле является Хатункетом [36, 65].

В дальнейшем этот город несколько раз упоминается в арабо-персидских источниках в форме *Хатункет* [19, 118]. В частности, Истахри в своем произведении приводит следующее сведение: «*Что касается того, что расположено между рекой Фарак и стеною Шаша, которая находится позади Келеса, то Хатункет (отстоит) на 2 фарсаха от главного города (здесь подразумевается Бинкет – М.Х.), Баркуш на 3 фарсаха от Хатункета в том же направлении. И от него до Харганката – 4 фарсаха по прямому пути к востоку*» [23, 74].

Археологические исследования на памятнике Тугайтепе, представляющее собой руины Хатункета, показали, что городище имеет прямоугольную форму (380x250) и углы ориентированы по сторонам света. Восточный угол городища занимает квадратная в плане цитадель высотой до 6 м со стенами 60x60 м, отделенная от шахристана искусственным рвом [23, 73]. Ранний слой Тугайтепе незначительной мощности содержит неполивную керамику желтого и красного лощения, относимую исследователями к V–VII вв. Наиболее значительны слои последнего этапа жизни – XI–XII вв., находки

которых включают разнообразную глазурованную керамику, пастовые бусинки голубой поливы и жженные кирпичи, стандарт которых характерен для эпохи Караханидов. Таким образом, пункт обживается в начале второй половины I тысячелетия н. э. В X в. это был уже городок небольших размеров (менее 10 га), а его расцвет относится к XI–XII вв. [23, 73].

Несомненно, традиция наличия рядом с ставкой правителя ставки его супруги – хатун появилась не в эпоху Тюркского каганата. Эта традиция своими корнями упирается к хунам (сюнну) и сяньби [3, 75]. Восстановление названия одного из городов хазар, расположенного на востоке от реки Итил (Волга), в форме *Xatun-balyu*, предложенное этнографом и археологом С.П. Толстовым, позволяет говорить о том, что эта традиция получила широкое распространение на западе благодаря хазарам [47, 72]. Примером этого может являться и город уйгурских царевен *Хатун-балык*, расположенный недалеко Карабалгасун (Орду-балык) в Монголии [3, 355-356]. К тому же в письменных источниках сохранились также сведения о наличии своих городов у хатун – цариц и в дальнейшем у киданей, монголов и других тюркских народов.

Приведенный выше материал вполне логично порождает вопрос о том, почему тюркские каганы, оставив свои такие столичные центры, как Опокен, Суйаб, Беш-балык или Талас, построили именно в Чаче Джабгукет – мощную военную ставку с цитаделью внутри и рядом с ним город Хатункет. Любой правитель, как правило, стремился выбрать для своей ставки удобное в любых отношениях место. Тюркские каганы, выбирая место для своих ставок, если с одной стороны преследовали стратегические цели, то с другой стороны они принимали во внимание территории, подходящие как для земледелия, так и для скотоводства. Чач, благодаря своему географическому положению, являлся именно одной из таких удобных территорий Западного крыла Тюркского каганата.

На основании приведенного выше материала можно прийти к следующим выводам:

– во-первых, возникновение города Джабгукет (Ак-ата) в VI–VII веках подтверждается археологическим материалом и частично сведениями письменных источников. Таким образом, нет сомнения в том, что он возник первоначально в качестве военного укрепления в связи с Тюркским каганатом;

– во-вторых, название города “Джабгукет”, производное от титула «джабгу», который на первых этапах носили верховные правители Западно-Тюркского каганата, говорит о том, что город выполнял функции столицы-ставки;

– в-третьих, наличие в одно и то же время с Джабгукетом города Хатункет, построенного рядом с ним, показывает, что этот город долгое время являлся одной из главных ставок каганов.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Тойнби А.Дж. *Постижение истории* / Пер. с англ. Е.Д. Жаркова. – Москва, 2006. – С. 521-522.
2. Jagchid S. *The Kitans and their cities* // *Central Asiatic Journal*, vol. 25. – Wiesbaden, 1981. – P. 70-88.
3. Бичурин Н.Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. – Москва-Ленинград, 1950. Т. 1.
4. Chavannes E. *Documents sur les Tou-kiue (Turcs). Occidentaux* // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 4. – Санкт-Петербург, 1903.
5. Малявкин А.Г. *Танские хроники о государствах Центральной Азии*. – Новосибирск, 1989.
6. Шювен П. *О Византийских посольствах к первым тюркским правителям Согда (Проблемы ономастики и топонимики)* // *Общественные науки Узбекистана*, № 1-3. – Ташкент, 1995. – С. 33-38.
7. Veal S. *The life of Hiuan Tsiang*. – New Delhi, 1990.
8. Хатамова М.М. *Турк хоқонларининг пойтахтлари: baliq va orda* // «Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: тарих ва ҳозирги замон» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент, 30-31 март, 2007 йил. 1-қисм. – Тошкент, 2007. – Б. 115-121.
9. Бичурин Н.Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. – Москва-Ленинград, 1950. Т. 2.
10. Бобоёров Ғ.Б. *Тун ябгу-хоқон*. – Тошкент, 2011.
11. Буряков Ю.Ф. *Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса*. – Ташкент, 1982.
12. Буряков Ю.Ф. *Торговые трассы Трансоксианы – Мавераннахра в системе Великого шелкового пути* // http://www.ori.unizh.ch/research/centralasia/TradeinCentralAsia/Buryakov_2006_Trade_routes.pdf
13. *Ўзбекистон тарихи (хрестоматия)*. 2-жилд, 1-китоб. Илк ўрга асрлар манбалари. – Тошкент, 2014.
14. Байтанаев Б.А. *Вопросы локализации Нуджикета* // Новые исследования по археологии Казахстана. Труды научно-практической конференции «Маргулановские чтения - 15». – Алматы, 2004. – С. 67-70.
15. Бобоёров Ғ.Б. *Чоч – Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарув марказларидан бири сифатида* // *Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда*. Халқаро илмий конференция маърузалари. – Тошкент, 2009. – Б. 118-125.

16. Хатамова М.М. *Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабзукат ва Хотункат* // *O'zbekiston tarixi*, № 1. – Тошкент, 2009. – С. 3-13.
17. Бабаяров Г. *Древнетюркские монеты Чачского оазиса VI–VIII вв.* – Тошкент, 2007.
18. al-Istakhri, Abu Ishak Ibrahim al-Farisi. *Masalik al-mamalik (Viae regnorum)*, ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 1. – Lugduni-Batavorum: E.J. Brill, 1967.
19. *Hudud al-'Alam. The regions of the world, a Persian geography* / Translated and explained by V. Minorsky. – London, 1970.
20. al-Moqaddasi, Abu 'Abdallah Muhammad ibn Ahmad Shamsaddin. *Kitab ahsan al-taqasim fi ma'rifat al-aqalim (Descriptio Imperii moslemici)*, ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 3. – Lugduni-Batavorum, 1967.
21. Ibn Haukal, Abu'l-Kasim an-Nasibi. *Kitab sura al-Ard*, ed. J.H. Kramers. Leiden, 1939.
22. Бартольд В.В. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия* // Сочинения в 9 томах. Т. 1. – Москва: Наука, 1963.
23. Буряков Ю.Ф. *Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса.* – Ташкент, 1975.
24. Бобоёров Ф.Б. *Илк ўрта асрларда Чоч воҳасида туркий топонимлар* // Ўзбекистон урбанистик маданияти. Халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2003. – Б. 113.
25. Лурье П.Б. *Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии.* Дис. канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 100, 206-207; Баскаков Н.А. *Тюркская лексика в «Слове в полку Игореве».* – Москва, 1985. – С. 115-166; Добродомов И.Г. *Не «река» – а «женица» (о достоверности топонимических этимологий)* // Этническая ономастика. – Москва, 1984. – С. 138.
26. Лурье П.Б. *Историко-лингвистический анализ ...* – С. 97, 101, 206-207. Исправления и дополнения к диссертации П.Б. Лурье, к стр. 101).
27. Филанович М.И. *Ташкент: зарождение и развитие города и городской культуры.* Ташкент, 1983.
28. Зияев А. *Ташкент.* Часть 1. Древность и средневековье. – Ташкент, 2009.
29. Буряков Ю.Ф., Қосимов М.Р., Ростовцев О.М. *Ташкент областининг археологик ёдгорликлари.* – Тошкент, 1975.
30. Буряков Ю.Ф. *Верификация археологических материалов письменными источниками* // Аскарлов А.А., Буряков Ю.Ф., Квирквелия О.Р., Радилловский В.В. Теоретические и методологические проблемы исследования в археологии. – Ташкент, 1988. – С. 81.
31. Худяков Ю.С. *Древние и средневековые фортификационные сооружения в Южной Сибири и Центральной Азии* // Военное дело и средневековая археология Центральной Азии. – Кемерово, 1995. – С. 64-67.
32. Кызласов Л.Р. *История Южной Сибири в средние века.* – Москва, 1984.
33. Байпаков К.М. *Городище типа «торткуль»* // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата, 1978.
34. *Древнетюркский словарь.* – Ленинград, 1969.
35. Chavannes E. *Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri* / Çeviri M. Koç. – İstanbul, 2007. – S. 132.

36. Смирнова О.И. *Туркологические заметки* // Страны и народы Востока, вып. 11. – Москва, 1974. – С. 64-65.
37. Бабаяров Г., Кубатин А.В. *Древнетюркские монеты Согда с титулом Хатун* // Ўзбекистон тарихи ва маданияти (Республика илмий-амалий анжумани материаллари) – История и культура Узбекистана (Материалы республиканской научно-практической конференции). – Ташкент, 2011. – С. 251-256.
38. Таскин В.С. *Опыт дешифровки киданьской письменности* // Народы Азии и Африки, № 1. – Москва, 1963. – С. 135.
39. Караев С.К. *Древнетюркские топонимы Средней Азии* // СТ, № 6. – Баку, 1985. – С. 32.
40. Таскин В.С. *Материалы по истории сюнну (по китайским источникам)*. Вып. 1. – Москва, 1968. – С. 39, 46, 131; Марко Поло. *Книга*. Москва, 1955. – С. 88; Плано Карпини. *История монголов*. – Ленинград, 1907. – С. 26-27.
41. Özcan K. *Notes on Turkish Towns in Central Asia (Pre-Islamic period)* // Central Asiatic Journal, № 52 (2). – Wiesbaden, 2008. – P. 189-190.
42. Абу Райхан Беруни. *Канон Мас'уда* // Избранные произведения, V, Часть первая. – Ташкент, 1973.
43. Махмуд Кошғарий. *Девону лугатит-турк*. 3-жилд. – Тошкент, 1963.
44. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi *on China, the Turks and India* (1120). Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky. – London, 1942.
45. Ал-Идриси. *Китаб нузхат ал-муштак фи-хтирак ал-афак* (Развлечение истомленного и странствование по областям [Вселенной]). Пер. с араб. Ш. Закирова // Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. – Ташкент, 2003.
46. Хатамова М. *Топоним «Хатун-балык» и его содержания в контексте истории древнетюркских городов* // O'zbekiston tarixi, № 2. – Ташкент, 2015. – С. 14-26.
47. Толстов С.П. *Города гузов* // Советская этнография, № 3. – Москва, 1947.

ЭТНОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

ӘОЖ 958.4

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ӨРКЕНИЕТІНІҢ НЕГІЗДЕРІ THE BASIS OF THE CENTRAL ASIAN'S CIVILIZATION

С. ӘБУШӘРШҰЛЫ*

Түйіндеме

Еңбекте Орталық Азия көшпелілері қоғамының ішкі-сыртқы байланыстарының өркениеттік негіздері, оны нығайтудың механизмі қарастырылады; бұл өркениеттің басты материалдық-рухани ядросы және оның Қазақстанның әлеуметтік-рухани болмысын қалыптастырудағы рөлі анықталады; көшпелі мәдениеттің құндылықтық ориентациясының позитивті жақтарына мән беріп, одан әрі аялап сақтаудың қажеттігі тұжырымдалады.

Кілт сөздер: Орталық Азия, өркениет, методология, шаруашылық-мәдени тип, дәстүрлер (дүниетаным, әдет-ғұрып, мінез-құлық) және сакральдық (киелі) құндылықтар.

Summary

The purpose of the project is not to explore all of the content of the Central Asia civilization, and reveal only the social, material and spiritual characteristics of its origins, to consider and to show the material and the spiritual core and foundation of the Central Asia civilization, as well as to determine the place this civilization in world history and its role, serving as a historical, cultural and ideological basis of the Union peoples of Central Asia.

Key words: the Central Asyan Union, Central Asyan civilization, sacred values, religious beliefs of Central Asiatic peoples.

Н.Ә. Назарбаев тарапынан алға тартылған «Қазақстан-2050» жаңа стратегиялық бағыттарының жүзеге асырылуы үшін түрік мемлекеттері интеграциясының маңызы зор. 1994 ж. Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев Орталық Азия мемлекеттерінің одағын құру туралы идеясын ұсынған-тын [1]. Біз, - деді ол, - Орталық Азияны тұрақтандыруға өз үлесімізді қосуға тиіспіз. Оның озық тәсілі – аймақшілік бірігу [2, 8]. Бұл идея, интеграция – қазіргідей дағдарыстың қауіп-қатерінен құтылудың, жаһандану үдерісіне әзірлікпен кірігудің бірден-бір ұтымды жолы. Аталмыш идея Түрік

*Философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан.

Candidate of Philosophical science, Associate Professor, senior scientific worker of the scientific-research in the Institute of Turkology affiliated to the International Kazakh-Turkish University named Ahmet Yassawi. Turkistan-Kazakhstan, e-mail: Sairan_1943@mail.ru

халықтарының мәдениеті мен болмысының іштей жақындығына, олардың іс жүзіндегі ішкі ментальдық бірлігіне негізделген. Еуразиялық-Тұрандық кеңістікті баяғыдан осы жердің табиғи ландшафтына бейімделіп, шаруашылықтарын жүргізген халықтар – түркілер, финугорлар және үндіеуропалықтар мекендеді. Соған сәйкес бұл жерде өзге өркениеттік бітімдерден өзгеше орталық-азиялық бірегейлік пен дүниетаным, яғни орталық-азиялық өркениет қалыптасты. Осыны тұжырымдап көрсету басты идеямыз болып табылады. «Алтай – түрік дүниесінің бесігі» атты халықаралық форум қатысушыларына жіберген құттықтау хатында Н.Ә. Назарбаев Алтайдан табылған құнды ескерткіштерді зерделеуге мүмкіндік беретін осынау форум жұмысына сәттілік тілей отырып, былай деді: «Шүбәсіз, түрік халықтары мәдениетінің алтын негіздері – дәстүрлері туралы әлі талай шығармалар, оқулықтар т.б. жазылатын болады» [2]. Астана қаласындағы № 64 лицейде оқыған дәрісінде ол адам баласы өз халқының тарихын білмесе, оның Отанға деген сүйіспеншілік сезімінің болуы мүмкін емес, деді.

Тақырыпқа қатысты М.К. Қадырбаевтың және басқа авторлардың еңбектері бар [3].

Шетелде Янош Харматта мен В. Н. Пуридің редакциялауымен баспадан шыққан еңбекте (History of Civilizations of Central Asia) б.э.д. 700-інші жылдан б.д. 250 жылдар арасындағы Орталық Азиядағы көшпелі өркениеттер тарихы (Vol. II), сондай-ақ аймақ тұрғындарының отырықшы тұрмыс-салты қарастырылады. Бірақ онда бұл өркениеттің қола ғасырындағы сипаттамасы берілмеген [4].

Е.Әуезов, С.Сейдуманов және А.Мейлих тарапынан құрастырылған «Алматы қаласының тарихы» атты оқу құралында б.д.д. III мыңжылдықта шаруашылықтағы өзгерістер малшаруашылығы, жер өңдеу мен жоғары дамыған металлургияның қалыптасуына әкелді. Бірақ андроновтықтардың негізгі шаруашылығы бақташы, мал шаруашылығы еді, делінген. «Цивилизации Средней Азии», «Цивилизации древнего мира» атты еңбектерде Орта Азия өркениеті көшпелі тайпалар одағы құрылған түрлі тарихи-географиялық аймақтарда пайда болады деп көрсетіледі. Жалпы алғанда онда б.д.д. мыңжылдықтарда Орта Азиядағы тарихи ситуация көрсетіледі [5].

«Средняя Азия в III–I тысячелетиях до н. э.» (www.bibliotekar.ru/polok-17/32.htm) атты еңбекте Орта Азияда жер өңдеу мәдениетінің б.д.д. III мыңжылдықта пайда болғандығы,

алғашқы қалалардың және ертеқалалық өркениеттің қалыптасқандығы, қола мөрлерінің табылғандығы, сондай-ақ регионда көшпелі тайпалардың қауіп төндіргендігі тілге алынады.

В.М.Массонның (журнал *Stratum* №5, 1999 г., *Древние цивилизации Востока и степные племена в свете данных археологии*) еңбегі Ескі және Жаңа Әлемнің өркениеттеріне арналып, Таяу Шығыс, Орта Азия, Индия, Қытайда жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелеріне негізделген. Автор өркениеттердің әлеуметтік-мәдени комплекстерінің бастауларына мән берген.

Ал «Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии», (Самарканд, 7-8 сентября 2009 г. Samarkand-Tashkent – 2010) атты Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары Орталық Азия халықтарының мәдени өзара байланыстарының пайда болуы мен дамуы тарихын, отырықшы және көшпелі халықтардың интеграциясы мәселелерін қамтиды.

Осынау тақырыпқа қатысы бар баяндамалар өзіне назар аудартады («К вопросу о взаимодействии кочевой и оседлой культур народов Центральной Азии: Историографический аспект» и «Этнокультурные процессы в древней Центральной Азии») [5].

Көшпелілік теориясы проблемаларын зерттеу ісі ХІХ ғасырдың соңына қарай және ХХ ғасыр басында қолға алынып, зерттеушілердің еңбектерінде көшпелі қоғамдардың шаруашылығы мен әлеуметтік тарихының кейбір мәселелері көрінісін тапқан. Көшпелі қоғамдардың әлеуметтік эволюциясы теориясын, көшпелілердің стадиялық дамуының деңгейін анықтауға ден қойған жұмыстар баршылық. Қазіргі зерттеулерде көтерілген бұл тақырыптың көптеген аспектілерін пікір сайысы ретінде қарастыруға болады [6]. Бірақ оларда Орталық Азиядағы көшпелі тұрмыс мәселелері сөз болады. Бұл тұрғыдан көшпелілік және оның өркениеті мына авторлардың еңбектерінде қарастырылғанын айта кету керек: П.П.Румянцев, В.В.Радлов, Н.А.Аристов, В.В.Бартольд (ХІХ ғ. соңы –ХХ ғ. басы); С.П.Толстов, Б.Я.Владимирцов, Н.Н.Козьмин, А.Н.Бернштам, М.И.Артамонов, А.М.Хазанов, Р.П.Храпачевский және т.б. [7].

Көшпелі мал шаруашылығының генезисі мен пайда болуының ерте кездерінің проблемалары, көшпелі шаруашылықтың классификациясы мен типологиясы, табиғат және әлеуметтік факторлардың өзара әрекеті және көшпелі малшылардың отырықшы-егіншілермен байланыстары мәселелерін қарастырған бірсыпыра еңбектер бар (Номадизм көшпелі

шаруашылықтың типі ретінде К.Б.Саханова, Е.И. Кычанов т.б. жұмыстарында сараланады [8].

Осылар және басқа зерттеушілер-археологтар жинақтаған өте бай деректердің негізінде Орталық Азия көшпелілері, әсіресе тұрандықтар мен түріктердің жалпы тарихын, соның ішінде өркениеті мен мемлекеттерінің келіп шығуын зерделеуге болады.

Тур және Түрік, Арий сөздерінің түп-төркіні туралы қызғылықты пікірлерімен танылған шет жерлік авторлардың ішінен Х.Х.Шаэдэр, А.Вон Ле Кох, М.Кмоско, В.Томсен, Мукатил Ибн Сулейман және И.Кафесоғлы [9], Ю. Дармстеттер [10], З. Валиди [11], Х. В. Хауссиг [12], В. Еверхаад [13], М. Қашқари [14], Ю.Немет және Ешреф Бенги Өзбилендердің [15] есімдерін бөле-жара айтуға болады. Бұл авторлардың кейбіреулерінің (Ю. Немет, Х.Вамбери, Ешреф Бенги Өзбилен) пікірінше, «тур» сөзі «күш-құдірет» деген мағынаны береді. Мұндай мағыналу басқа авторлардың талқысы мен талдауларына қарағанда осынау сөздің мәнін толық әрі дәл бейнелеп тұр деп білеміз.

Сондай-ақ, И.Кафесоғлы, Ю.Немет, Ф.Хангар, В.Өгель, В.Еверхард, В.Рубен, В.Копперз, Л.Расонилердің [15] еңбектерінде еуразиялықтардың, оның ішінде тұрандықтардың этникалық тегі туралы көңілге қонымды біршама пікірлер білдірген. Көшпелілер өркениетінің тарихи алғышарттары талданған еңбектердің өзі бір төбе. Кейбір авторлардың еңбектерінде б.д.д. II мыңжылдықтың соңы және I мыңжылдықтың алғашқы жартысындағы атауы дүниеге тараған евразиялық-тұрандық қауымдар туралы сөз болады.

Еуразиялық Тұранның этникалық және саяси тарихына қатысты мағлұматтар Д.Банзаров, В.Владимирцев, С.Д.Майнагачев, А.И.Мартынов, С.А.Плетнева, В.П.Алексеев, П.Мелиоранский, С.П.Толстов, А.А.Семенов, Н.А.Аристов, Л.Н.Гумилев, А.Н.Бернштам, В.В.Григорьев, В.Д.Греков, В.Вельяминов-Зернов, М.П.Грязнов, А.Левшин, М.П.Вяткин, Н.Я.Бичурин, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, А.Ю.Якубовский, С.Г.Кляшторный, Г.И.Спаский, В.В.Радлов, Ю.А.Зуев, В.Жирмунский, А.М.Щербак, М.И.Артамонов және қазақ зерттеушілері Ә.Қоңыратбаев, Қ.Өмірәлиев, М.Б.Ақынжанов, М.Тынышпаев, Ә.Хасенов, Б.Е.Көмеков, К.М.Байпақов, Ә.Марғұлан, К.А.Ақышев, О.Смағұлов, М.К.Қадырбаевтардың еңбектерінде жинақталған [16]. Бұлар бірін-бірі толықтырып зерттеудің құнын арттыра түседі. Өйткені, бәріміздің зерттеу объектіміз бір. Ол – өте көлемді әрі құнды тақырып «Орталық Азия өркениетінің негіздері».

Аталмыш тақырып бойынша автор тарапынан алдын-ала алынған нәтижелер де жоқ емес. Айта кету керек, жоғарыда тілге алынған еңбектердің бірде-біреуінде Орталық Азия және Тұран біртұтас Ел-жұрт, Отан-орда, суперэтникалық бірлік, бірегей өркениет ретінде қарастырылмаған, яғни ежелгі дәуірдегі еуразиялық-тұрандық тамырластық тарамдалып, арнайы жүйеге салынып, хронологиялық ізде, белгілі бір мекен мен кеңістік аясында өркениет сипатында талданбаған. Бұл мәселенің кейбір аспектілері біздің мына еңбектерімізде көрінісін тапқан: «Афрасиаб» -Түркістан: Тұран, 2004, 350 бет: Қазақтар және Түрік әлемі: мемлекеттіліктің бастаулары. – Алматы: «Баспалар үйі», 2009, 357 бет: Тұран өркениетін зерттеудің методологиялық аспектілері: Может ли сформироваться евразийская нация на одной частей древнего Турана// Евразия, 2010, № 5.

Бұл тақырыпты зерттеудің ұлттық және халықаралық маңызы өте зор. Өйткені Орталық Азия тарихы мен өркениетінің, сондай-ақ оның әртүрлі кезеңдеріне қатысты мәселелер анықталып, мұның өзі ұзақ мерзімді зерттеу жұмыстарын жүргізуге негіз болады. Осы тақілеттес еңбектердің дүниеге келуі болашақта «Түрік өркениетін» толыққанды жазуға жол ашатын қадам болады деп білеміз. Сондай-ақ, бұл тақырыптың зерттелуі Орталық Азия халықтарының өркениет бірлігі мен тұтастығын айқындай түсу, содан барып оны халықтардың санасына сіңірудің өзі қазіргі уақытта олардың рухани және саяси жағынан ынтымақтасып өмір сүруіне серпін беріп, септеседі деп білеміз.

Автор тарапынан алынған нәтижелердің гуманитарлық ғылымның дамуына азғантай болса да әсері туралы да сөз қозғауға болады. Бұл ретте Орталық Азия өркениетінің ішкі-сыртқы өмірі байланыстары әдістерінің негізінде не жатыр деген сұраққа жауап бере отырып, Орталық Азия әлеміндегі әлеуметтік интеграцияның доминанттық формаларын, жергілікті тұрғындардың әлеуметтік-этникалық ұжымдық өмір сүруінің айрықша әдістерін, оның негізгі үш-төрт компоненттерін, оның ішінде техникалық жақтарын (жылқышылық шаруашылығы, темір өңдеу т.б.), саяси-әлеуметтік құрылымдарын, дәстүрлерін (дүниетаным, әдет-ғұрып, мінез-құлық) және сакральдық (киелі) құндылықтарының ерекшеліктерін көрсету маңызды.

Әлбетте, Орталық Азия түріктерінің баршасына тән ортақ тарих пен құндылықтар жүйесіне негізделіп құрылған мемлекеттіліктің өміршең әрі халықтық сипат алатындығын дәйектеу аса маңызды шығармашылық іс болып табылады.

Орталық Азияның этникалық және саяси тарихына қатысты мағлұматтар көптеген авторлардың еңбектерінде жинақталған. Бұлар бірін бірі толықтырып зерттеудің құнын арттыра түседі. Өйткені, бәріміздің зерттеу объектіміз бір. Ол – өте көлемді әрі құнды тақырып «Орталық Азия өркениетінің бастаулары». Алайда, бұл еңбектердің бірде-біреуінде Орталық Азиялық феномен біртұтас Ел-жұрт, Отан-орда, суперэтникалық бірлік, бірегей өркениет ретінде қарастырылмаған, яғни ежелгі дәуірдегі тұрандық-түріктік тамырластық тарамдалып, арнайы жүйеге салынып, хронологиялық ізде, белгілі бір мекен мен кеңістік аясындағы өркениет сипатында талданбаған. Ол, ол ма, бұл феноменнің бастаулары және олардың қазіргі қазақ этносымен байланыстылығы зерттелмеген. Бұл тұрғыдан Қазақстан мемлекетінің біздің ұлттық тарихымызға – бастауларымызға назар аударуға үндегені белгілі.

Көшпелі қоғамның білімнің түрлі бағыттары мен салалары өкілдері тарапынан зерттелуі, олардың бірлесіп әрекет етуге көшуі көшпелі тұрмыс салтының көптеген қыр-сырларын ашуда пәнаралық және өркениеттік әдістерді қолданудың қажеттігін көрсетеді. Бұл маңызды пәнаралық қадам Орталық Азия көшпелі қоғамы мен қазақ этносының арасындағы сабақтастықта ғылыми жаңалықты анықтаудың негізі болып табылатын қорытындылар жасауға және нақ қазақ этносының өзі бұл көшпеліліктің субъектісі ме деген назар аударарлық сауалға жауап табуға мүмкіндік береді. Айта кету керек, Орталық Азиядағы көшпеліліктің тарихнамасынан хабардар болу жұмыстың методологиясын анықтауға жәрдемдеседі, ал деректерді білу көшпеліліктің тарихын зерттеуге және қазақ мемлекеттілігін дамыту бойынша жаңа тарихи ойға қозғау салуға бағытталған, пәнаралық әдіске негізделген объективті тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Белгілі болғанындай, бүгіндері феноменология, этнометодология, тіпті функционализм сияқты методологиялық бағыттарды пайдалануға болады. Феноменология тарихи оқиғаларды өткен замандағы тұлғаларды тану арқылы тарихи оқиғаларды қарастыруды діттейді. Сонымен бір қатарда біз экономикалық детерминизм және басқа макротерияларды да назардан қалыс қалдырмаймыз. Экономикалық детерминизм қағидаттарын басшылыққа ала отырып, көшпелі шаруашылықты тек ұлан-байтақ жайылымдарға негізделеді деп пайымдаймыз. Оларға жайылымдық жер керек болғандықтан, тайпалар

арасында көбінесе қақтығыс болып тұрады. Бұдан тысқары, көшпелілік пен қазақтардың этногенезін біз, Н.Ә.Назарбаев айтқандай, арийлермен байланыстырып қараймыз [17]. Мұның өзі арийлердің көптеген этностардың ата-бабалары екендігін және біздің этнос ретіндегі бірлігімізді нақтылауға жәрдемдеседі. Қазіргі уақытта көшпелілікті қарастыруда өркениеттік кешенді зерттеу әдісін қолданудың берері мол екендігіне көз жетеді. Бұл орайда «көшпелі өркениет» ұғымын анықтау мәселесінің маңызы зор. Біз «нақты өркениетті анықтау – оған тән өмір сүрудің тәсілін сипаттау дегенді ұстанамыз «Өркениет – бұл қоғамның тіршілік етуінің тәсілі, оның өзі мынадай ең жалпы факторлармен анықталады: географиялық (немесе) табиғи орта; шаруашылықты (экономиканы) жүргізудің жүйесі, әлеуметтік ұйым; рухани құндылықтар (дін, идеология) және мәдениет; саяси система; ментальдылық (діл); өркениет өмір сүретін дәуір ерекшеліктері.

Өркениеттік келіс көшпелілікті әлеуметтік-мәдени жүйе ретінде сипаттап, көшпелі қоғамдар дамуының өркениеттік негіздерін зерттеудің методтары мен принциптерін әрі қарай іздестіруге бағыт алған.

Енді Орталық Азиядағы өркениеттің негізгі элементтерінің бірі – мемлекеттіліктің сипаты мен рөліне тоқталамыз.

Тарихи дәуірлерден күні бүгінгі дейінгі кезеңдерде түрлі географиялық аймақтарда тарих сахнасына шыққан Түркі мемлекеттерінің түркілік сипаты олардың құрылымдық дәстүрінде көрініс тапқан болса керек. Жалпы алғанда, түрік мемлекеттері мен қауымдастықтарын әлеуметтік-мәдени, әскери, қаржылық және басқару, әсіресе ұлттық мәдениет тұрғысынан қарастырғанда, Түрік дүниесі ұғымы пайда болады. Осы жалпы құндылықтарды жеке мемлекеттер мен қауымдастықтар аясында қарастырудың танымдық әрі ұлттық мүдде тұрғысынан алып қарағандағы маңызы зор. Әсіресе, Түркістан, Еділ-Орал және Қара теңіздің солтүстігінде пайда болған түрік мемлекеттерінің құрылуы мен ыдырауы түріктердің әлеуметтік құрылымымен тікелей байланысты. Саяси күшін жоғалтқан бір түрік мемлекетінен кейін басқа бір түрік мемлекеті немесе мемлекеттері тарих сахнасына шығып отырған. Басқаша айтқанда, саяси күшін жоғалтқан этатист жанұя, көшпенділер немесе тайпалар орнына басқа бір этатист жанұя, көшпенділер немесе тайпалар келіп отырған. Өйткені, түрік мемлекеттерінде этатист жанұя, көшпенділер немесе тайпалардың ауысу процесі кезінде мемлекеттің негізгі қағидалары,

яғни түрік мемлекетінің құрылымдық дәстүрі жалғасып отырған. Мысалы, Селжүк мемлекетін Оғыз қауымының Қынық тайпасынан шыққан Селжүкоғулларының жанұясы құрған. Бұл мемлекет ыдырағаннан кейін Осман мемлекетін дәл осындай жолмен Оғыз қауымының Қайы тайпасынан шыққан Селжүкоғулларының жанұясы құрған. Мұнда құрушы тайпалар мен жанұялардың әр түрлі болғанына қарамастан, мемлекеттерінің құрылымдық дәстүрі уақыт өтісімен өзгерістерге ұшырамай сақталып қалды, яғни оның негізгі элементтері Селжүктерден Османдықтарға өтіп, жалғасын тауып отырған.

Тарихтағы түрік мемлекеттерінің тағы бір ерекшелігі «әлемдік мемлекет» құру идеясының болуында. Бұл орайда түрік мемлекеттерінің билік жүргізу шегін әлемдік билік ұғымы арқылы түсіндіруге болады. Оғыз Қаған дастанында «Шатырымыз – көк жүзі, туымыз – күн» деген сөз әлемдік мемлекет ұғымын айқын түрде түсіндіреді. Түрік мемлекеті ұғымын ең дұрыс жолмен түсіндіретін бұл анықтаманы тағы да біраз тереңдетіп айтар болсақ, түрік мемлекеттері әлемді билеу жолында басып алған барлық жерлердегі халықтарға діни, мәдени, экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан құқық берген. Осылайша түріктер өздері қоныс тепкен аймақты өз отанымыз деп есептеді және өздерімен бірге өмір сүрген басқа қауымдарды өз ұлтынан алшақтатпады. Демек, түркілердің әлемдік мемлекет ұғымында жаулап алған барлық жерлері олардың отаны ретінде қабылданып отырған.

Түрік тілінде сөйлейтін және ортақ дәстүрлерге ие түріктер тарихта көптеген мемлекеттер құрған. Түрік қауымына тән дәстүрлер («Түрік мемлекеттерінің құрылымдық дәстүрі») мен ой-пікірлер әрбір құрылған жаңа мемлекетте жойылып кетпей, қайта жаңғырып отырған. Бірақ, мына мәселені көзден таса қалдырмау керек. Түрік мемлекеттері құрылған географиялық аймақтардағы діндер, пайда болған ой-пікірлер және өмір сүру салттарының кейбір өзгерістерге ұшырауы салдарынан түрік мемлекеттері арасында да айырмашылықтар пайда бола бастаған. Сонымен қатар түрік мемлекеттерінде өзгермейтін кейбір құндылықтардың болғандығын айта аламыз. Ғасырлар бойы әр түрлі географиялық аймақтарда өмір сүрулеріне және діндерді (буддизм, мани, иудаизм, христиандық, мұсылмандық) қабылдауларына қарамастан, 1250 жылдық тарихы бар түркілердің мемлекеттік ұғымын бейнелеген түрікшедегі тұрақты сөз тіркестері бүгін де қолданылуда және олардың мағыналары көп өзгерістерге ұшырамаған. Бұл жағдай түріктердің мықты бір мемлекеттік

көзқарасының болғандығын көрсетеді. Бүгінде тарихи дәуірлердегі түрік мемлекеттерінің жойылып кеткеніне көп уақыт болды, бірақ олар ұстанаған қағидалар күнделікті тіршілікте қолданыла берді. Көктүріктерде, Селжүк және Османлы мемлекеттерінде де осындай еді. Кеңес Одағы құрылымының ыдырауы нәтижесінде бес Түрік Республикаларының бір уақытта құрылуын осымен түсіндіруге болады.

Ал Шығыста, мысалы Шыңғысхан мемлекетінде негізгі отан, өзге отан дегендер болмаған, сол сияқты онда негізгі ұлт, өзге ұлт та болмаған. 600 жылдық өмірінде Осман мемлекеті қол астындағы Балқан, Кавказ және Таяу Шығыстағы байлық көздерін Анадольға әкеп жиғандығы жайлы ешқандай мәлімет кездеспейді. Аталмыш өлкелерде өмір сүрген османдықтардың Анадольдағы халықтардан ешқандай айырмашылығы болмаған. Басқаша айтар болсақ, Анадольдан тыс жерлерде өмір сүрген халықтардың Анадолының болмысы мен мүддесі үшін жұмыс істемегендіктері шындық. Анадольдағы Кайсери мен Балкандағы Үскіп қаласының арасында басқару жүйесі және қызметке орналасу тұрғысынан ешқандай айырмашылықтың жоқтығы байқалады. Өйткені, мемлекетінде қайда, не нәрсеге қандай мөлшерде қажеттілік туындаса, қызмет бөлінісі де соған байланысты айқындалған. Мемлекеттік қызметте «абырой» мен «адалдық» негізге алынған. Сондықтан, түркілер салтанатына империя сипатының берілуі мен мемлекеттің осылай аталуы терминологиялық жағынан қателік болып табылды.

Түркі қауымына тән дәстүрлер (Түркі мемлекетін басқару дәстүрі) мен көзқарастар әрбір құрылған жаңа мемлекетте жоғалып кетпеген, керісінше қайтадан жандана түскен. Алайда, мына мәселе де назардан тыс қалмауы керек: Түркі мемлекеттері құрылған территориялардағы діндер, жергілікті дәстүрлер мен өмір сүру салты түркі мемлекеттерінің арасындағы біршама айырмашылықтарды жүзеге келтірген.

Адамдардың бір мәдениет төңірегінде, бір ортаға топтасуымен пайда болған ең үлкен әлеуметтік қауым ұлт деп танылады. Дәл осындай қоғам құрған ең үлкен саяси ұйым мемлекет болып саналады. Түркілерде ұлт және мемлекеттік идея көне заманда қалыптасып, дамып отырған. Тарихта түркі мемлекеттері негізінен Еуразия территориясында пайда болған. Алайда, бұл аймақтан тыс жерлерде де құрылған мемлекеттер болған. Тарихта бір уақыттың өзінде бірнеше (бүгінгі таңдағы секілді) түркі мемлекеттері құрылған.

Түркілер мемлекетті “ел” немесе ”ил” деп, мемлекет құруды “ил болу”, мемлекетті басқару ісін “ил ұстау” (ил тутмак) деп айтқан. Мемлекет басқару ісінде жазылмаған, алайда, мыңдаған жылдар бойы жалғасын тапқан “салт-сана” әрдайым кәдеге асып отырды. Түркілерде мемлекет бір-бірімен байланысты «халық, отан, әкімшілік, мемлекет» сияқты ұғымдарды қамтыған. Мемлекет халықтың шекарасы белгіленген жерге билік орнатылуы арқылы құрылған саяси, әлеуметтік және құқықтық ұйым болып табылады.

Тарихта түркі мемлекеттерінде еркіндік пен тәуелсіздік мемлекет болудың екі негізгі шарты ретінде қабылданған. Өйткені, олар қандай жағдайда болсын, еркіндік пен тәуелсіздіктерін қорғап қалуға тырысқан және қажет болған жағдайда осы мақсатты көздеп, мекен еткен жерлерін тастап кетіп отырған. Атап айтқанда, б.з.д. 58 жылы Ғұн мемлекетінің ішкі және сыртқы басқыншылықтардан әлсіреулеріне байланысты Қытаймен одақтасқан Хоқан-йех пен оның айналасындағылардан қорғана отырып, Чи-Чи қауымы еркіндігі мен тәуелсіздігінен айрылмау үшін өз жұртын тастап көшкен. Бұл ретте Көктүрік мемлекеттерінен де бірер мысал келтіре кетейік. Қытай өркениетінің Көктүрік мемлекеті басшыларына ықпал етуін, Қытайдың өмір сүру салтын қабылдаулары сияқты Білге қағанның әрекеттерін айыптаған қарт, тәжірибелі уәзір Тонькөк Көктүрік тәуелсіздігіне мұндай қатерді төндірмеу үшін шаралар көрген.

Түркілерде биліктің қайнар көзі дін болатын. Олар Тәңірі билігін тікелей емес, қағандар арқылы жүргізеді деп сенген. Түркі қағаны да өзін Тәңірі тарапынан таңдап алынған, күш пен қабілеті мол адам ретінде сезінетін болған. Тәңірі түркі әміршісіне құқық, саяси күш (құт), ұлылық, бедел және күш береді деп сенген. Түркі қағаны Тәңіріден алған саяси күшпенен Еуразияда өмір сүретін ұлттарды жөнге салыпты-мыс. Тәңірі сыйы болған күш осылайша “харизматикалық” ерік күшіне ие болды. Сондай-ақ, қаған мемлекетті дәстүр (заң-төре) бойынша басқармаса, Тәңірі берген саяси күшін кері қайтарып алуы мүмкін деп сенген.

Түркі билік түсінігінде діни бір сый деп қабылданған “құт”, яғни саяси күш әулет мүшелері арасында бірінің қолынан екіншісіне ауысып отыратын болған. Сол себептен де түркі мемлекеттерінің ыдырауына ықпал еткен жәйттердің бірі кейінгі кезеңдерде мұрагерлік мәселесінің дәстүрге негізделмей шешілгендігінде еді.

Түркі мемлекеттерінде әміршілердің билік символдары болған. Олардың ішінде лауазым, отау, тақ, ту, дабыл, белдік, қылыш, қамшы,

жебе, ту, қанжар секілді элементтер кездеседі. Түркі әміршілері батыр және қаһарман болуы, ал білгелері мәртебеге лайықты болуға тиіс еді. Бойындағы осындай жоғары қасиеттерге ие бола алмағандарға халық қолдау көрсетпеген.

Түркі әміршілеріне мемлекет билігін жүргізуіне мемлекет мәжілістері (той, кенгеш, тернек, құрылтай т.б) көмекші болған. Мемлекет мәселелері жиналыстарда талқыланып, шешім қабылданатын. Әміршілердің жұбайлары да мемлекет билігінде маңызды рөл ойнаған. Хатун немесе улуғ хатун атына ие болған жұбайлардың бөлек отаулары мен көмекшілері болған. Олар жиындарда әміршінің қасында болып, мемлекет мәжілістеріне қатысатын. Сондай-ақ, елші жіберіп, елші қабылдайтын болған.

Басқаша айтқанда, дүниенің қай жерінде болмасын, бір мемлекеттің түркілік сипаты ең алдымен аталмыш саяси болмыстан, яғни басшылық, мүліктік, әскери, жарлық және мәдени салалардан көрінуі керек. Ежелгі дәуірден бүгінге дейін түрлі территорияда 120-дан аса түркі мемлекеті құрылған. Бұл мемлекеттерге «түркі» сипатын беретін факторды «Түркі мемлекетінің басқару дәстүрі» деп атаған жөн болар еді.

Тарихта түркі мемлекеттерінің құрылуы мен ыдырауын түркілік әлеуметтік болмыспен (отбасы, оба, ру, тайпа, ұлт) байланыстыруға болады. Мұның ұлан-ғайыр Түркістан, Еділ-Орал және Қара теңіздің солтүстігінде тарих сахнасына шыққан түркі мемлекеттеріне тікелей қатысы бар. Себебі, аталмыш дәуір мен географиялық ортада саяси күші әлсіреген кез-келген бір түркі мемлекетінің орнына келген жаңа мемлекеттің көбінесе басқа бір түркілік ру немесе мемлекеттік отбасы тарапынан құрылғандығы байқалады.

Түркі мемлекеттерінің келесі бір ерекшелігі – басқару түсінігінің “Әлемдік мемлекет” болуы. «Оғыз қаған» дастанында “шатырымыз – көк аспан, байрағымыз – алтын күн” деген сөзден-ақ әлемдік мемлекет түсінігі анық байқалады. Түркі мемлекеті түсінігін нақты түрде айқындайтын осы танымды әлі де аша түсетін болсақ, түркі мемлекеттерінің билігі орнатылған жерлерде жергілікті халыққа діни, мәдени, экономикалық, жалпы айтқанда, әлеуметтік тұрғыдан құқық берілген. Батыстық империялардағыдай адамдарды түр-түсіне, тіліне, сенімдері мен мәдениеттеріне қарап, бөле-жарып, түрліше қарым-қатынас орнату бұлардың санасында болмаған. Осы тұрғыдан алғанда, әлемдік мемлекет ұғымы “империядан” тіпті басқаша. Түркі тарихын түсіну үшін түркі қауымдарының түркі мемлекетінің болмысы

жөніндегі ой-пікірлерін танып, білу керек. Отбасынан басталатын бұл көзқарас күллі түркі қауымдастығына дейін ұласқан.

Түркі мемлекеттерінде отбасы мен орда қоғамның негізін құрайды. Еуразияда болсын, басқа жерде болсын, құрылған түркі мемлекеттері құрылымы мен болмыстарын сақтап қалу үшін алдыңғы қатарлы соғыс технологиясының қуатын арттыруға мән берген. Олардың Қытай шекарасынан Орта Еуропаға дейінгі үлкен бір территорияға билік жүргізуінің басты себебі де осында жатыр. Мысалы, Атилла мен Шыңғыс ханның саяси құрылымдары әскери күштердің арқасында әлемдік мемлекет деңгейіне көтерілгендігі тарихи шындық. Бүгінгі таңда құдіретті мемлекеттердің де үш құрлыққа үстемдік етуі әскери күш пен технологияға тікелей байланысты. Түркі мемлекеттері де күшті әскері мен қажетті құрал-саймандардың арқасында көптеген басқа қауымдарға билік жүргізе алған. Сондықтан заманында түріктерде “әскери ұлттық дәстүр” мығым болған. Бұл әрбір түркі азаматы бейбіт өмірде, яғни күнделікті өмірде отбасына, обасы (тайпа) мен мемлекетіне қауіп-қатер төнген жағдайда дереу бір жауынгер болып шыға келеді деген мағынаны береді.

Жалпы дала мәдениеті үстем болған дәуірлерде әскерге “чері”, отырықшы түркі мемлекеттерінде “черимен” бірге “ер”, бүгінде “әскер” немесе “ер”, сондай-ақ қосын, жасақ деген атаулар қолданылған. Сонымен қатар, түркі әміршілерінің таңдаулы әскерлерден құралған қорғаныс ұйымдары болған. Көктүрік қағандарының мұндай арнайы әскерлері “бөрі” деп аталған. Шыңғыс ханның әскери жеңістерінде айтарлықтай рөл ойнаған арнайы әскерінің аты “хасса одағы” (гвардия) еді. Түркілерде әскердің бас қолбасшысы болған қаған соғыстарда міндетті түрде әскерінің алдыңғы шебінде жүруі шарт болған.

Профессор А.Ювалының айтуынша түркі мемлекеттерінің ортақ бір ерекшелігі Мөде ханнан бастап бүгінге дейін жалғасып келген әскери жүйесінің “ондық жүйеге” сай құрылуы еді. Түркия Республикасы жаяу әскерлерінің құрылымы Мөде ханнан бастауын алған ондық жүйемен тікелей байланысты. Түркі әскерінде 10 000 кісілік әскери ұйым түмен деп аталады және оны түменбасы басқарады. Мұның артынан мыңдық, жүздік және ондық ұйымдар келеді және оларды мыңбасы, жүзбасы және онбасы секілді лауазымды қолбасшылар басқарады. Шыңғыс ханнан бұрын моңғолдарға қауіп-қатер төнген кезде уақытша топ құрылып және

оқиға аяқталғаннан кейін таратылып жіберілетін топтардан жасақталған “күрен жүйесі” болған. Шыңғыс хан күрен жүйесін тастап, түріктердегі ондық жүйені енгізген. Нәтижеде, сол уақытқа дейін әлемге бар-жоғы білінбеген моңғолдар түркі мемлекетін басқару дәстүрін қолданысқа енгізу арқылы әлемдік мемлекетін құрып тарих сахнасына шықты. Сондықтан да Шыңғыс хан құрған бұл мемлекет “Түркі-моңғол мемлекеті” деп айтылып кеткен.

Түркілердің соғыстарда жеңіске жетуінде ондық жүйемен бірге ат пен қару да үлкен рөл ойнаған. Өйткені түркілік соғыс жүйесінде атты әскер жеңіске жетуге зор үлес қосқан. Махмұт Қашқари айтқандай құс үшін қанат қандай қажет болса, түркілер үшін ат сондай керек. Аттың соғыс құралы ретінде үйретілуі және әскери қызметтерде пайдаланылуы түркілердің әскери жеңістерінде негізгі факторлардың бірі болған. Түркілердің дұшпандары, әсіресе қытайлар түркі әскерлерінің киімдерін, қару-жарақтары мен аттарын қабылдағаннан соң ғана барып түркілерге қарсы бағытталған соғыстарда жеңіске жеткен.

Түркі әскерлері соғысқа бара жатқанда қарулары мен ішіп-жемдерін өздерімен бірге алып жүретін болған. Ал, сол замандарда басқа қауымдардың әскерлері өздеріне қажетті заттарды арбамен тасығандықтан біраз қиындықтарға тап болды. Түркі әскерлері өздерімен бірге көбіне сүрленген ет пен сүтті ғана алып жүретін болған.

Әскери қарулардың ішінде алдыңғы қатарда ыңғайлы әрі төрт жаққа да бірдей қолдануға болатын садақ пен жебе тұратын. Сонымен бірге жақын ұрыста қылыш, қанжар, пышақ, күрзі, қамшы, найза, арқан секілді қарулар да қолданылатын. Түркілердің қылышы пішініне және құрышының ерекшелігіне байланысты өткір болып келетін. Қорғаныс қаруы ретінде де қалқан, толға, сауыт т.б қолданылған. Б.з.д. V–IV ғасырларда Есік қорғанынан табылған алтын сауыт өнер мен жасалу шеберлігі тұрғысынан өз дәуірінен бұрын да бір өркениеттің болғандығының айқын дәлелі болса керек. Бүгінгі таңда да түркі әскери саласында кездесетін әмірге мойынұсыну, шұғыл шешім қабылдау, көрсетілген нысананы көздеу және т.б. әр түрлі қағидалар кездеседі. Соғыс әдістері арасында төпелеу және әлсірету, алдаусыратып кері шегіну, торуылға түсіру және жойып жіберу секілді соғыс тәсілдері мекені мен уақытына қарай қолданылған. Негізінде, ауыр қарулармен жабдықталған, сан жағынан өте көп дұшпанға қарсы осы соғыс тактикаларының бірі немесе бірнешеуі бірден

қолданылатын болған. Анадолыдағы Малазгирт соғысында (1071) Сұлтан Алпарслан аталмыш тактикаларды шебер қолдана білген.

Түркі мемлекет ұйымы әлемнің жаратылыс тіршілігіне сай түр-түрге енген және Көктүрік жазбаларында айтылғандай, “Үстімізде – көк аспан, төменде – қара жер, екеуінің арасында адам баласы жаратылыпты, адам баласының үстіне Тәңірі түркі қағандарын (Бумын және Істеміс) отырғызыпты”. Бұдан байқағанымыз: бүкіл әлем – түркі мемлекеттерінің мекені, ал түркі қағандары әлемнің, яғни бүкіл адамзаттың қағаны болып саналады. Түркі қағандарының қол астындағы әр түрлі тіл, дін және әр алуан мәдениет өкілдеріне деген құрметі осы жерден бастау алып отыр. Шыңғыс хан да түркі мемлекетін басқару дәстүрін ұстанып әрекет еткен.

Түркі билеушілері саяси күштерін тікелей Тәңірден алатын болған. Саяси билік орталық, оң-сол немесе шығыс-батыс бағытында үшке бөлінген. Түркі қағанының отауы орталыққа тігіліп, шығыс және батысында жабғу атағымен бауыры немесе ұлдары отыратын болған. Жабғылар ішкі істерде тәуелсіз, ал сыртқы істерде қағанның әміріне мойынсұнған. Әр түрлі лауазымды және ықпалды қызметкерлер болған.

Түркі мемлекеттерінде белгілі бір уақытта шақырылған мәжілістерде мемлекеттің жалпы мәселелері қаралатын болған. Олардың арасында кеңес құрылымы сипатындағы “той” мен “кеңгеш” мәжілістерінің, белгіленген уақытта және арнайы шақырылатын құрылтайлардың мемлекет өміріндегі алатын орны айырықша еді.

Түркі мемлекеттерінде әміршілер “шан-ю, қаған, хан, жабғы, елтебер” секілді атақтарға ие болған. Билік рәміздері ретінде отау, өргін (тақ), ту, дауыл, котузды (сәлде) көрсетуге болады. Тулардың ұшында алтын бөрінің басы орнатылған. Әміршілер үшін таққа отыру салтанаты өткізілген.

Әміршілердің бірінші жұбайы “хатун” лауазымына иеленіп, қағаннан кейінгі сөзді сол алатын болған. Олардың бөлек отаулары мен ордалары болған, мәжілістерде қағанның жанында отырып, өз алдына елшілерді қабылдайтын болған. Хатундар тақ мұрагерінің анасы болғандықтан олардың әке-шешесінің түркі тектес болуына баса назар аударылып отырған.

Әрине, түркі тарихын батыс әлемінің тарихын дәуірлеу жүйесі арқылы анықтау мүмкін емес. Сондықтан, түркі тарихын оқытуды оңайлату үшін түркі мемлекеттерінің әр түрлі территорияда құрылуына қарамастан, оларды, бір жүйе ретінде қарастыру керек.

Мысалы, ислам дінінің түркілер тарапынан қабылдануын орта ғасырлардың басы деп қабылдауға болады. Өйткені, ғылым, технология, ой-пікірі және мемлекет басқарудағы табыстар тұрғысынан бұл кезең өркендеу кезеңі болды. Түркі дүниесі үшін тоқырау кезеңі ретінде XVII ғасыр мен бүгінгі күннің аралығындағы кезеңдерді көрсете аламыз.

Әлемнің барлық жерінде дерлік әрдайым кездесіп отыратынындай, түркі қоғамында да билеушілер (бейлер) мен бағынушылар болған. Алайда, бұл тапқа бөліну емес. Билеушілер тек қоғамды басқару ісіне жауапты болған. Қабілеті мен адалдығына байланысты билік пен әскери салада өзін көрсете білгендер әскери және басшылық қызметтерге көтеріле алатын болған. Яғни, бір онбасының түмен қолбасшысы қызметіне, бір хатшының уәзірлік қызметіне көтерілуі мүмкін еді.

Түркі қоғамы үшін негізгі құндылық болып саналатын «төре» статусы жазылмаған заң іспеттес еді. Түркі мемлекеттерінің құрылуы мен ыдырауы төремен тікелей байланысты болды. «Ел кетер, төре қалар» деген сөзден-ақ төренің қоғам ішіндегі орны анық байқалады.

Түркі әлеуметтік болмысының түп-негізі ең кішкентай әлеуметтік құрылым деп саналатын отбасы болып табылады. Отбасы мемлекеттің өзегі деп есептеледі. Отбасында басталған келеңсіз жағдай мемлекеттің ыдырауына әкеліп соғады. Отбасы мүшелері арасындағы түсіністік пен қызмет бөлінісі автоматты түрде сағат серіппесі секілді реттеліп отырған. Әкенің бүкіл отбасы мүшелерінің, әсіресе ұлдарының алдындағы қызметі мен рөлі өзіндік болса, ананың да қыз баласын тәрбиелеу сияқты арнайы бір міндеті бар. Түркілерде “әкесіз ұл, анасыз қыз қараусыз” деп саналады. Бүгінде “анасына қарап қызын ал, кенеріне қарап бөзін ал” сөзі қазақ және басқа да түркі халықтары арасында кеңінен қолданылады.

Түркі әлеуметтік құрылымында әйел құқықтары шектелмеген, ол отбасының қадірлі бір мүшесі ретінде еркекпен бірге отбасының бүкіл ісіне араласатын. Сонымен бірге атқа мініп, қару ұстап және жарыстарға қатысатын болған. Түркі әйелдерінің ары мен намысына беріктігі сол замандағы деректерде кеңінен сөз болады.

Түркі отбасы үйленіп, үй болуға негізделген. Үйлену екі отбасының немесе жастардың ортақ ырзалығымен жүзеге асырылған. Ұлдың жанұясы қыздың жанұясына “қалың мал” төлесе, қыздың отбасы жасау дайындайтын болған. Қалың малдың мөлшері немесе маңызы отбасының әлеуметтік жағдайына, кіріс көлеміне қарай

өзгеріп отырған. Үйлену той жасау сияқты салтанатпен аяқталған. Үйленген қыз – “келін”, ұл – “күйеу” деп аталған. Түркілер отбасы мен туыстық жақындыққа қатысты терминологияға өте бай. Бұл да болса түркілердің отбасы мен туыстық жақындыққа көп көңіл бөлгенін көрсетеді.

Түркі экономикасында жылқының еті мен сүті пайдаланылып, мемлекетке экономикалық тұрғыдан кіріс келтіретін сауда-саттық тауары ретінде маңызды орын алған. Көрші мемлекеттер соғыс аттарын түріктерден сатып алып отырған. Түркі тілінде ат пен қойға байланысты бай терминология қалыптасқан. Экономикада қой малының да өз алдына ерекше бір орны болған. Оның етін, сүті мен жүнін пайдаланған. Сондай-ақ, көрші мемлекеттерге қойлар да экспортталатын болған. Сиыр, ешкі, түйе және буйвол да қоғам өмірінде маңызды орын алған.

Түркі қауымдары өмір сүрген ортасының жағдайына қарай егіншілікке де мән берген. Егістік өнімдерінің ішінде бидай, арпа және қара бидай бірінші орында тұрады. Бұл өнімдердің артығы көрші мемлекеттерге сатылған. Сауда түрі көбіне “алыс-беріс” жолымен жасалатын еді. Әсіресе, қытайлардан сатып алынған жібектер мен өзге де тауарлардың өтемі үшін ат берілген. Ислам өлкелеріне көбінесе қой мен бағалы терілер сатылған. Мұнымен қатар, сауда-саттықта ақша да қолданылған. Әшекейлік бұйымдар және әр түрлі қару-жарақтар, жүн, май, бал т.б заттар экспорттық өнімдер арасында бірінші орында тұратын-ды.

Шығыс-батыс, оңтүстік-солтүстік бағыттарда саудагерлердің сауда жасайтын және сауда тауарларын таситын жолдары болған. Абақан далаларынан басталып Оңтүстік Сібір ормандары арқылы Еділ-Кама дарияларының тоғысқан жеріне дейін баратын жолды халықтар “тері жолы” деп атаған. Себебі, осы жол арқылы көбінесе тиін, түлкі, құндыз, киік, сусар, бұлғын және сілеусін терілері саудаланатын болған. Сонымен бірге Оңтүстік Қытайдан Шығыс Жерорта теңізі жағалауларына дейін Жібек жолы созылып жатыр. Бұл жолдың үстінде Хами, Турфан, Қарашар, Ақсу, Қашқар, Хотан және Жаркент қалалары орналасқан. Тарихта түркі мемлекеттері көршілерімен Жібек жолы үшін соғысып отырған.

Түркілердің атамекені туралы мәселе ғылым әлемінде әлі де талас-тартыс туғызып отыр. Жалпы, қытай дереккөздеріне негіздеп, Алтай тауларын түркілердің атамекені ретінде көрсететін авторлар кездеседі. Сондай-ақ, түркілердің ата-мекені Орал тауларынан Балқаш

көлінің оңтүстігіне дейін созылып жатқан, бүгінгі Қазақстан Республикасы шекарасында деушілер де бар.

Дастан мен мифологиялық деректер түркілердің әлемге таралуын Эргенеконмен байланыстырады. Алайда, Эргенекон қай жер? Мекен бе, болмаса жай ұғым-елес пе? Бұл сұраққа жауап беру керек. Бұл ретте көне дәуірде түркілердің ата-мекенінің Алтай-Саян тауларының солтүстік батысында болғаны, б.з.д. 1700 жылдан бастап айналасына билік жүргізген түркілердің бүгінгі таңдағы Қазақстан жерінен Мәуараннахрға дейінгі жерде мекендегені және олардың Жерорта теңіз тайпаларымен байланыс жасағандары жөнінде пікірлер алға тартылуда.

Түркі тарихы бойынша жасаған зерттеулерімен танымал болған Клапрот пен Вамбери секілді түркологтар: «Түркілердің ата-мекені Алтай тауларының төңірегінде», – дейді; ал белгілі түрколог Радлов болса, оның Алтайдың шығысында, яғни бүгінгі Моңғолияда болғанын тілге тиек етеді және бұл пікірді Рамстедт те қостайды.

В.В.Бартольд түркілердің ата-мекені Моңғолияда деп көрсетеді, ал археологиялық зерттеулер бұл аймақтың тіпті батыста екендігі турасында сөз қозғауға мүмкіндік береді.

Осы тұрғыда, атақты түрколог Немет ең көне түрік тілі мен урал тобы тілдері арасындағы жақындыққа сүйене отырып, бұл аймақтың Арал көлі маңында екендігін тілге тиек етеді.

Тіл, археология және тарихи зерттеулердің нәтижесінде көне түркілердің ата-мекені батыста Арал көлі маңынан бастап, шығыста Орхон және Тула өзеніне дейінгі аймаққа; солтүстікте Лена өзендерінің төменгі ағыны, Ертіс бойлары, орта Енисей аймағы; оңтүстікте Талас-Сырдария жағалауына дейін созылып жатқан жерлер екендігі белгілі болды. Көктүрік әліпбиі алғаш қолданылған аймақтың Енисей жағалауында болуы да осы пікірді қуаттайды. Кейінірек олардың мекендеген аймағы кеңейіп, Орхон жағалауы мен Өтүкен таулары өлкелерін де қамтыған. Өтүкен тауының түркі халықтарының ата қонысы болғанын және олар үшін қасиетті мекен саналғанын да естен шығармау керек.

Еуразия территориясында жасалған археологиялық қазбалар түркілердің ата-мекені туралы жаңа пікірлерді жарыққа шығарады. Өйткені, түркілер мекендеген территорияларда бүгінге дейін жүргізілген археологиялық зерттеулердің саны шектеулі еді. Қолда бар археологиялық зерттеулердің нәтижелеріне қарағанда, б.з.д. 3000 жылдан бастап б.з.д. 1700 жылдарға дейінгі аралықта Алтай және Саян

тауларының орталық болып, онда Афанасьев мәдениеті дамыған. Б.з.д. 1700-ден бастап б.з.д. 1200 жылдарына дейін жалғасын тапқан Андронов мәдениеті Тәңірі таулары, Жетісу, Ертіс, Жайық өзендерінің жағалауларына дейін тараған. Б.з.д. 1200-ден б.з.д. 700 жылға дейін жалғасып келген Қарасук мәдениеті Енисей жағалары, Тува, Абакан далалары мен Байкал көліне дейін жеткен. Б.з.д. 700 жылдан бастап, Минусинск және Абакан өлкесінен Алтайға дейін созылып жатқан аймақта Тагар мәдениеті, Алтайдың оңтүстік шығысында бой көтерген Пазырық мәдениеті ғұндар дәуіріне дейін жалғасқан.

Түркілер ата-мекенінің батыста болғандығы жөнінде бірсыпыра болжамдар жасалған. Бірақ этруск, шумер және сақтармен байланысты зерттеулер әлі де болса жеткілікті деңгейде жүргізілмегендіктен, түркілердің ата-мекені жөніндегі пайымдауларымызды жоғарыда айтылған пікірлермен шектеуге тура келеді.

Арғы қазақ мемлекеттілігінің тарихын осынау мекендерден іздеген жөн. Н.Назарбаев айтқандай, Түркістан – қазақ халқының ұлттық мемлекеттілігін дүниеге әкелген алтын бесік. Бірақ, оның түп-тамыры тым әріде, мыңдаған жылдық тарих қойнауында жатыр. Қазіргі қазақ этносының оның мемлекеттілігінің көне замандарда құрылған түркі мемлекеттермен сабақтастығы жөнінде әңгімелеуге болады. Бұл жәйт салиқалы да, салмақты зерттеуді қажетсінеді.

Енді қазақ мемлекеттілігін танып-білудің кейбір әдіснамалық тармақтарына қысқаша тоқтала кетеміз.

Қоғамдық ұйымдасудың белгілі бір кезеңдегі түрлерінің бірі – мемлекет. Ол қоғамдық өмірдің ең күрделі жақтарын белгілі бір жүйеге біріктіреді. Мемлекеттің пайда болуы қоғамдық жоспарлау, мәжбүрлеу, реттеу, бөлініс және т.б. бастауларын қоғамдау қажеттілігінен туындаған.

Мемлекеттілікті ол құрылған жермен, хронологиялық өлшемдермен, оны құрушы этностар, билеушілер және қаһарман-қолбасшылардың есімдерімен, этностық-мәдени белгілермен етене байланыстыра қарастырған жөн. Және мемлекеттіліктің болмысы сыртқы шекаралардың болуымен де, оның басқа елдермен елшілік қатынас орнатумен анықталса керек. Бұл ретте регионның жетекші экономикалық-мәдени орталығын анықтаудың маңызы зор. Әрине, мұнда миграциялық процестердің әсерін жоққа шығаруға болмас. Бұл факторлар ежелгі түріктердің мемлекеттілік құрылымынан толық көрінген. Қазақтардың арғы ата-бабалары болмыш түркілердің өмір сүрген территориясының жерінде отырықшы және көшпелі түрмыс

кешіп, егіншілік пен мал шаруашылығын да дамытқан. Қоныстар мен қалалар салған. Сондай-ақ, олардың өзіндік қолөнер кәсібі де болған. Әсіресе, діни сенімдердің мемлекеттік пайда болуымен орныққандығы белгілі.

Мемлекет өңірінде бір немесе бірнеше тілде сөйлескен тұрғындардың тілдері мен мәдениетіне қарап мемлекеттіліктің сипатын анықтауға болады. Әрине, этникалық топтардың атаулары маңызға ие, бірақ ол жергілікті сипат алуы немесе жиынтық, жалпытайпалық, мемлекеттік атауларға айналуы мүмкін. Кей-кейде ұзақ замандарда өмір сүрген тайпалық одақтар шекаралары нақты болмай, тез-тез өзгеріске ұшырап тұрған. Сондай-ақ, кейбір замандарда түркі бірлестіктердегі мемлекеттік институттардың жетілмей қалғандығы белгілі. Сонымен бірге біртұтас мәдениетке, территориясы бар, орталықтанған өкіметі құрылған ортағасырлық мемлекеттің барлық белгілерін түрік қағанаттарынан көруге болады. Оның дәлелі ретінде түрік елшілерінің Византияға аттануын атар едік. Мұнда келісім-шарттар түрік қағанатының атынан жасалынған.

Ежелгі түркілердің дүниетанымдық жүйесінде мемлекет мәселесі әр қашанда маңызды орын алған. Оған халықтың өмір сүруін қамтамасыз ететін күш ретінде қараған. Түркілердің пікірінше, мемлекеттің құлауы немесе ыдырауы – үлкен апатты жағдай, түркі халқы күшті мемлекет құра алғанда ғана қалыпты өмір сүре алады деп білген. Мемлекетті құру және оның бүтіндігін сақтау идеясы ресми идеологияның негізін құраған.

В.В.Бартольд Афрасиабты мистикалық Тұранның иесі (владыка) емес, түркі тайпаларының қолбасшысы деп білген (Бартольд В.В. Соч. – М.; «Наука», 1966. – Т.П. – ч.1.– С.661). Табаридің жазуынша, Афрасиабтың үш ұлы болған (Тудж, Салм, Ирдж). Тудж–«ас-син» (қытайлар) хазар және түркілер жерлеріне ие болды (Ахунов А.М. Этноним «ас-сакалиба» в трактате «Та'рих аррусул ва-л-мулук арабского историка ат-Табари») [18]. Афрасиаб өкіметінің материалдары нашар зерттелгендіктен, ол Тұранның көптеген региондарындағы мемлекеттіліктің қалыптасу үдерісін зерттеудің үлгісі бола алмай келеді. Ең алдымен мұның сақ-массагеттерге (скифтерге) қатысы бар. Скифтер мемлекеттілігінің негізін Орта азиядағы Кіші Азияға барған көшпелілер құраған (б.з.д. VII ғ.). Демек, скиф мемлекеттілігінің пайда болуы миграциялық процестермен, көшпелі, жартылай көшпелі тайпалардың үлкен қашықтықта көшіп жүруіне байланысты. Демек, көшпелілердің хандығы, қазақ хандығы

түрік қағанаттарының, бірлестіктерінің мұрагері болып табылады. Қазіргі қазақ халқының этникалық негізін түрік қағанаттарының Алтын (Ақ, Көк) Орданың түркілері құраған. Әрине, алғашқы этникалық субстрат О.Смағұловтың жазуынша, қола дәуірі мен Сақтар заманындағы европеоидтық пішіндес тұрғындар. Бұлар қазақ халқының 30% құрайды, ал қалған 70%-і монголоидтік нәсілдік элементтердің үлесінде. Қазақтардың этногенезінде Алтын Ордаға дейінгі замандардағы қимақ-қыпшақ, қарлұқ, қаңлы, үйсін және т.б. этникалық компоненттер үстем болған. Олардың қазақтарға этномәдени және этносаяси ықпалының әжептәуір болғандығы белгілі. Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезеңдерде біз қазақ халқының төл мемлекеттілігі тарихы жөнінде емес, оның алғы тарихы жөнінде сөз қозғауға болады деп білеміз. Сондықтан, қазақ халқының этногенезі мен этно-саяси тарихының бастапқы кезеңдерін анықтау қажеттілігі туындайды. Яғни ол қайсы кезеңдер болуы мүмкін деген сұрақтың жауабын беру керек.

Скифтерге дейінгі я болмаса скифтік (сақтық) немесе хундық, әрі қарай үйсін-қаңлылық және кумандық-эфталиттік, әрине апиналық-түркілік кезеңдерді өзара байланысқан көптеген жүзжылдықтар бөліп жатыр. Біздің пікірімізше, осынау кезеңдер кешенінен түрік атты супер этностың бір бөлігі болып табылатын қазақтың болмысының іздерін табуға болады.

Европада қалыптасқан тарихты ежелгі, ортағасырлық кезеңдер және жаңа заман деп дәуірлеу дәстүрі европа континентінде мекендеген халықтың даму тәжірибесіне тура келетін шығар. Ал, көшпелілердің мемлекеттік құрылымдарына бұл бөлу шартын қолдана қою қалай болар екен? Кейбір авторлар көне түркі тарихын ең көне, көне, отағасырлық кезеңдер және жаңа заман деп қарастыру мақсатқа сай болмақ деп біледі.

Ал, басқа бір зерттеушілер тобы түркілерде феодализмнің бастапқы кезеңінде көшпелі ру-тайпалық қатынастардың басым болғандығын жазады [19, 15-17]. Олардағы материалдық-рухани мәдениеттің даму деңгейі барлық параметрлер бойынша құлдық қоғамдағыдан әлдеқайда төмен болған. Зерттеушілердің бұл тобы дүниежүзілік практикада феодалдық қоғамның өлшемін жер өңдеумен, отырықшы тұрмыспен байланыстыра қарастырады. Біздіңше, түркілер тарихында қоғамдық қатынастар дамуының ерекшеліктерін гео-саяси және табиғи жағдайлар негізінде түсіндіру нәтижелі іс болмақ. Әрине, қағанаттардағы феодалдық қатынастардың генезисі, жерді

пайдаланудың ерекшеліктері, діннің мемлекеттік идеологияны орнықтыруға бағытталуы халықтың тұрмыс салты мен дүниетанымына әсер етпей қоймайды. Осының бәрі көшпелі түркілер өркениеті эволюциясының кезеңдерін анықтауды қиындата түседі. Және де зерттеушілер түркілердің тұрмыс-салтын отырықшы-егіншілік шаруашылықтан ажыратып алып қарастырудың нәтижесінде скифтер түгіл хундарды да түркілерге жатқызуға бейілдік танытар емес. Бұндай болған жағдайда мемлекеттілігіміздің арғы хронологиясы ауада қалықтап қалады да тұрады. Алайда мемлекеттің халқы оның материалдық-рухани мәдениеті мен қоғамдық қатынастарының мұрагері болып табылады емес пе? Олай болса қазақ халқы – Қазақстан территориясында және оған жапсарлас жерлерде өмір сүрген барша мемлекеттің ізбасары деп айтуға болады. Дегенмен де қазақ халқы мемлекеттілігі тарихының алғашқы кезеңдерінің географиялық шекараларының зерттелуі әлі күнге дейін көңілге қонымды да қомақты емес, тіпті мардымсыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жұлдыз // 1997, № 3. – б. 184.
2. *Все тюрки встретились на Алтае* // Дала мен қала, 29 тамыз, 2013 ж. – С. 8.
3. Новоженев В.А. *Чудо коммуникации и древнейший колесный транспорт Евразии*. - М.: Таус, 2012. - 50 с. и т.д.
4. *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250 Hardcover – August 1, 1994 by Janos Harmatta (Editor), B.N.Puri (Editor), & 1 more Be the first to review this item.
5. Источники информации: <http://www.gumilev-center.kg/kochevaya-civilizaciya/www.stanradar.com/.../5383-istorija-kochevoj-.24> Eki 2013
6. Балдано М. Н., Бураева О. В. *Отзыв на конференцию: «Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии»* // Отечественная история. 2001. № 6. - С. 196-198 және т.б.
7. Абетеков А.К. *Археологические памятники кочевых племен в западной части Чуйской долины* // Древняя и ранняя средневековая культура Киргизстана. – Фрунзе, 1967; және т.б.
8. Саханова К. Б. *Кочевой хозяйственный тип в Казахстане*. Вестник КазГУ. Серия экономическая. Алматы, 1998, №9; Кычанов Е.И. *Кочевье государства от гуннов до маньчжуров*. –М.: “Восточная литература” РАН, 1997, с. 283-286.
9. Kafesoğlu I. *Türk milli kültürü. Boğazıcı yayınları*.- Istanbul, 1993.- s. 42.
10. Darmstetter J. *Le Zend – Avesta*, III.- Paris, 1883. - p.- 161.
11. Togan Z.V. *Umumi Türk Tarihine giriş*. 3 Baskı.- Istanbul, 1991.cild I.- S . 37.; De Groot. *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*. I, Berlin–Leipzig, 1921.;
12. Eberhard W. *Çin Tarihi*.- Ankara. - 1947.- s.137. 176.

С.Әбушәріпұлы. Орталық Азия өркениетінің негіздері.

13. Қашқари М. *Түбі бір түрік тілі («Диуани лугат ат-турк»)*. – Алматы: Ана тілі, 1993, 20-б. ; Кошғарий М. *Девону лугот-ит турк*. Уч томлик. –Тошкент, 1974. –Т. III. - 422–б.
14. Eşrof Bengi Özbilen. *Kavım adı olarak türk*. – Türk Dünyası araştırmaları. Nisan, 1995, № 95, С. 57.
15. 15. Koppers W. *İlk Türklük ve ilk İndo–Germanlik*. // Belleten, sayı 20, 1941, V, - s. 523.:
16. Новоженев В.А. *Чудо коммуникации и древнейший колесный транспорт Евразии*.- М.:Таус,2012.-500 с. және т.б.
17. N. Nazarbayev. *In the Heart of Eurasia*. – Almaty: Atamura, 2005-p. 192.
18. Ибрагимов С.К. *Еще раз о термине «казах»*. – Труды института истории, археологии, этнографии АН Казахской ССР, т.8, А., 1960.
19. Ахмедов Б.А. *Государство кочевых узбеков*. М., 1965, 15-17-бб.

ТҰЛҒА

А.З.ВАЛИДИ ТОҒАН

ЕСТЕЛІКТЕР

АЛЫС ЕЛДЕРГЕ ОҚУҒА ЖОЛ ЖҮРУ ТУРАЛЫ ОЙДЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ

**Түрік Ғарыф-бейдің, бір американдық азаматтың,
Мұрат Рәмзидің
және араб философы Маарридің ықпал етуі**

Немере ағам Хабиб-назардың менің оқуыма айрықша назар аударуы, мені жеке қадағалап сабақ беруінің арқасында 18 жасқа келгенімде бірдемелерді үйреніп алуға қол жеткіздім. Ол – ислам тарихы негізін қалаған ибн әл-Асирдің еңбектерін басынан ақырына дейін қарастырған ғалым. Немере ағам оның шығармаларының бөліктерін түрік тіліне аударып, тіпті жариялаған еді. Ол Түркия тарихына арнап жазған Джевдет-пашаның еңбегін дерлік жатқа білген. Бір сөзбен айтқанда, ол – бәрінен бұрын тарихты беріле сүйген адам. 1877 жылғы орыс-түрік соғысының оқиғаларын егжей-тегжейлі білген, бұл соғыс туралы жазылған Грязновтың кітабын тауып алып, мені оны оқуға және башқұрт тіліне аударуға міндеттеген, түрік Махмұт Ғарыф-бейдің бұл соғыс туралы жазған «Бастан өткізгенім» атты естеліктерін бірнеше рет оқып шыққан.

Барша орыстардың Харбин түбінде жапондардан жеңіліс тапқанынан хабардар болып және айрықша сезімге бөленген кезде бұл еңбекпен мен де танысқан болатынымын. Осынау естеліктердің соңында бір американдықтың Египеттегі Хидауи Тауфик-пашаға жазған хаты басылған еді. Онда: «Қалайша сіздер, жеті-сегіз миллион адам екі-үш мың ағылшынның қорлығы мен мазағына, қанауына төзіп отырсындар? Сіздерде намыс дегеннің нышаны да жоқ. Сіздер өздерінің киімін өздері кие алмайтын нақұрыс сияқтысыздар» деген сөздер орын алған. Бұл сөздерді мен Ресейдегі мұсылмандар қауымының жағдайына толығымен сәйкес келетін шындық деп білдім. Бір жағынан жоғарыда есімі тілге алынған Ядринцевтің шығармасының, екінші жағынан Махмұт Ғарыф-бей кітабының менің санама еткен әсері өте күшті болды. Мұрат Рәмзи есімді біздің өлкенің ғалымы Хиджазда тұратын. Бұл адаммен менің әкем және немере ағам

достасқан-ды. Көктемгі күндердің бірінде ол біздің үйге қонаққа келді. Бұл ғалым – Қазан түріктері мен Ресей мұсылмандарының тарихына бағыштап араб тілінде жазылған екі томдық еңбектің авторы. Басылып шыққанға дейін-ақ оның кейбір бөлімдерін немере ағам Хабибназар оқыған еді. Ол кітап 1907–1908 жылдары Орынборда басылып шықты. Сол жылы әкем қажылыққа сапар шекті. Және өзінің медресесін 17-ге толмасам да маған және бір халфеге сеніп тапсырып кетті. Сол қыстың күндері 300 беттен тұратын Мұрат Рәмзидің кітабын оқып, оның мазмұнын ең алғыр шәкірттеріме, оның ішінде, әсіресе Ибрагим Қасқынбайға ұқтыруға тырыстым. Онда түріктердің өткені мен ұзақ тарихының мазмұны айрықша бір мақтаныш сезіммен ашылып, ал орыстардың көрсеткен қорлығы мен мазағы сондай ашу-ызамен бейнелене жазылған екен.

Әкемнің медресесінің бір бұрышынан «Халық кітапханасын» ашуға ниеттендім. Оны кітаптармен толтыру мақсатында және газеттер жаздырып алу үшін ақша жинадым. Олардың кейбіреулеріне арнап шағын мақала жазып жібергендіктен, оларды төлем ақысыз алып тұрдым. Ондай басылымдардың ішінде – Петербургте шығатын «Улфат» газеті, араб тілінде шығатын «Ат-Тальмиз» газеті бар еді. Қазаннан – «Баян-ул-Хақ» және «Юлдуз», Орынбордан – «Бақыт», Астраханнан – «Идель», Бакуден – «Иршад» және «Фаузат» журналы сияқты басылымдарды алып тұрдым. Әкем Қырымнан шығатын «Тарджиман» газетін көптен бері жаздырып алып тұратын еді. Орыс тіліндегі «Биржевые ведомости» газеті және «Нива» журналы да келіп тұратын. Ауылда оларды мен және менің немере ағам Галикирармолда оқитын еді. Ол көп жылдар бойы қазақтардың арасында болып, олардың балаларын оқытқан, сондықтан оның сөйлеу мәнері мен тіліне қазақ тілінің әсер еткендігі анық білініп тұрды. Ол менің қазақ әдебиетіне деген қызығушылығымды арттырды. Нақ оның ықпал етуімен мен Қазанда қазақ тілінде шығатын барлық газеттер мен журналдарды жаздырып алып тұрдым. Қазақтармен бұрынғы уақыттан бергі тарихи туыстық оның жадында сақталғандықтан, оларға деген ізгі сезімін жоғалтпаған-ды. Қазақтардың ішінде өмір сүрмегендігіне қарамастан оның қазақтардың арасында Нұрфайыз-хаджы (қажы) және Найза-бай секілді жақын достары болатын.

Біздің кітапханаға кітаптардың түсіп тұруы үшін Орскідегі «Шарқ» атты кітап дүкенімен және Ташкенттегі «Орта Азия» дүкенімен байланыс орнатылды. Орскідегі кітап дүкенінің қожайыны Ахмет Исхаки зиялы адам болатын. Оның әкесі Исхақ-хазірет әкемнің

досы саналатын. Ол Түркияда оқыған болуы керек. Түркия мен Мысырда исламтану бойынша баспадан шыққан заманауи басылымдарды әкеліп, сатып, таратып жүретін. Бұл адамның маған көп көмегі тиді. Ол осынау кітаптардың толық каталогтарын да жариялаған. Оның жәрдемінің арқасында Стамбұлдағы «Малумат» журналы менің қолыма тиді. Ташкенттен жіберілген кітаптардың арасында орыстарға қарсы соғысқан қазақ Кенесары мен оның ұлы Сыддық Сұлтанның өмірбаянының аудармасы, сондай-ақ ауған әмірі Абдурахманның естеліктері, генерал Куропаткиннің Қашқарияға жасаған саяхаты туралы мақаласы да бар еді. Біздің қолымызда Абдурахман-хан естеліктерінің парсы тіліндегі түпнұсқасы және оның орыс тіліндегі тәржімесі де бар болатын. Яқуб-бектің құзырында Куропаткин Ресей елшісі қызметін атқарғандықтан, ал оның қасында ақсүйек башқұрт отбасынан шыққан бізге таныс офицер Сүйерғұлов болғандықтан, оның кітабы маған аса қызықты болып көрінді. Одан Сүйерғұловтың өз жазбалары орын алған. Осы себепті мен Қашқарияның тарихы мен қазіргі жағдайын қарастыра бастадым. Абдурахман-ханның естеліктеріне келсек, оларда Орта Азия халықтарының тәуелсіздік үшін жүргізген күресі жанды бейнеленген. Бұдан тысқары бұл шығарманың орыс және парсы тілдерінде жазылған нұсқаларын салыстырып оқу бұл тілдердің екеуін де жақсырақ меңгеруіме жәрдемдесті. Қазанда басылған «Кенесары» мен «Наурыз-бай» дастандарынан менің хабарым бар еді. Мұрат Рәмзи өзінің тарихи кітабына Кенесарының ұлы Сыддық Сұлтанның халық жадында сақталып қалған айтулы өмірі жөніндегі дастанның сюжетін енгізген. Әңгіме мынада еді: Мұрат Рәмзи көп жылдар бойы Сыддық Сұлтан мен оның інісі Ахмет Сұлтанның үйлерінде мұғалімдік қызмет атқарған және өзінің кітабында жоғарыда тілге алынған оқиғалар туралы асқақ сарынмен әңгімелейді. Біздің үйге қонаққа келген Мұрат әпенді солар туралы егжей-тегжейлі әңгімелеп отыратын. Кенесары мен Сыддық қазақ халқының ұлттық азаттығы үшін күрескен ер жүрек жандар еді. Жоғарыда есімі тілге алынған менің немере ағам Галикиррар-молда да осынау жолбасшының ерлігі мадақталған өлең-жырларды менің санама сіңіруге тырысып бақты. Мысалы, мына өлеңі әлі күнге дейін есімде сақталып қалған:

«Біздер жауға жан-жақтан «Абылай, Абылай!» (яғни, құдіретті Абылай ханның аруағы қолдасын) деп ұрандатып, жан-жақтан боранды дауылдай дұшпандарға лап қойып, оларды қоршауға алып, қирататынбыз.

Егер сенің жан-жүрегіңде Тәңірі болмаса, сен шатшадымандықты қайдан іздеп табасың.

Егер де сенің еліңнің азаттығы болмаса, сенің өмірінде қандай мән бар және сен қандай қуанышқа кенелерсің?»

Немере ағам бұл өлең жолдарын оқып қана қоймай, менің оларды жаттап алуымды талап ететін-ді.

«Халық кітапханасы» тарапынан алынған кітаптар арасында Петербургте баспадан шыққан Хиуа ханы Әбілғазының «Түрік шежіресі» атты кітабын көруге болады. Абдурахман-ханның естеліктерін Бұхарадағы оқуын тауысып келген ауылдың имамы Сайран Бекболат және әкемнің көмекшісі Кашиф-хазірет және т.б. үзбей оқитын еді. Түріктердің орыстар зорлық-зомбылығы мен қанауынан құтылу қажеттілігі жөніндегі ой-пікірді біздің санамызға Мұрат Рәмзи мен Кенесарының сіңіргені сияқты, Ғарыф-бей мен Ауғанстан әмірі Абдурахман адамзат проблемаларының ішінде біздің халқымыздың проблемасы да бар дегенді ұғынуымызға септесті. Дұрысырағы, дайындады. Әмір Абдурахман-хан дәуіріміздің көрнекті тұлғасы еді, оның басқалай пікірлері мен сөздері жан дауасы болып көрінді, бізді күрес жолындағы істерге қайраттандырды. Ағылшындар Ауғанстанның істеріне араласа бастағаннан соң, бұл хан Иран арқылы Хиуаға жол тартты. Хиуа ханы, сонда тұрған билер мен тұрғындар бұл ханның жүрегінде жақсы әсер қалдырыпты. Содан соң ол Бұхараға келгенде, ондағы әмір де, адамдары да Абдурахман-ханға ұнай қоймапты. Ағылшындар мен Самарқандты басып алған орыстарға қарсы одақтастарды іздеп табу мақсатымен ол бұл қалаға да келген еді. Басында орыстар оған жылы қабақ танытады. Бірақ та оның Түркістан тәуелсіздігін жақтаған қазақ сұлтаны Сыддық-төре мен Кенегестік өзбек руынан шыққан Юренбек-бейге оң көзбен қарайтындығын байқағаннан соң келіссөздерді жүргізуді жалғастыра беру керек деген желеумен оны нақ түн ортасында Ташкентке шығарып салады. Орыстардан ешқандай жақсылық күтуге болмайтынын түсінгеннен кейін ол олардың жәрдемінсіз-ақ жалғыз өзі әрекет етуге бел байлап, Отанына оралуға шешім қабылдайды. Қайтар жолда орыстарды байқамаған сыңай танытып, өзінің еліне қарай кері Хисар және Бадахшан жолдарына түсіп Мача таулары арқылы, жергілікті өзбек рулары, Қатағандықтардың көмегіне сүйене отырып ағылшындардан Балх, содан соң Қабулды азат етеді. Сонымен ел бүкіл Ауғанстанның дербестігін қалпына келтіреді. Терең ойлы және жан-жақты білімді

адам болғандықтан, ол өз елінде фабрикалардың кейбір типтерін ұйымдастырып, баспа орындарын ашып, Европа үлгісіндегі әскери форманы да енгізеді. Алдын-ала болжағыштық, дарындылығының арқасында ол басқа мемлекеттермен байыпты саясат негізінде өзара қатынастар орнатты. Сонан соң өзін ағылшындардың дұшпаны ретінде танытқан Абдурахман Ресейге келеді, бірақ Ресейдің де өз территориясын Азия халықтарын жұтып жіберудің есебінен кеңейту сияқты экспансиялық саясатын ұстанғандығын түсінеді. Ерте ме, кеш пе Ресей бұл халықтардың өшпенділігін күшейтерін, державаға айналатынын, уақыт өтісімен Азия халықтары мұны жете түсінетіндігін айқын сезінді. Отаршыл Англияның саясатын терістей отырып, ол Азия халықтарының тәуелсіздігі мен азаттығына қол жеткізу үшін Ресейлік емес, Еуропа елдерімен бірігу керек деп білді. Сөйтіп, ол Ресейде ағылшындардың дұшпаны ретінде көрініп, Ресейден бұл елдің дұшпаны ретінде аттанып кеткен.

Бірінші Орыс революциясынан соң немере ағам мен әкем Мұстафа Кемелдің Египетте шығып жатқан газетін оқып, аяр және жауыз халық деп ағылшындарға оң қабақ танытпаған еді. Бұл мағынада немере ағам Абдурахман-ханның ағылшындардың жүргізіп отырған саясатына қатысты сыни көзқарастарын құптап отырды. Олар үкілі үмітін Жапониямен байланыстырды.

Немере ағам мен әкем түріктердің және Азияның басқа халықтарының өз жолымен жүргенін қалады. Мұнда Жапония императоры тарапынан 1907 ж. дінге жоғары баға беруі, оның исламға деген оң көзқарасын білдіруі және Жапонияға Түркияның өз делегациясын жіберуі рөл ойнады.

Әкем менің Пушкин мен Ядринцевті көп оқитындығыма наразы болды. Сонымен бірге Пугачев көтерілісіне бағышталған Пушкиннің шығармаларын және Ядринцев кітабының Алтай халықтары мен қазақтардың атына жылы лебізін білдіре жазған тұстарын аударып беруімді өтінді. Өйткені Пушкиннің шығармаларынан башқұрттарға жанашырлық танытқан сөздер орын алған еді. Әкем Ресейде Ядринцевке ұқсаған жандар, ал ағылшындар арасында Ауғанстан мен Египеттің мүдделерін қолдайтын адамдар болса, мұның өзі бізге ізгілік жағынан қызмет етер еді деп ойлады. Ол Ғазалиден алынған мынадай мақалды есіне алып отырды: «Рақымсыз жәбірлеуші және зорлықшылдың баласы қиын жағдайға тап болып, қатты жыласа, ол езілгендер тарапынан қолдау табады». Сонымен бірге ол Ядринцевке дұға батасын жолдады.

Халық кітапханасына түскен шығармалар, 1906–1908 жылдары он алты жасымда немере ағам және әкеммен болған сұхбаттар менің дүниеге деген жаңа көзқарастарымның негізін қалыптастырды. Мұның бәрі өз білімдерімді орыс тілі жәрдемімен байытуға бағыттады. Мен ислам бойынша тарихи деректерден алынған мәліметтерді орыс деректеріндегі мәліметтермен салыстырып қарастыру мақсатында мұғалімдік мектепке түсуге шешім қабылдадым. Бұл құлшынысымды ең алдымен Мұрат Рәмзи тудырған-тын. Ол өзінің шығармасының кейбір бөліктерін немере ағама және әкеме кітап жарық көрместен бұрын бергені туралы жоғарыда айтқан едім. Ол орыс авторларының шығармаларын, әсіресе Соловьевтің тарихи еңбектерін оқуға кеңес берді. Ол әсіресе Ядринцевтің еңбектерін қатты ұнатты.

Сол қыстың күні (1907–1908) әкемнің медресесіндегі шәкірттерге мен тағы да араб тілін үйрену тұрғысынан дәріс бере бастадым және Мұхаммед пайғамбардың өміріне арнап жазылған «Нүр әл-якин» шығармасы бойынша түсініктемелер бердім. Менің араб әдебиетіне қызығушылығым, дәлірек айтқанда, оған деген шексіз махаббатым орыс тілін толықтай меңгеруіме мүмкіндік бермеді. Бұл махаббатымның күшеюіне немере ағамның және Мұса Яруллахтың шығармаларын оқуымның ықпалы айтарлықтай болды. Сол жылдары араб шайыры және ойшылы Абу'л Ала әл-Маарридің «Әл-Лузумият» (Міндет еместің міндеттілігі) атты еңбегін талдай отырып, оның философиялық көзқарастарын терең зерделейді. Мен бұл еңбекті араб әдебиетінің үлгісі ретінде қабылдадым, ондағы дін және сенім туралы ой-пікірлері мені қатты қызықтырды. Бірақ та Мұса Яруллахтың бұл шығармасы о кезде тек «Д» әрпіне дейінгі бөліктерді ғана қамти басылған еді. Ахмет Исхакидің көмегімен бұл кітаптың Индияда литографтық әдіспен басылған бір нұсқасын жаздырып алдым. Онда әр беттің шетінде түсініктемелер берілген. Түсініктемелердің кейбір тұстарын толықтай түсіне алмай дал болуым араб тілін тереңірек білуге деген құштарлығымды одан сайын күшейтті. Маарридің «Ақиқат пен қазыналар бекем жасырылған сайын оларды іздеп табуға және олардың асыл ой-мағынасын түсінуге деген ұмтылысым барынша күшейе түседі» деген жолдар менің алдымда тұрған қиыншылықтарды жеңуге деген талпынысымды қатты ынталандырды.

Дін саласында оның «Әрбір дінде біздер табынатын жалған ережелер мен қағидалар аз емес. Шынын айтқанда, бәрі мынаған саяды: шындықтың мән-мағынасы ашылғаннан соң оны өз халқыңа жеткізе аласың ба» деген ойлары мені таң-тамаша қалдырды.

**Егер туған жерімнен кетіп,
алыс елдерге оқуға сапарға шықсам,
қайда барамын
және ненің жолын қуамын?**

Кейініректе Нью-Йоркте имам болған және 1956 ж. о дүниелік боп кеткен Нияз Мақсудов ол кезде Бейруттағы американдық колледжде оқыған еді. Ол мені сол жаққа шақырды. Мен, егер Ресейден кетіп Бейрутқа баратын болсам, біріншіден, араб тілі мен әдебиетінің бүге-шігесіне дейін біліп алуға қол жеткіземін, екіншіден, ағылшын тілін меңгеріп аламын деп ойлады. Қажылықтан қайтқан әкем араб елдері мен Стамбұлдан маған көптеген кітаптарды өзімен бірге әкеліп табыстады. Көктемде мен әрі қарай Кузенде және Утякта қала алмайтындығымды түсініп, бір жаққа кетіп оқуымды кең мөлшерде жалғастыруды жоспарлай отырып, үзілді-кесілді шешім қабылдадым. Әкем болса мені деревнядағы біздің мешітіміздің имамы, сонымен бірге медресенің мұғалімі ретінде көргісі келетінін айтты. Оның ойынша, менің өз халқыма тек имам болып қызмет атқарғанда ғана пайдам тиеді-міс және де орыс тілін білетіндіктен уездік, содан соң губерниялық көлемдегі земствоның мүшесі болып, қоғамның саяси өміріне де батыса алатындығымды айтты. Тіпті Ресей Думасының мүшесі де болып кетуім ғажап емес деді. Сондықтан ол мені үйлендіруге асықпады. Соған қарамастан әкемнің досы Шығыс Оралдық Яқшымбетов Қажымахмұттың қызы – Нафисамен некеміз баяғыда-ақ қиылып қойылған еді. Дегенмен де кейініректе әке-шешем мені қатай руынан шыққан бай-бақуатты башқұрт Абдурахманның қызына үйлендіруге ниеттенді. Ол қызды өте сұлу, сирек кездесетін жан деп естігенім болмаса, жүзбе-жүз кездесіп көрген емеспін. Бұл ретте олар тіпті бір-біріне тиісті сый-сияпат жасап үлгергенге ұқсайды. Бұл мәселеде ата-анама Мырзакай деревнясының имамы әкемнің жақын досы Сабыр – хазіреттің сөзі өтімді болған сыңайлы. Алайда ата-анам менің келісімімсіз үйлендіруді қош көрмейтін-ді. Анамның сөздеріне қарағанда, олар менің оқуымды басқа жақта жалғастыруға ниеттенгенімді түсінген сыңайлы. Бұл шешімім тұрғысында апам, Нұрмұхаммет және Ғазиз тілектестігін білдірді. Көктемде мен Утяктан қайтқанымда біздің үйге әкемнің досы, Мемлекеттік Думаның мүшесі Шахшериф Метинев келді. Әкемнің көз алдында ол менің әрі қарай орыс тілін жетілдіруімді құптады және келешек тұрғысынан медреседегі мұғалімдік қызметтен ештеңе де шықпайды деді. Орыс

тілін жетік меңгерген бұл қайраткер бізге келгенде өзімен бірге профессор Грушевскийдің Украинаның дербестігі үшін өрістеген қозғалысқа бағышталған шығармасы және профессор Максим Ковалевскийдің ұлттардың құқықтарының проблемалары жөніндегі еңбектерін маған сыйға тартты. Мұнымен ол мені саяси іс-қызмет саласына тартпақшы болған еді.

Мамырда мен Алагуянбашыдағы Ибрагимге бардым. Бір күні қарағайға сүйеніп тұрып, әңгіме-дүкен құрдық, оған Нияз Мақсудидің мені Бейрутқа шақырғандығын, земство дәрігері Зейнеп Абдрахманова Мен Шахшериф Метиновтың Ресей жеріндегі университетте білім алуым жөнінде кеңес бергендігін айттым. Ибрагим орыс қоғамының ортасына түссем одан алыстап кететінімнен қауіптеніп, Қажымахмұттың қызына тезірек үйленуім керек екендігін, бұл жөнінде әкемді көндіре алатындығын айтты. Бұл кезде Ибрагимнің келіншегі Ақкелін башқұрттың құртын дайындап жатқан еді. Кенеттен ол: «Оқығысы келген адамға кедергі келтірудің жөні жоқ», – деді. Бұған жауап ретінде мен: «Сенің аузыңа Алланың өзі алдымдағымды болжап осы сөзді салды ғой», – деп айқайлап жібердім. Егер де апам, Ибрагим, Нұрмұхаммет және Ғазиз үйлену мәселесінде айтқандарына көндіруге тырысқанда, ал апам менің үйден кетуіме үзілді-кесілді қарсы болғанында мен тағдырдың салғанына көнер едім ғой. Әкем талай рет маған ренішін білдірген еді, бірақ та мен анамның сөзін өте-мөте мұқият тыңдайтын едім және оны ешуақытта ренжітіп алмауға тырысатынмын. Ибрагим әйелінің әңгімеге кенеттен араласуы менің тағдырымда маңызды бетбұрыс жасады. Ибрагим де әкеме ықпал ете алатын және мен маусымның соңына қарай Орынборға жол тартуға іштей шешім қабылдадым.

Мен Күзен, Ғалиакбар, Алагуянбашы сияқты өзімнің туған ауылдарымды және Ақбиік жайлауларымды өте жақсы көретін едім. Бірақ та біздің мәдениетіміз бен тұрмысымыздың артта қалуы біздің барлық өмірімізге жоғарыдан қарауға мәжбүрледі. Тек кейініректе ғана мен орыс жазушылары Толстой мен Аксаковтың башқұрттардың өмірлік философиясын дәріптеушілігінің мән-мағынасын түсінгендей болдым. Осынау қоғамдық топтың зиялылары мені түрік, араб және парсы мәдениетіне бет бұруыма діттеді, Шығыс пен Батыстың кейбір ұлы ойшылдарымен танысуыма мүмкіндік туғызды және маған адамгершілік пен саяси тұрғыдан идеал берді, оны кейінгі кездерімде өзгерте де, түзете де алуға қажеттілік болмай қалды.

1908–1916 ЖЫЛДАР. ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТТІҢ БАСТАЛУЫ

Орынборға, содан соң – Қазанға

18-де 26 жасқа дейінгі менің өмірімде үлкен қиыншылықтарға тап болдым, оқыдым және оқыттым, ғылыммен айналыстым, сонымен бірге туған Башкортостан мен Қазан, кейініректе Петербург, Бұхара мен Ферғана арасында үздіксіз саяхаттап жүрдім, біртіндеп бұл байтақ кеңістіктегі мәдени өмірмен таныстым, 1908 жылдың 29 маусымынан, яғни туған ауылымнан кеткен күннен бастап осындай тұрмыс кешірдім.

Сол күні менің ата-анам қонаққа кеткен болатын, мен сол уақытты пайдаланып, аздаған ақшаны қалтама салып, дорбаға нан, шай, қазы, құртты толтырып, жолға шыққан едім. Әкеме «үйленуді қаламаймын, оқығым келеді» деген мазмұнда қысқаша хат жазып қалдырып кеттім. Хаттың соңында «Ерте үйленген еркек сыпырғыштың ұшына ілінген тышқанға ұқсайды, ол өмірде ештеңеге қолы жетпейді» деген бұрыннан әкеме таныс ежелгі арабтың мақалын жаздым. Мен оның ренжімеуін және маған батасын беруін өтіндім. Өзімнің жоспарларым туралы ауылда немере ағам – Нұрмұхамметтен басқа ешкімге де тіл қатпадым. Онымен бала кезімнен бері ерекше достасып кеткен едім, ұзақ та салқын түндерді бірге өткізген едік. Бірақ оған да қашатын күнді айтпадым. Ол кезде мен Лейлабадар есімді мишарлық қызды сүйіп қалған едім. Ол анамның асқан қабілетті оқушысы еді. Балалық шағымда түрік және парсы тілдерінде жазылған діни, сондай-ақ құлықтылық жөніндегі кітаптарды сол қызбен бірге оқитын едік. Ол су алуға біздің құдыққа келіп жүретін-ді. Үйден шыққанымда қызды кездестіріп қалдым. Оған да ештеңе айтпадым. Менің мақсатымды тек кіші інім Ғабдырауф ғана білген еді. Атқа мінгесіп біздер «Тоғыз-қыр» деп аталатын соқпағы да, сүрлеуі де жоқ тау жотасын бойлап жүріп кеттік. Інім мені он шақырым жерге дейін пығарып салуы керек еді. Асыға-үсіге жүріп екеуіміздің де көз жасымыз тыйылмады. Сол кезден бастап менің ұзаққа созылған хикметті, жаңа өмірім басталды. Ибрагим де, Ғабдырауф та менің туған ауылымнан кетуге бел байлағанымды үрейлене қабылдады. Әрі қарай жаяу тарттым. Ғабдырауф жылап қалды. Ол мен көзден ғайып болғанша артымнан қарап қалды. Жақын ауылдардың бәрінде де таныстарымыз болатын, сондықтан ауылдарға соқпастан жүрдім.

Сайран ауылынан өтіп кеттім, бірақ оның бір тұрғынан тап бола кеттім. Ол жаяу қайда барасың деп сұрады. Жылқыларды іздеп жүрмін деп жауап қаттым. Сендердің жылқыларың бұл жерде жайылмайды ғой деп таң қалды ол. Мен келген қонақтың атын іздеп жүрмін десем де оның күмәні сейілмеді-ау деймін. Онымен қоштасып, әрі қарай жүріп кеттім. Бұл адам әкеме мені көргендігін айтып берсе әкем менің артымнан іздеп шығар-ау деп бетімді басқа жаққа бұрдым.

Сол күні христиандар Троицаны (Кіші Пасханы) мерекелеп жатқан еді. Шаршап-шалдыға Верхотор деген орыс ауылына жеттім. Орыстар: «Троицасыз үй салынбайды» деуші еді, бұл күнде қарбалас көп жұмыстар атқарылады. Жұрттың бәрі тойлап жатыр, мен орыс қыздарымен би биледім және есімде қалған «Во саду ли в огороде девушка гуляла» деген орысша өлеңді әуелеттім. Қыздар мені «башқұрт балақай» деп атады және құшақтап сүйді. Егер бұл жағдай әрі қарай жалғасатын болса, түбі жақсы болмас деп ойладым. Сол кезде бір жігіт арақ ішуімді өтінді. Мен ішпеймін десем де ол құйылған арақты менің киіміме шашып жіберді. Мен қорланғанымнан жылап жібердім, өйткені Құранда арақ адамдық күнәһарлықпен теңестірілген. Алайда бұрындары башқұрттың медовухасын татып көрген едім, ал арақтың киімімді арамдауына шыдай алмас едім. Ал қыздар менің көңіл-күйімді түсінбеді, дорбамды алып қойып, тығып тастады. Мен бұдан әрі басқа діндегілер арасында жүруіме болмайды, бірдеңеге ұрынармын деп шештім. Менің жабырқаңқы көңіл-күйімді көрген олар мас күйінде жатқан бақташы башқұрттың қасына жатқызды. Осының бәрін байқап қалған болуы керек, бақташы: «Олардың тілінде сөйлей аласың ба, олармен билей бермейсің бе, әлбетте, дорбанды ұрлап алып қояды және қалған арағын саған құяды. – Не, жылай бересің, жат та ұйықта», – деді. Бір кезде қарасам, дорбамды жастығымның астына әкеп салып қойыпты. Азанда күн шықпастан, мен деревнядан кетіп қалдым.

Аударған – Сайран Ә.

(Жалғасы. Басы өткен сандарда)

МАЗМҰНЫ, CONTENTS

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Бутанаев В.Я. (Абакан)	Новые памятники кыргызской рунической письменности в Хонгорае (Хакасии)	
Butanayev V.Ya. (Abakan)	New Monuments to Qyrgyz Runic Writing in Hongoray (Khakasiya)	3-8

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ

Мынбаев Н. (Шымкент)	Об этимологии и семантике этнонима монгол	
Mynbayev N. (Shymkent)	About Etymology and Semantics of Ethnonyms the Mongol	9-17
Қошанова Н. (Түркістан)	Түріктанушы ғалым І.Кеңесбаевтың сан есімді тұрақты тіркестер туралы көзқарастары	
Koshanova N. (Turkistan)	Scientific views turkologist I.Kenesbaev's with numerals of phraseogy	18-25
Жылқыбай Г. (Түркістан)	Т.Қордабаев еңбектеріндегі түркітанымдық желілер	
Zhylykbai G. (Turkistan)	Turkic problems in T.Kordabayev's works	26-34

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Еңсегенұлы Т. (Түркістан)	«Махаббатнама» дастанының құпиялары	
Ensegenuly T. (Turkistan)	Secrets of epos "Mahabbatnama"	35-46
Ергөбек С. (Түркістан)	Түркі өркениетіндегі алтынордалық кітаби әдебиеттің дамуы	
Ergobek S. (Turkistan)	Development of literature book golden horde period	47-57

ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ

Нұсқабаев О. (Түркістан)	Қоныраттар: түпкі ататек тарихнамасы	
Nuskabayev O. (Turkistan)	Konyrats: historiography of relationship	58-79
Салғараұлы Қ. (Астана)	Мұхитқа жұтылған Му	
Salgarauly K. (Astana)	Mu Under the Ocean	80-98
Ергөбек Ш. (Алматы)	Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар	
Ergobek Sh. (Almaty)	Political and legal ideas during Kazakh khanate era	99-106

Хатамова М. (Ташкент)	Резиденции Тюркских каганов в Чаче: Джабгукет и Хатункет	107-119
Khatomova M. (Tachkent)	The Residences of Turkic Khaghans in Chach: Jabghukat and Xatunkat	

ЭТНОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Әбушәріпұлы С. (Түркістан)	Орталық Азия өркениетінің негіздері	120-141
Abusharipuly S. (Turkistan)	The basis of the Central Asian's civilization	

ТҮЛҒА

З.В. Тоған	Естеліктер	142-151
Z.V.Togan	Memoirs	

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: turkologi@mail.ru

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы

Тәукехан даңғылы № 7

Телефон: 8 (72533) 3-21-17

Факс: 8 (72533) 3-31-63

Журналдың электрондық нұсқасын turkology.iktu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
кезқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік. Шартты баспа табағы 11,5.

Таралымы 500 дана. Тапсырыс 630.